

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

JACK GOODY

KAPİTALİZM ve MODERNLİK

KAPİTALİZM VE MODERNLİK

JACK GOODY

TARİHÇİLER VE SOSYAL BİLİMCİLER ARASINDA AVRUPA'NIN XIX. YÜZYILDAN BERİ EKONOMİK BÜYÜME HUSUSUNDA DİĞER TÜM KİTALARI GERİDE BIRAKTIĞI. BUGÜN İSE BİRKAÇ KİTANIN ONA YETİŞMEK ÜZERE OLDUĞUNA DAİR GENEL BİR KABUL VARDIR. AVRUPA'NIN BU ÜSTÜNLÜĞÜ NE ZAMAN ELDE ETMEYE BAŞLADIĞI İSE 'BÜYÜK TARTIŞMA'NIN KONUSUDUR.

AVRUPA'NIN KLASİK ZAMANLARDAN BERİ ÜSTÜN OLDUĞU DÜŞÜNCESİNİN DAYANAKLARINI, KLASİK DÖNEMİ TAKİP EDEN FEODALİZMİ VE ARDINDAN KAPİTALİZM, MODERNLEŞME VE SANAYİLEŞME SÜREÇLERİNE GEÇİŞİ ELE ALAN JACK GOODY, BU GEÇİŞ DÖNEMİNİN VE DOLAYISIYLA ÜSTÜNLÜĞÜN NE ZAMAN BAŞLADIĞINI VE SEBEPLERİNİ İRDELİYOR. KAPİTALİZM, MODERNLEŞME VE SANAYİLEŞMENİN KÖKENLERİ İLE İLGİLİ TARTIŞMALARIN DURUMUNU GÖZDEN GEÇİREN YAZAR. LİTERATÜRDE SUNULAN TÜM AÇIKLAMALARIN SORGULAMAYA MUHTAÇ OLDUĞUNU BELİRTİYOR. ÖZELLİKLE DE BATILI YORUMCULARIN, İNSANLIK TARİHİNİN GELİŞİMİNDE BATI'YA ATFETTİKLERİ BİRİCİKLİĞİ VE BELİRLEYİCİ ROLÜ SORGULUYOR. AVRASYA, HİNDİSTAN, ÇİN VE AFRİKA GİBİ BATI DIŞI COĞRAFYADA HEM ARŞİV, HEM DE ALAN ARAŞTIRMASI YAPAN YAZAR: AVRUPA'NIN GEÇMİŞTEKİ VE HALİHAZIRDAKİ SORUNLARINA, ENTELEKTÜEL VE KİŞİSEL YAŞAMLARI BATI'YA VE BATI'NIN SÖZLÜ VE YAZILI KAYNAKLARINA BAĞLI OLANLARINKİNDEN DAHA FARKLI BİR BAKIŞ VE ALTERNATİF BİR KURGU SUNUYOR.

Jack Goody

Avrupa, Asya ve Afrika'yı ele aldığı karşılaştırmalı antropoloji çalışmalarıyla tanınan Cambridge St. John's College sosyal antropoloji profesörü Goody, British Academy ve US National Academy of Sciences üyesidir. Bazı eserleri: *The Domestication of the Savage Mind* (1977), *The East in the West* (1996), *Islam in Europe* (2004) ve *The Theft of History* (2007).

KAPİTALİZM VE MODERNLİK
BÜYÜK TARTIŞMA

Kapitalizm ve Modernlik

Büyük Tartışma

Jack Goody

tercüme
İhsan Durdu

KÜRE YAYINLARI / 49. Kitap
İktisat İncelemeleri 3

Kapitalizm ve Modernlik
Büyük Tartışma

Jack Goody

Capitalism and Modernity
The Great Debate

Polity Press Ltd. 2004

© Jack Goody 2004

tercüme

İhsan Durdu

© Eserin Türkçe yayın hakları

Küre Yayınları'na aittir.

ISBN 978-975-6614-57-0

Birinci Basım Ağustos 2008

Tasarım/Kapak **Salih Pulcu**

Baskı/Cilt **Kurtiş Matbaacılık**

Fatih Sanayi Sitesi No: 12/75 Topkapı-İstanbul

KÜRE YAYINLARI

Vefa Cad. No: 56 Kat: 3

Vefa/İstanbul

Tel 0212. 520 66 41

Faks 0212. 520 74 00

www.kureyayinlari.com

kure@kureyayinlari.com

Jack Goody, (d. 1919) Cambridge St. John's College'da sosyal antropoloji profesörüdür. Avrupa, Asya ve Afrika'yı ele aldığı karşılaştırmalı antropoloji çalışmalarıyla tanınan Goody'nin önemli eserleri arasında, çevirisini yayınladığımız bu çalışmasından başka, *The Domestication of the Savage Mind* (1977), *The East in the West* (1996), *Islam in Europe* (2004) ve *The Theft of History* (2007) sayılabilir. 1976'da British Academy üyeliğine seçilen Goody halen US National Academy of Sciences üyesidir.

TEŞEKKÜR

Bu kitapta ele alınan sorunlar üzerinde dikkatimi yoğunlaştırmama yardımcı olanların tam listesine yer verecek olsam, elinizdeki çalışma mevcut haline oranla daha hacimli bir hal alırdı; zira eserleri yorumlarımın konusunu oluşturan çok sayıda ismin de listeye katılması gerekirdi. Bu kitabın genel okuyucuyu muhatap alan bir çalışma olmasından dolayı, arkadaşlarıma, dostlarıma ve her şeyden çok da konunun uzmanı olmayanlar için yazılmış kitaplara olan borcum büyüktür. Cambridge Group for the Study of Population and Social Structure (Cambridge Nüfus ve Toplumsal Yapı Çalışma Grubu) ile irtibatlı kişilere ve özellikle de eski meslektaşım Alan Macfarlane, müteveffa Peter Laslett ve Tony Wrigley'e teşekkür etmek istiyorum. Çin ile ilgili bilgiler hususunda Joe McDermot ve Francesca Bray'e, Venedik ile bilgiler hususunda Deborah Howard'a, Bologna ile ilgili bilgiler hususunda ise Carlo Poni'ye yardımları dolayısıyla şükran duyuyorum; ayrıca, beni Slater'ın Rhode Island, Providence yakınlarındaki ilk fabrikasına götürme kibarlığını gösteren Christine Opong'a da teşekkür ediyorum. Keith Hart, değerli yorumlarıyla kitabın 6. bölümü ile ilgili olarak bana yardımcı oldu. Bu eserimin ve yakın tarihli diğer tüm eserlerimin ortaya çıkmasındaki katkıları dolayısıyla Juliet Mitchell'e de son derece müteşekkirim.

Yorumlarımdan büyük ölçüde yararlandığım Polity Press'in anonim okurlarına da teşekkür ediyorum. Bu eserin Malthus üzerine kaleme alınan bölümü (4. Bölüm), son binyıl ile ilgili nüfus araştırmalarının bir değerlendirmesini yapmaya matuf olarak International Union for the Scientific Study of Population (Uluslararası Bilimsel Nüfus Araştırması Birliği) tarafından 1999 yılında Floransa'da gerçekleştirilen konferansta sunulan bir tebliğe da-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

yalıdır. Bu birlik, sözkonusu konferansta sunumu gerçekleştiren bu ve diğer tebliğleri muhtevi bir eserin baskısını şu sıralarda gerçekleştirmek üzeredir. Landes üzerine olan kısım *Neha-Jaarboek*'te (Amsterdam, 2001: 61-74) yer alan bir makaleye, Andre Gunder Frank ve Kenneth Pomeranz üzerine olan kısımlar ise *Times Higher Education Supplement*'ta (23 Ekim 1998, s. 28 ve 3 Kasım 2000) yer alan yazılara dayalı olarak kaleme alınmıştır.

Jack Goody

Bologna, Paskalya 2003

İÇİNDEKİLER

Giriş: Kapitalizm Kavramı ve Dünya Tarihinin Yeniden Yazımı	1
Modernleşme	6
Avrupa'nın üstünlüğü	16
1 Teşekkül Evresindeki Avrupa'nın Kültür ve Ekonomisi	21
2 Onaltıncı Yüzyıl	57
3 Madalyonun Diğer Yüzü	71
4 Malthus ve Doğu	91
Akraba grupları	93
Akrabalık	97
Bireycilik	99
Malthus ve Doğu	103
5 Çin'in Meydan Okuması	117
6 Ticaret Kültürlerinin Gelişim ve Etkileşimi	145
Kaynakça	185
Dizin	196

Giriş: Kapitalizm Kavramı ve Dünya Tarihinin Yeniden Yazımı

Her ulus, (...) ister Yunan isterse barbar olsun, insan hayatını kolaylaştıran şeyleri diğer tüm uluslardan önce icat ettiğine inanır.

Vico, *The New Science*,
1744, Aksiyom 125

Tarihçiler ve toplumbilimciler, modernleşme, sanayileşme ve kapitalizm tartışmasında her zaman yer almıştır. Hepsi de, (Anglo-Amerika da dahil olmak üzere) Avrupa'nın ondokuzuncu yüzyıldan beri ekonomik büyüme hususunda diğer tüm kıtaları geride bıraktığını, bugün ise diğer birkaç kıtanın bu kıtaya yetişmek üzere olduğunu kabul etmektedir. Bununla birlikte, aralarındaki fikir birliği bununla sınırlıdır. Avrupa'daki ilk kıpırdamanın zamanı ve diğer bölgelerdeki geri kalışın nedenleri büyük tartışmalara yol açmıştır. Avrupa'nın üstünlüğünün mahiyetini ve bu üstünlüğün ortaya çıkış zamanını tartışmaya geçmeden önce, bu üstünlüğün karakteristik özellikleri olarak sıkça zikredilen kapitalizm, modernleşme ve sanayileşme gibi büyük ölçekli süreçlerden nelerin anlaşıldığı üzerinde duralım.

Çağdaş dünya, birbiriyle örtüşmekle birlikte birbirinin aynı olmayan bu özelliklerin şekillendirdiği bir dünya olarak görülmüştür ki, ben bu doğrultuda serdedilen iddiaları mukayeseli olarak geniş bir şekilde incelemeye (ve ayrıştırmaya) çalışacağım. Benim yaklaşımım, diğer Avrasya kültürleri ve bu kültürlerin tarihleriyle belli bir ölçüde aşinalığa dayanmakla birlikte, Afrika'da bir saha antropologu olarak edindiğim çok farklı bir deneyimden de nasiplenmiştir.

Önce, birçok farklı biçimde kullanılmış bir kavram olan kapitalizmi ele alalım. Pirenne, kapitalizmi çok genel terimlerle 'servetin istikrarlı bir biçimde artma eğilimi' olarak tanımlamakta ve

bunu onikinci ve onüçüncü yüzyıl Avrupalı tacirlerin karakteristik bir özelliği olarak,¹ yani, ekonominin yeniden canlanışının bir boyutu olarak görmektedir. Bu değerlendirme, Hoover'ın bankacılığın gelişimini ele alan anlatısıyla uyumludur. Bazı iktisatçıların 'piyasa toplumu,' diğer bazılarının 'kesintisiz büyüme' (Rostov'un kalkış teorisi) veya hatta politikacıların 'demokratik toplum' ya da 'özgür girişim sistemi' bağlamında gerçekleştirdikleri tanımlamalar ise daha spesifik olmalarına karşın müphem ve yetersizdir. Pazarlar Afrika'nın en basit çiftçi toplumlarında bile bulunmaktadır ki,² mukayeseli iktisatçı Polly Hill ve iktisatçı antropolog Keith Hart tarafından bu pazarlarda kapitalist etkinlik tespit edilmiştir. Özgür girişime -en azından emek bağlamında- gelince, iptidai sanayileşmenin gerektirdiği iş disiplini, diğer üretim sistemlerinin nisbi özgürlüğünden çok uzaktır.³ Özgürlük, Adam Smith okurları hangi sonuca varırlarsa varsınlar, modern Batı'nın icadı olan bir nitelik değildir; aynı şey, halkın tercihini belirlemede rakamlara dayalı özel seçim sistemini bir yana bırakırsak, 'halk yönetimi' (demokrasi) için de geçerlidir.

Heilbroner, kapitalizmden söz ederken şöyle der: 'Emek-ücret ilişkisi, emeğe boyun eğdirme aracı olarak değil fakat emeği özgürleştirme aracı olarak ortaya çıkar, zira can alıcı önemde bir gelişme olan ücretli-işgücünün köleleştirilmiş veya serfleştirilmiş emeğin yerini alışı, çalışan kişilerin emeğin sermaye tarafından kullanılmasını reddetme hakkına dayalıdır.'⁴ Pye'in yan yana dizilmiş kadınların radyo imalinde görev aldıkları Cambridge'teki fabrikasını (bugünkü Philips) bir Afrikalı 'şef' ya da 'reis' ile birlikte dolaşmamızdan bir başka yerde söz etmiştim. Fabrikanın bir duvarında işçilerin giriş-çıkışlarını tespit için kullanılan bir saat yer alıyordu. Kendisine eşlik etmekte olduğum reis şaşkın bir biçimde gözlerini bana çevirdi ve kendi diliyle 'Bunlar köle mi?' diye sordu. Çok daha bireysel bir iş örgütlenmesine alışkın olan mezkur reis, çiftliğine ne zaman gidip oradan ne zaman ayrılacağını kendi başına kararlaştırmaktaydı. Dolayısıyla, özgürlüğü teşkil eden şey kapitalizm değil fakat siyasi veya iktisadi itirazın bulunmayışıdır. Bu durumun diğer rejimlerde de söz konusu olmaması için hiçbir neden yoktur.

Kapitalizme atfedilen diğer özellik, araç-amaç ilişkisinin hesaplanmasına dayalı bir rasyonalite biçiminin gelişimidir. Ticari grupların kaçınılmaz olarak kâr-zarar hesaplamasına fazla meyilli oldukları ve bu tür bir rasyonalitenin daha önceki seçkinlerde daha az görülen bir özellik olduğu doğrudur. Bununla birlikte, örneğin, çok basit tekniklere sahip olan çiftçilerin 'rasyonel' hesaplamada bulunmadıkları görüşü kabul edilebilir olmaktan uzaktır ve daha önceki toplumların, özellikle de 'ilkel' toplumların irrasyonalitesi ile ilgili kabul görmemiş görüşlerin bir uzantısıdır.⁵

Özellikle de dünyanın sırrını çözme ve bilimsel izahlar sunma hususunda eski inancın yekpare bir yapı arzemesine karşın kapitalist ideolojilerin çoğulcu oluşu, kapitalist kültürün bir diğer boyutu olarak görülmüştür. Rönesans'ın ve hümanist hareketin zuhurunun ardından Avrupa'da bu süreçlerin her ikisi de gözlenmiştir. Bu tarihlerde tempolarının arttığına kuşku bulunmamakla birlikte, bu iki süreç, daha önceleri de mevcuttu. Bir inançsızlık unsurunun, agnostizmin en basit toplumlarda bile mevcut bulunduğunu bir çalışmamda ele almış bulunuyorum.⁶ Dahası, Çin ve antik Yunan, Orta Çağ Avrupa'sından daha çoğulcu ve daha hümanist idi. Zafrani'nin⁷ de belirttiği gibi, tektanrı dinler olan İslam ve Yahudilikte de dönem dönem hümanist hareketler zuhur etmişti ve birer Altın Çağ deneyimi geçirmiş bu dinler de kendi Aydınlanmalarını gerçekleştirmişlerdi. Daha sonra bu önemli konuya dönecek olmakla birlikte mahiyeti itibarıyla yenilik getirici olan bu kültürel değişiklikleri, kendisine tekaddüm ettikleri kapitalizm denen hızlı birikim sürecinden büyük ölçüde bağımsız olarak görebileceğimizi söyleyebilirim.

Bununla birlikte, bu yargı, benimsediğimiz dönemlemeye son derece bağlıdır ve burada ilgilendiğimiz konu sanayi kapitalizmidir. Dönemleme, erken kapitalizm, yüksek kapitalizm ve geç kapitalizm (1916-27, 1930) ayrımını yapmış olan Werner Sombart (1863-1941) tarafından ele alınmıştır. Yüksek kapitalizm Sanayi Devrimi ile birlikte başlamaktadır ki, Sombart'ın verdiği tarih 1760 yılıdır. Geç kapitalizmi, kimilerinin İkinci Sanayi Devrimi (aşağı yukarı 1880) diye isimlendirdikleri şeyden ve hatta Lenin'in emperyalizm tarafından öngörülmesinden de da-

ha sonraki bir tarih olan Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra başlatmaktadır ki, kimileri geç kapitalizmden devlet kapitalizmi diye söz etmektedir. Sombart'ın Yahudi ve İtalyanların oynadığı role dikkat çektiği bir dönem olan ilk dönemin sınırları her zaman belirsiz olagelmıştır. Bazıları bu dönemi 'geç merkantil' veya 'sanayileşme-öncesi' dönem olarak nitelemekte, bazıları Rönesans'a ve Keşifler Çağı'na, bazıları Orta Çağ'a, diğer bazıları ise klasik döneme kadar geriye uzanan bir dönem olarak tanımlamaktadır. Kapitalizmin tezahürlerinin sadece Doğu'da görülmediğini fakat Afrika'nın Bronz Çağ deneyimini dahi yaşamamış toplumlarının piyasa ve elsanatkârlığı etkinliklerinde bile mevcut olduğunu ileri sürenler de çıkmıştır. Ben, tartışmakta olduğum alanın kapitalizmin Avrupa-merkezci tezahürleriyle irtibatlı olmasından dolayı, teşekkür evresindeki Avrupa'daki tezahürlerle işe başlayacağım.

Eski toplumların tipik üretim tarzının bir ürünü olan ve değerleri sağladıkları faydaya dayalı bulunan belli ürünlere (örneğin, kamusal abidelere) 'yatırılan' artı değer ile tüketmek amacıyla değil de satmak amacıyla üretimin yapıldığı ve elde edilen gelirin bir kısmının yeniden üretime ayrıldığı kapitalist toplumlara özgü üretim tarzının ürettiği serveti birbirinden ayıran *Komünist Manifesto*'da olduğu gibi, iktisatçılar, çoğu zaman servet yığmanın yeni biçimleri için kapitalizm terimini kullanmayı tercih etmektedir. Gerek Adam Smith ve gerekse Karl Marx, eserlerini kaleme aldıkları tarihlerde satış amaçlı mal üretiminde meydana gelen büyük artıştan etkilenmişlerdi. Smith'e göre, emek, ulusal sermaye fonunu artırmak için satış amaçlı mallar üretmesi durumunda 'verimli' idi. Sermayenin emtia ve emtianın sermaye ile mübadelesi hususunda Marx da benzer bir görüşe sahipti. Bu değerlendirmeler, her şeyden önce, Smith'in terimiyle ifade etmek gerekirse, yaşam koşullarımızı iyileştirmeye dönük olan ve genellikle de 'fayda maksimizasyonu' olarak isimlendirilen dürtüye ilginin artmasına yol açtı. İkinci olarak da, kapitalizmin özel mülkiyetle, özellikle de üretim araçlarıyla irtibatlandırılmasına yol açtı. Bununla birlikte, rejimlerin mukayese edilebilir mülkiyet sistemlerine kesinlikle sahip olmalarından dolayı bu kabul edilebilir bir şey değildir.⁸

Sermayenin aralıksız birikimine dayalı bir rejim olarak kapitalizmin kökeni, çoğu zaman, dokuzuncu ve onuncu yüzyılları feodal beylerin hakimiyeti altında geçiren ve Roma İmparatorluğu'nun çöküşünün ardından serpilen, onikinci ve onüçüncü yüzyıllarda ise siyasi nüfuza sahip bir toplumsal sınıf halini alan ve onyedinci yüzyıldaki İngiliz Devrimi ile onsekizinci yüzyıldaki Fransız Devrimi sayesinde konumunu meşrulaştırarak kapitalist bir sınıfa dönüşen tacirlere dayandırılmaktadır. Mübadele ilişkilerinin büyük bir gelişme göstermesi ve para kullanımının - özellikle Güney Amerika altınının ve ardından da gümüşünün onaltıncı yüzyılda İspanya tarafından ithali sonrasında- artması, bu statü değişikliğinde etkili oldu.

Daha soyut terimlerle ifade etmek gerekirse, kapitalizmin tarihî evrimi, mülkiyetten mahrum emek gücünün gelişimi ve devlet ile piyasa etkinliğinin ayrışması ('iki hakimiyet alanının oluşumu') ile irtibatlı görülmektedir. Bu yaklaşım, bütünüyle modern Avrupa'ya özgü bir tarih anlayışının ürünüdür. Ticari mübadelenin ve bir tacir sınıfının varlığı bir çok eski toplum için de söz konusu idi ki, kuzey Gana'daki Gonja halkı arasında bir tacir grubunun mevcudiyetinden söz etmiş bulunuyorum. Yaygın bir biçimde mevcut olduklarında kuşku bulunmayan bu tür gruplar, hâkim siyasi güç konumuna (antik Kartaca ve Fenike kolonileri muhtemelen istisna teşkil ediyordu) nadiren gelmişlerse de, Japonya, Çin, Arap dünyası ve başka yerlerde kendi ticari kültürlerini geliştirmiş bulunmakta ve siyasi güçten kısmen bağımsız hareket etmekteydi. Söz konusu iki hakimiyet alanı, uzun zaman önce, faaliyetleri asla bütünüyle devletin hakimiyeti altında olmayan ihtisaslaşmış tacirlerin zuhuruyla vücut buldu.

Bronz Çağı'nda (aşağı yukarı M.Ö. 3000 yılı) saban ve hayvan gücünün kullanıma sokulmasıyla zuhur eden eşitlikten uzak toprak işletim hakkı sistemleri, mülkiyetten eşit derecede mahrum olan ve kent hayatı için devamlı potansiyel eleman temin eden bir kırsal işgücü meydana getirmişti. Söz konusu dönemde, bir kişi ilave emeğin yardımıyla büyük bir araziye ekip biçerken, diğerleri asgari oranda toprağa sahip durumda ve angarya ile yükümlü bulunmakta idi. Daha önce de ileri sürmüştü.

ğum gibi, bu tür bir sosyoekonomik tabakalaşma, ne Afrika'da ne de çapa ile ekim-dikimin hakim olduğu ve toprağın büyük ölçüde eşit bir şekilde dağılımını zorunlu kılan diğer yerlerde ortaya çıkmadı.⁹ Tüm Bronz Çağı sonrası toplumlarında ücretli işe veya diğer nafaka temin yollarına bağımlı ve mülkiyetten mahrum bir emek gücünün bir cüz olarak var olmasına karşın, onsekizinci yüzyılda ev endüstrilerinin çökerek yerlerini imalat sanayiine terk etmeleriyle birlikte bu unsur çok daha büyük bir önem kazandı. Siyasi olan ile iktisadi olan ayrışmasında olduğu gibi, ticari mübadelenin büyük ölçüde büyümesi ve Sanayi Devrimi'nin yol açtığı değişikliklerle birlikte durum daha belirgin bir hal aldı; fakat bu gibi etkinlikler, daha önceki toplumlarda da görülen önemli özelliklerdi. Yenilik getirici değişiklikler olarak görülen şeyler, tüm sistemi değiştiren ölçek artışlarını temsil etmekteydi.

Modernleşme

Modernite, modernite-öncesi ve modernite-sonrası, beşeri bilimlerin halihazırdaki yük beygirleridir. Gündelik kullanımları itibariyle değerlendirildiği takdirde, 'çağdaş' terimi gibi 'modern' teriminin de sürekli değişim halindeki şeyleri ifade etmesi ve herhangi bir dönemlemeyi veya tarzı ancak geçici ya da müphem bir anlamda temsil edebilmesi dolayısıyla bu iki terim pek anlamlı değildir. Bir zaman diliminde modern olan bir sonraki zaman diliminde modern-öncesi olup çıkmaktadır. Buna karşın, sosyal bilimler, 'modern' kavramının yine de analitik bir ağırlık kazanmasına çalışmışlardır. Peki, bunda başarılı olunmuş mudur?

'Modern' terimi genellikle 'geleneksel' teriminin karşıtı olarak değerlendirilmektedir ki, bu yaklaşım, modern terimi ile gelenekten kopuk olduğumuzun ima edilmesi dolayısıyla talihsiz bir yaklaşımdır. Zira, yegane kabul edilebilir konum, geçmişle bağımızın kopuk olması değil fakat bize aktarılanlara (muhtemelen) daha az bağılı (dolayısıyla da 'daha dinamik') olmamızdır. Değişimin mümkün olması için, temel iletişim aracımız olan sözlü ve yazılı dilin geçmişin geleneklerine böylesi bir bağılılığı gereksindiği açıktır.

Modernite ayrıca, kapitalizmin yükselişi, rasyonalizm ve sekülerizmin yaygınlaşması ve -daha yakın zamanlarda da- kentleşme ve sanayileşme ile irtibatlandırılmıştır.¹⁰ Sosyalist rejimlere göre, modern olan, kapitalizmsiz sanayileşme anlamına gelmekteydi. Dolayısıyla, iktisatçılara ve 'modernleşme teorisi'ne göre, bu kavram, gelişme kavramlarıyla ilintilidir. Bu kavram, ayrıca, Weber'in ardından, daha geniş ilişkilerle ilgilenen sosyologlar tarafından da ele alındı. Parsons sosyolojisi geleneğine bağlı olan Smelser, 'Sosyal İlişkilerin Modernleşmesi' başlıklı bir sempozyum düzenledi. Bu sempozyumda, Smelser, açıklık getirilmesi gereken bir kavram olan akrabalık sisteminden bağımsız bir biçimde çekirdek aile biriminin ortaya çıkışını tartıştı.¹¹

Ruth Coser, daha geniş bir alanda hareket etmekte ve modernitenin karmaşık zihinsel işleyişini ve entelektüel esnekliğini sosyal ilişkilerin karmaşıklığıyla irtibatlandırmaktadır. Bunların hayli farklılaştığı kent toplumlarında, aktörler, kırsal alanlardan farklı olarak, etkileşimde bulundukları çok daha fazla sayıda 'başka'sını dikkate almak zorundadır ki, bu etkileşim, yaşamlarının -örneğin, Amerikan toplumu tarafından göçmenlere zorla benimsetilen- bölümlenmesinin insanlar tarafından daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır. Coser, bir örnek olarak, bir İtalyan köyünden kalkıp gelmiş göçmenlerle Doğu Avrupa'dan gelmiş Yahudileri karşılaştırmakta ve daha karmaşık bir arka plana sahip olan Yahudilerin daha kolay adapte oldukları bulgusuna varmaktadır.

Kişi, Coser'in dile getirdiği rollerin bölümlenmesi olayını, işi evden bağımsız bir hale getirip işyerinin sözde rasyonelliğinin hakimiyetini tesis eden endüstriyel etkinlikle (kimilerine göre ise kapitalist etkinlikle) doğrudan irtibatlı bir şey olarak değerlendirilir. Fakat, 'yaşam dünyalarının çoğulluğu' (kökleşmiş rollerin ve statülerin çoğulluğu), işin ötesine uzanmaktadır. Berger'e¹² göre, bunun bir sonucu olarak, modern toplum, 'bireyi, sadece dış dünya üzerine değil fakat aynı zamanda bireyin öznelliği üzerine' de 'düşünmeye zorlar.' Böylece 'modern kimlik kendine özgü bir şekilde bireyselleşir.'¹³

Coser, rollerin çokluğunun (Berger ve diğerlerinin ileri sürdüğü gibi) bir yabancılaştırma, yani bir dışlama kaynağı değil de

bir rol belirleme ve bireysel zenginleşme, yani dahil etme kaynağı olduğunu ileri sürmektedir. Farklı talepleri olan bir dizi ilişkinin bir kişiyi aynı anda hem bunları birbirinden ayırtmak, hem de bu farklılıkları sentezle birleştirmek için çaba göstermeye zorlaması durumunda bir bireyleşme süreci meydana gelir. Daha basit rollerin söz konusu olduğu toplumlarda 'temel bir rahatsızlık kaynağının olmayışı, temel bir tefekkür kaynağının da olmaması demektir.' Rollerin bu dağılımı üzerindeki sınırlılıklar, 'işçilere çoklu ve karmaşık sosyal ilişki fırsatı tanımayan' alt katmanlarında daha yaygın olmak üzere, karmaşık toplumlarda da söz konusu olabilir.¹⁴ Dolayısıyla, fakirlerin soyut düşünce geliştirme ve örneğin büyük yazar olma şansı sınırlanmaktadır.

Bu değerlendirme, 'tüm hayatı birkaç basit işlemi gerçekleştirmekle geçen birey'in kavrayışının gelişmeyip 'köreleceğini ve bozulmaya uğrayacağını' ileri süren Adam Smith'in görüşünden özü itibarıyla tamamen farklı mıdır?¹⁵ Farklı okur-yazarlık düzeylerini gerektiren iş bölümünün kavrayış üzerinde bir etkisinin olduğu hususunda kuşku bulunmamasına karşın¹⁶ bu tür etkileri abartmamak gerekir. Bir yandan John Stuart Mill'in, diğer yandan George Bernard Shaw gibi seçkincilerin de farkında olduğu gibi, bu argüman, demokrasi açısından önemli anlamlar içermektedir.

Coser'ın yaklaşımı doğruysa, söz konusu bireyleşme, rollerin ayrışmasını, bölüşülmesini (Goffman'ın aktörlerin çoğulluğu görüşü) ve bireylerin içinde yer aldığı ilişkilerin sayısını yansıtan büyük ölçüde mekanik bir bireyleşmedir. Bu bireyleşmenin, idrak süreçlerinin doğasını etkilediğine inanılmaktadır. Coser'e göre, 'modern bireyin karşı karşıya kaldığı beklentilerin çoğulluğu (...) rollerin daha bilinçli bir şekilde tanımlanmasını mümkün kılar.'¹⁷ Ev/iş ayrışması bir yana, bu özellik, bir mahiyet farkı olmaktan çok bir miktar farkı oluşturmakta ve modernitenin bir sebebi olarak değil de bir sonucu olarak görülmektedir. Fakat bu meseleyi fazla kurcalamaya gerek yoktur; bireyciliğin kendisi tehlikede değildir. Bu fenomen, 'modernleşme' veya 'sanayileşme'den çok daha önce de mevcuttu. Fortes, kuzey Gana'daki Tallensi halkı arasında her nesep üyesinin ana tarafından akrabalık (Fortes bunu 'tamamlayıcı akrabalık' olarak isimlendir-

mektedir) vasıtasıyla diğer üyelerden nasıl farklılaştığına ve her bireyin manevi açıdan kendi 'kader'ine ve belli *yin* tapınaklarına bağlılığı vasıtasıyla nasıl ayrıştığına üzerine basa basa dikkat çekmiş bulunmaktadır. Doğrudan bir gözlemci açısından, 'daha basit' (yani, sanayileşme-öncesi döneme ait) toplumlarda, her bireyin, soy-sop ve eşe göre tanımlanan diğer şeyler yanında kendine has bir kimliğe, bir yaşam öyküsüne, bir anlatıya da sahip olduğunda herhangi bir kuşku yoktur. Coser'a göre, daha karmaşık (kentli) toplumlardaki rollerin çoğulluğu, toplumun üyelerince bireyselliğin ve farklılığın daha fazla fark edilmesini sağlamaktadır.

Geleneksel-modern karşıtlığı, yakın zamanların sosyolojisinde, özellikle de Max Weber'den neşet etmiş eserlerde merkezi bir yer tutmaktadır.¹⁸ Giddens, bir 'geleneksel-sonrası toplum'da¹⁹ yaşadığını kabul etmektedir ki, bu toplumun 'tüm sosyal etkinlik alanlarında insanlar bireysel tercih uygulamak zorundadır; oysa modern-öncesi toplumlarda, gelenek, görece sabit bir eylem ufkunu temin etmekteydi.'

Gelenek, bazılarının kültür ('öğrenilmiş davranış') diye isimlendirdiği nesilden nesile aktarılan şeydir. O halde biz, 'yeni bireycilik'in hükümran olduğu, tercihlerin son derece açık olduğu ve kişinin kendisini çevreleyen toplumsal yaşamdan etkilenmediği post-kültürel bir toplumda mı yaşıyoruz? Hayır. Önceki toplumlar 'gelenek'e körü körüne itaati talep eden bir biçimde yapılandırılmış değildi. Tercih mevcuttu; nerede ve ne zaman eğlenme amaçlı av yapılacağı, ekimin ve hasatın ne zaman yapılması gerektiği gibi yaşamı doğrudan etkileyen hususlarda karar verilmesi gerekiyordu. Ganalı arkadaşımın bakış açısının da ortaya koyduğu gibi, kimilerinin Batı'daki bireysel yaşamı bazı açılardan kendilerinininki kadar az 'özgür' görmeleri mümkündür.

Müphem bir göreceliliğe dayanmak istemiyorum. Bazı toplumsal sistemlerin diğerlerinden daha sınırlayıcı olmalarına karşın, durumun her kesim itibarıyla ayrı ayrı tetkik edilmesi gerekir. Bir alandaki kısıtlama kaçınılmaz olarak bir diğer alanda da kısıtlama olduğu anlamına gelmez. Nitekim, 'geleneksel' (konformist) toplum ile 'modern' (bireyci) toplumu birbirinden ayıran yıkılmaz bir duvar mevcut değildir. Eski toplumların üyeleri,

çelişkili ve dolayısıyla herkesin değilse bile bazılarının zihninde şüpheler uyandıran bir dizi inançla ilgili olarak gerçekleştirdiğim tartışmadan da anlaşılacağı üzere, dini meselelerde bile körü körüne iman eden insanlar değildi.

Durkheim, Cezayir'in Kabyle bölgesindeki Berberî kabileler örneğinde de olduğu gibi, daha basit toplumlarda dayanışmanın 'mekanik' olduğunu ileri sürmüştü; bu toplumlarda her bireyin çıkarlarının bir diğer erkek veya kadınıninkilerle hemen hemen örtüşmesine karşılık, ileri düzeyde iş bölümünün mevcut olduğu toplumların farklılaşmış kesimleri arasındaki dayanışma 'organik' bir dayanışmaydı. Zihinsel eğilimler toplumsal ilişkilerle uyumluydu. Geniş açıdan ele alacak olursak, bu farklılık gerçeklerle örtüşmektedir. Bununla birlikte, toplum türleri arasında gerek Durkheim gerekse Adam Smith'in ileri sürdüğü gibi keskin bir ayrım yoktur; aksine, zaman içerisinde iş bölümünün karmaşıklığında tedrici bir artış söz konusudur.

Son zamanlarda sosyal bilimciler arasında modernitenin en faal savunusu, Max Weber'den esinlenmiş bir yaklaşım sergileyen ve iktisadın hayli ötesine, farazi sosyal faktörlere kadar uzanan Giddens tarafından gerçekleştirildi. 'Modern kurumlar', diyor Giddens,²⁰ 'dinamizmleri, geleneksel örf ve âdetlere meydan okuma dereceleri ve küresel tesirleri itibariyle daha önceki tüm sosyal düzen biçimlerinden farklıdır. Bununla birlikte, bunlar sadece ilave dönüşümler değildir; modernite, mutad sosyal yaşamın yapısını kökten değiştirmekte ve deneyimimizin en kişisel cephelerini etkilemektedir'. Diğer bir deyişle, modernite, benliğin bir dönüşümüdür. Dolayısıyla, modernite, bir 'sosyolojik' aktör halini almaktadır: Giddens, esrarlı bir edayla 'sosyoloji ile modern kurumların ortaya çıkışı arasındaki ilintiler uzun zamandır kabul edilmektedir' diye ilan etmektedir. Belki de, sadece, sosyolojinin belli bir isme sahip bir disiplin olarak yeni bir fenomen olduğunu söylemeye çalışmaktadır.

Bu iddia, sadece sosyolojik bir aktör olarak 'modernite' kavramı (ki bu, örneğin kapitalizmden daha gizemli bir kavramdır) dolayısıyla değil, fakat aynı zamanda, diğer sistemlerde -örneğin sanayi kapitalizminin ortaya çıkışıyla- sosyal yaşamın ve benliğin benzer bir dönüşüm geçirmediği varsayımına dayalı oluşu

dolayısıyla da tartışmalıdır. Bu iddia, Marx ve Weber'in her ikisinin de ileri sürebileceği türden bir iddiadır. İncelenmeye kesinlikle değer olan derece farkları var olsa bile, dinamizmiyle geleneksel alışkanlıkları zayıflatan bir mahiyet farkı mevcut muydu? Geleneksel toplumların (hangisi olursa olsun) statik ve dinamizmden yoksun olduğu görüşünün doyurucu olmaktan uzak kaldığı uzun zaman önce ortaya konmuş bulunuyor.

Toplumsal değişimin artma eğiliminin (dinamizminin, küresel tesirinin) inkar edilemez oluşuna karşın, bu özelliğin, (yüksek) modernite kavramında ima edildiği biçimde yıkıcı bir değişimle ilintilendirilen farklılığın odak noktası olarak görülmemesi gerekir. Giddens, Foucault'nun cinsellikle büyülenmiş bir Viktorya döneminden yakın tarihlere kadar büyük ölçüde doğrusal bir seyrin söz konusu olduğu şeklindeki tezini eleştirmektedir.²¹ Giddens'in bu tutumu, 'modernite' terimine sadece kaçınılmaz olarak sürekli değişim geçiren çağdaş olanın bir tasviri olarak değil de insan toplumlarının gelişiminin kökten farklı bir evresinin tasviri olarak yer veren genel yaklaşımıyla uyumludur. Burada, Giddens'in Foucault ile ters düşen görüşlerinden biri üzerinde, Viktorya döneminde cinsiyet üzerine hatırı sayılır bir tıp literatürünün bulunmasına karşın yığınların ulaşabildiği eserlerde cinselliğin 'geniş ölçüde temsil edilmemiş' olduğu, dolayısıyla da bir çok kadının cinsellikle ilgili herhangi bir bilgiye sahip değilken evlendiği görüşü üzerinde durmak istiyorum. İlk ifade, (dolaşıp duran bilgi ve kurmaca miktarındaki artışın kuşkusuz önemli olmasına karşın) bilginin sunumları ve aktarımları hakkında özellikle eğitilmiş sınıfa özgü bir görüşü benimsemektedir. Nüfusun büyük bölümünün okur-yazar bile olmayışı bu insanların cinsiyet ve cinsellik ile ilgili hiçbir bilgilerinin olmadığı anlamına gelmez. Acaba Giddens okur-yazar toplumlarda olup bitenler hakkında ne düşünmektedir? Ki, okur-yazar toplumlarda, yazılı eserlerde yer alan yeni bilgilerle ilgili olarak okur-yazar olmayanlar da bir miktar malumat edinebilmektedir.

Sık sık, 'müzakereyi dönemin düzeni haline getiren cinsel eşitliğin yol açtığı köklü dönüşümler'den söz edildiğini duyarız. 'Kadınlar artık erkeklerin cinsel hakimiyetine bağlı kalmamaktadırlar. Kişisel yaşam istenildiği gibi şekillendirilebilecek bir hal al-

miş bulunmakta ve yeni talepler, yeni endişeler oluşturmaktadır. Toplumsal varlığımız baştan aşağı dönüşüm geçirmekte, hepimizi -*gündelik sosyal deneyler* olarak isimlendirdiğim şeye- dahil etmektedir.²² Giddens, Lillian Rubin'in eserinden yararlanarak 'son birkaç onyıl içerisinde kadınlarla erkekler arasındaki ilişkilerin neredeyse inanılmaz orandaki değişim'ine dikkat çekmektedir.²³ Bizzat kendi beyanına göre, Rubin, İkinci Dünya Savaşı sırasındaki evliliğinde bakire idi. Rubin, burada erken yaşta cinsel ilişkiye göndermede bulunmaktadır ki, küçük yaşlarda cinsel ilişkide bulunuş, *la longue durée* bakış açısıyla değerlendirilecek olursa, insanlığın çoğunun daha eski uygulamalarına bir dönüşü ifade ettiğinden pek de moderniteye özgü bir nitelik olarak görülemez. Demografların bizlere hatırlattıkları üzere, geç evlilik, geç seks, Batılı evlilik kalıplarının bir özelliği idi.

Moderniteye birdenbire sıçrayış, 'geleneksel' alışkanlıkları terk ediş kavramı, kültürün (ya da kültürün bir cephesini oluşturan tarihin), aktarılmış rol, inanç, alışkanlık veya tekniklerin, hatta bu ani sıçrayış esnasında ebeveynler ve çocuklar olarak yaşama iştirak etmiş kişilerin birbirini izleyen anlatılarının aktif bir rolünün olabileceğini reddediyor görünmektedir. Ya da, durumu daha da inandırıcı kılmak gerekiyorsa, Giddens'in yaklaşımı, bir seçenekle karşı karşıya geldiğinde, bu özellikleri (örneğin, Foucault ve cinsellik ya da romantik aşk ile ilgili tartışmasında) daima önemsiz görme eğilimi sergilemekte ve daha önce olup bitenle kopukluğu vurgulayan seçeneği tercih etmektedir.

Bu yaklaşım, deneysel ve kuramsal açıdan tatmin edici olmaktan uzaktır. Beşerî toplumlar, hem geleneği aktaran hem de yeniliklerin önünü açan içiçe geçmiş kuşaklardan, beşerî kültürler ise içiçe geçmiş iletişimlerden müteşekkildir. Yeniliğin zuhuru, dilin hatırı sayılır ölçüde aynı kalmasıyla, kuşak-içi ve kuşaklararası iletişimi mümkün kılmasıyla söz konusu olur. Nitekim iletişim, kaçınılmaz olarak öylesine bir birbirini anlama düzeyini içerir ki, yeni olan, hemen her zaman, bir anlamda eski olanın dönüşümüdür ve eski olanın 'izler'ini taşır.

Aileyi ele alalım. Çağdaş Avrupa'da, değişik yerlerde olmalarına karşın gidişatları birbirinden çok az farklılaşan bir çok ulus-

aşırı eğilim mevcuttur. Hepsinin de daha önce olup bitenlerle apaçık bir şekilde irtibatlı olmasına karşılık, bu eğilimler, 'modernite' terminolojisiyle tasvir edilebilmektedir. Dönüşüm meselesi, Elias'ın yapısal-fonksiyonel sosyoloji ile ilgili eleştirisinde ısrarla belirttiği gibi, bu tür 'figürasyonlar'ın temel bir unsuru-dur. Diğer yanda ise, zamanın geçmesiyle değişikliğe uğramayan diğer özellikler yer almaktadır.

Bir kez daha, Giddens'in öne sürdüğünden farklı olarak, (kimisi bölgelerde kökleşmiş, kimilerinde ise marjinal durumdaki) sapkınlık kavramının ortadan kaybolmamakla birlikte değişikliğe uğramış oluşu, liberal-demokratik bir devlet içerisinde kendini ifade etme mücadelesinin bir parçası olmaktan çok 'modernitenin yayılımının ayrılmaz bir unsuru olan geniş tabanlı değişiklikler dizisinin bir parçası'²⁴ olarak görülmektedir. Giddens'in izahına göre, modernite, 'tabiat dünyasının sosyalleştirilmesi - beşeri etkinliğin dış parametrelerini oluşturan yapıların toplumsal olarak organize edilmiş süreçlerle tedricen yer değiştirmesi ile irtibatlıdır.' Üremenin bir zamanlar tabiatın bir parçası olmasına karşın, cinsellik, artık toplumsal ilişkilerin bütünleyici bir parçası halini almış, 'sosyalleştirilmiş' bulunmaktadır.

Bununla birlikte, insanlık tarihinin uzun seyrinin tamamına damgasını vuran bir süreç varsa eğer, bu süreç, hem dışsal anlamda tabiatı kültüre dönüştürme, hem de bu süreci içselleştirme anlamında 'tabiat dünyasının sosyalleştirilmesi'dir. Bu iki gelişmenin ne biri ne de öbürü, özellikle de üreme alanında geçirdiği değişimden bağımsız olarak tabiatın reddini ima etmektedir. Bu çok genel tasvir, bir sosyal yaşam biçimi olarak modernite kavramına katkıda bulunmak şöyle dursun, çağdaş olmanın özel katkılarını bile tasvirden uzaktır. Gerçekten de, Foucault tartışmasını veya Freud'un katkısını bir kenara koyan Giddens, içindeki herşey 'bütünüyle ama bütünüyle değişmiş' bulunan modernitenin yıkıcı görünümü lehine olarak tarihsel zaman boyutunu gözden kaçırmış görülmektedir. Giddens'in söz konusu fenomenin 'yapısal yorumu' olarak nitelediği bu süreç, bugünkü deneyimimizi gerçekten temsil edebilir mi?

Giddens, romantik aşk ideallerinin yükselişinin, 'cinselliğin ortaya çıkışı' ölçüsünde, modernitenin bir cephesini oluşturdu-

ğu fikrine sıkı sıkıya bağlıdır.²⁵ Sorun, kişinin gerçekleştirebileceği sadece iki ilişki biçiminin, yani romantik aşk veya Giddens'in uyumlu aşk dediği şeyin var olması değildir. Mesafe ve idealleştirmeyi içermesi durumunda, romantik aşkın, bir ilişkinin başlangıç evresinin bir parçası olduğu, ilişkinin sürmesi durumunda az çok ortadan kalkmaya eğilimli olduğu açıktır. Kişinin sadece romantik aşka tutkun olması, her beş yılda bir ya da çok daha kısa aralıklarla sevgili değiştirmesi anlamına gelir; dolayısıyla romantizm, ilişkilerin uzun-dönemde istikrarsızlaşmasını sağlar. Romantizme tutkunluk, toplumsal açıdan başarılı bir birliktelik için yirmi yıllık bir süreyi öngören Batılı toplumlar itibariyle ifade edecek olursak, bir kişinin çocuğunun çocuk olmaktan çıktığı, yani onaltı yaşına girdiği vakte kadar istikrarlı bir ilişkinin sürmesinin apaçık bir şekilde arzu edilirliğiyle ters düşmektedir. Seçme özgürlüğü doktrini, bir diğer unsurun -uyumlu aşkın, sadakatin- benimsenmemesi, ilk ilişkinin yavan gelmesi durumunda yeniden tercihte bulunmayı ima etmektedir. Bu, belli ilişkilerde yapıcı olduğu kadar yıkıcı da olan romansın idealiyle zıtlık arz etmektedir.

Romantik aşk, flört evresinin bir özelliğidir. Bu süre, evliliklerin yaşlı kuşak tarafından tertip edilmesi ya da -Levi-Strauss'un basit sistemlerinde olduğu gibi- akrabalık sistemi içerisinde gerçekleşmesi durumunda oldukça kısa tutulmaktadır. Her ne kadar idealleştirmenin herhangi bir cinsel keşif sürecinde pek söz konusu olması mümkün değilse de, seçim ya da idealleştirme için fazla yer yoktur. Ancak uyumlu aşkın, aynı ölçüde azalması söz konusu olmadığı -bir azalma söz konusu olduğunda, sadakat veya alışkı içerisinde eriyip kaybolduğu- için uzun dönemde daha istikrarlı olma ihtimali nedeniyle baskın biçim olduğu açıktır.

Tarihsel boyuta gelince, çok sayıda İngiliz tarihçisi tarafından bir zamanlar benimsenmiş olan ve genel bir fenomen olarak aşkın onsekizinci yüzyılda İngiltere'de geliştiği görüşüne dayanan tez -sadece ırk üstünlüğüne dayandığı gibi değil- giderek kabul edilemez bulunmaktadır. Bazı açılardan aşkın kontrpuanı olan kıskançlık duygusunun Avrupa'daki mevcudiyeti daha eski bir tarihe;²⁶ antik İsrail'deki mevcudiyeti ise çok daha eski bir tarihe dayanıyordu.²⁷

Modernite-sonrası şöyle dursun, modernite ile ilgili tartışmaların temel sorunlarından birini, bu tartışmaların, tartışmanın objesini yeterince tanımlama veya ileri sürülen değişiklikler için kabul edilebilir herhangi bir mekanizma önerme hususunda başarısız kalmaları oluşturmaktadır. Yıkıcı bir değişiklikten çok ilerlemeci bir değişikliğe işaret etmesine karşın, buna etkide bulunduğu kuşkusuz olan bir faktörü, yansıtmacılıklarıyla benlik kavramındaki karmaşıklığın artmasına yol açan iletişim tarzları -örneğin, okur-yazarlığın yayılması- oluşturdu. Onsekizinci yüzyıl Avrupa'sı, kitapların sayısında ve okumada muazzam bir artışa tanıklık etti. Matbaanın icadından beri tedrici bir artış gerçekleştirmiş olan kitap ticareti, 1662 yılında kabul edilen Lisans Yasası'nın 1695 yılında lağv edilmesiyle büyük bir sıçrama gerçekleştirdi. Bu ilga ile Stationers' Şirketi'nin basım ve yayın üzerindeki yasal tekeli kaldırıldı ve yayıncılık, başkentte olduğu kadar taşra illerinde de gelişme kaydetmeye başladı. Kitap satıcıları çoğaldı; aynı şekilde, kütüphaneler, abonelik sistemiyle çalışan kütüphaneler ve kitap kulüpleri de çoğaldı. Erkeklerde okur-yazarlık oranı 1506 yılı itibariyle yüzde 10 iken, 1714 yılında yüzde 45'e, yüzyılın ortasında ise yüzde 60'a çıktı. Aynı tarihler itibariyle kadın okur-yazarlık oranı ise, sırasıyla, yüzde 1, yüzde 25 ve yüzde 40 idi. Kitaplar, en azından Avrupa'da, daha önce hiç olmadığı kadar ulaşılabilir bir hal aldı. İleride göreceğimiz gibi, Müslüman dünyada ve muhtemelen Çin'de daha çok sayıda olmak üzere, kitap uzun süredir mevcuttu. Bu gelişme, insanların bilinci üzerinde büyük tesir yaptı. Brewer'ın iddiasına göre, 'kahramanlıkları ve ahlaki edimleri nakleden öyküler (...) artık, psikolojik karmaşıklığa, dış görünüm ile duygular arasındaki yoğun ilişkilere vurguda bulunan diğer öykülerin rekabetine maruz kalmaktaydı. Olası anlatıların, anlama tarzlarının ve kişinin kendi kendisini tasvir biçimlerinin sayısı muazzam ölçüde arttı; birisinin kim veya neyin nesi olduğu meselesi çok daha karmaşık bir şekilde aktarılmaya başladı.'²⁸ Böylesi bir tartışma, bizi, yıkıcı modernite kavramından uzaklaştırarak çağdaş manzaranın gelişimle çok daha ilgili bir anlatısına götürür ki, bu dönemi henüz 'geç' veya '-sonrası' [-post] diye niteleyecek durumda değiliz. Bu dönemin tasviri gibi dönemlemesi de henüz çözüme kavuşmuş değildir.

Ele almaya yeltendiğim üçlünün üçüncü ayağını sanayileşme oluşturuyor. Fabrika tarzı üretimin marjinal bir biçimi antik zamanlarda mevcuttu.²⁹ Karmaşık bir iş bölümünü de içine alan gelişmiş imalat tarzı, Çinlilerin seramik üretiminde olduğu gibi,³⁰ Roma şehrinde,³¹ Avrupa'nın diğer yerlerinde daha kaba tarzda imal edilen çömleklerde ve Elizabeth dönemi İngiltere'sinin tekstil sektöründe de saptanacaktı.³² Fabrika, işin daha geniş çaplı denetimine ve iş disiplinine imkan tanımaktaydı. Çalışma saatleri Britanya'da büyük ölçüde artırıldı ve denizaşırı rekabete karşı avantaj sağlandı. Fakat, çalışma saatlerindeki bu artış, gerek buhar enerjisinin gerekse Birleşik Devletler'in doğusunda olduğu gibi su enerjisinin kolektif kullanımını da mümkün kıldı. Enerjinin, özellikle de su enerjisinin kullanımı, geç Orta Çağ Avrupa'sında büyük ölçüde arttı ve bu enerji Bronz çağ sonrası dünyanın diğer bölgelerindeki -mesela İslami dünyadaki- üretimin önemli bir faktörünü teşkil etti. Fakat onyedinci yüzyıldan itibaren Britanya'daki bir çok fabrikada odun kömüründen kömüre geçildi; arzı sınırlı olan odunun yerini fosil yakıtı aldı.³³ Demir madeninin tasfiyesinde de kullanılmaya başlanan kömürün bu amaçla kullanımı, Çin'de olduğu gibi Avrupa'da da hatırı sayılır ölçüde artış gösterdi. Bu değişik süreçler, onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında İngiliz tekstil üretiminde ortaya çıkan ve hızla diğer bölge ve ülkelere yayılan Sanayi Devrimi'nde bir araya toplandı. Avrupalıların üstünlük elde etmelerini bu devrim mi sağladı yoksa bu gelişme bu kıta halkının uzun zamandır sahip olduğu karakteristik özellikler sayesinde mi mümkün oldu?

Avrupa'nın üstünlüğü

Avrupa'nın klasik zamanlardan beri üstün olduğu düşüncesi, Yunan ve Roma toplumu uzmanlarının sıkı sıkıya muhafaza ettikleri bir inançtır. Bazıları bu üstünlüğü Yunanların gerek rasyonalite, adalet, demokrasi, ispat tarzları, matematiğin kullanımı biçiminde gerekse tıp alanında gerçekleştirdikleri ilerlemeler yoluyla entelektüel yaşama olan benzersiz katkısına dayandırmıştır. Bu düşünce, hümanist araştırmaların neredeyse dokusuna işlemiş ve, atıfların sadece en inandırıcı olanlarını zikredek

olursak, (Yunanlıların) alfabelerinin³⁴ ve ispat yöntemlerinin³⁵ analizlerinde cisimleşmiş bulunmaktadır.

Fakat klâsik medeniyetlerin ardından ekonomi, rejim ve daha geniş kültürel meseleler itibariyle bir gerileyiş ve çöküş yaşandı ve bunu, çoğunlukla kırsala özgü bir terminolojiyle tahlil edilen feodalizmin zuhuru izledi. Ardından geçiş -kapitalizme, sanayileşmeye, moderniteye geçiş- dönemi başladı. Bu geçiş döneminin ne zaman başladığı Büyük Tartışma'nın konusudur. İlk olarak başlama zamanının, ikinci olarak da sebeplerin belirlenmesi gerekiyor. Klasik tartışmayı bir yana koyup başlangıç zamanı üzerinde konuşacak olursak, bazıları, Avrupa'nın askeri üstünlüğünün, eğitim alanındaki başarısının zeminini oluşturan, dolayısıyla siyasi meselelere de damgasını vuran ekonomik üstünlüğünün 1000 yılında çoktan gün yüzüne çıkmış bulunduğunu ileri sürmüştür.³⁶ Bu tarihi daha da geriye, Hristiyanlığın çıkışına³⁷ ya da Cermen ormanlarına kadar geriye götürenler³⁸ de çıkmıştır. Diğer bazıları, Avrupa'nın üstünlüğünün Orta Çağ'da ziraat ve teknoloji alanında gerçekleştirilen gelişmelerin bir ürünü olduğunu ileri sürmektedir.³⁹ Daha sık olarak da, bu üstünlük Rönesans dönemine ve Avrupa'nın yayılmacılık siyaseti gütmeye başlayarak Güney ve Kuzey Amerika'dan değerli madenleri getirmesine ve Doğu ile ticari girişimi teşvik etmesine bağlanmaktadır.⁴⁰ Başkaları (özellikle de entelektüel değişimlerle ilgilenen Habermas⁴¹ ve Giddens⁴² gibi filozoflar ve sosyologlar) Büyük Pay'ı daha geç bir tarihteki Aydınlanma'ya, (iktisat tarihçilerinin bir çoğu) Sanayi Devrimi'ne ya da ondokuzuncu yüzyıl başları gibi daha da geç bir tarihe ait görmektedir.⁴³ Tüm bu tarihlenmeler değerlendirilmeye adaydır.

Nedenler ile ilgili görüşler de eşit derecede farklılık arz etmektedir. Gözlerini eski zamanlara yöneltenler Hristiyanlığı,⁴⁴ bireyciliği,⁴⁵ iklimi⁴⁶ ya da daha genel olarak Avrupa'nın devraldığı mirası⁴⁷ temel neden olarak görmektedir. Rönesans dönemi ile ilgili olarak bazı bilimadamlarının kolonizasyon ve imparatorluğun etkileri, Amerikan altınının ya da Doğu ticaretinin tesiri ya da gerçekten de Amerikan zirai üretimi -şeker, tütün, pamuk, daha sonraları ise et ve hububat- üzerinde yoğunlaştıklarını görmekteyiz. Bazıları Reformasyon'un iktisadi tasarruf ve ya-

tırım etiğinin gelişmesi üzerindeki etkilerine, diğer bazıları ise, daha genel bir yaklaşımla, Rönesans döneminde ve sonrasında bilim ve düşünce alanındaki entelektüel gelişmelere yönelmiş bulunmakta; Francis Bacon ve kıta Avrupası'nın çağdaş bilimadamlarının kişilikleriyle özdeşleşmiş belli başlı dönüm noktaları, matbaanın ve matbaa sayesinde eğitimde meydana gelen değişikliklerin benimsenmesi⁴⁸ ve rasyonalizmin farazi zaferi ile birlikte Aydınlanma'nın kendisi üzerinde durmaktadır.⁴⁹ Bununla birlikte, çoğunluk, 1780 tarihinden itibaren boy gösteren Sanayi Devrimi, bu devrimin bir göstergesi olan fabrika üretimi ve bu üretim tarzında yakıt olarak kömürün ve enerji kaynağı olarak buharın kullanılması üzerinde yoğunlaşmıştır. Ondokuzuncu yüzyıl üzerine odaklananlar, bu teknolojik gelişmeleri dönemin bir evresi olan buhar çağı içerisinde gerçekleştirmiş görmektedirler.

İzleyen sayfalarda, temelde, belli bir bakış açısına dayalı bulunan ve kapsayıcı olması amaçlanmamış olan uzun bir deneme yer almaktadır. Kitabın altbaşlığındaki 'tartışma' terimi özellikle seçilmiştir. Bu çalışmada, kapitalizm, modernleşme ve sanayileşmenin kökenleri ile ilgili tartışmaların mevcut durumunu gözden geçirmekte, özellikle de Batılı yorumcuların çoğunun Batı'ya atfettikleri önemin mahiyeti üzerinde durmaktayım. Uzun süredir devam etmekte olan bu tartışmaya eski iştirakçilerin gerçekleştirdikleri katkıları derinlemesine incelemeksizin, yakın tarihlerde yazılanlar ve şekillenmeye başlamış bulunan büyük vurgu değişikliği üzerinde yoğunlaştım. Okuyucuların hatırlarına benim değerlendirme konusu yapmadığım düşünürlerin isimlerinin ve farklı argümanların gelmesi mümkündür. Eserimin yönünü belirleyen özel bakış açısı, arşivlerinde gerçekleştirdiğim çalışmalar yanında alan çalışması da yapmak suretiyle uzun yıllarımı geçirdiğim Avrasya'nın değişik bölgelerinde, özellikle de Hindistan, Afrika ve Çin'de ikincil materyaller üzerinde gerçekleştirdiğim çalışmalara dayalıdır. Bu yüzden, Avrupa'nın geçmişteki ve halihazırdaki sorunlarına bakışım, entelektüel ve kişisel yaşamları Batı'ya ve Batı'nın kitaplarına bağlı kalmış olanlarınkinden kaçınılmaz olarak farklıdır.

Notlar

- 1 Hilton 1976: 145.
- 2 Bohannan ve Dalton 1962.
- 3 Parthasarathi 2002: 292.
- 4 Heilbroner 1987: 349.
- 5 Goody 1977.
- 6 Goody 1998.
- 7 Zafrani 1996.
- 8 Goody 1962.
- 9 Goody 1971.
- 10 Weiner 1966; Lantz 1981. Moderniteye dönüşle ilgili daha yakın tarihli bir edebi çalışma için, bkz. Prendergast 2003.
- 11 Smelser 1966.
- 12 Berger vd. 1973: 78-9.
- 13 Coser 1991: 20.
- 14 Coser 1991: 26.
- 15 Zikr., Rothschild 2001: 225.
- 16 Goody 1977.
- 17 Coser 1991: 20.
- 18 Bkz. Bendix 1960.
- 19 Bkz. Giddens'taki bölüm 1996.
- 20 Giddens 1991: 1.
- 21 Giddens 1991: 23.
- 22 Giddens 1991: 8.
- 23 Giddens 1991: 9.
- 23 Giddens 1991: 34.
- 24 Giddens 1991: 34.
- 25 Giddens 1991: 34.
- 26 Bkz. G. Ruggiero, *Binding Passions: Tales of Magic, Marriage, and Power at the End of the Renaissance* (New York ve Oxford: Oxford University Press, 1993); M. O'Neil, "Magical healing, love magic and Inquisition in late sixteenth-century Modena", S. Haliczer (ed.) *Inquisition and Society in Early Modern Europe* (Londra: Croom Helm, 1987, 88-114); M. H. Sanches Ortega, "Sorcery and eroticism in love magic", M. E. Perry ve A. J. Cruz (ed.) *Cultural Encounters: The Impact of the Inquisition in Spain and the New World* (Berkeley: University of California Press, 1991, 58-92). Bu kaynaklarla ilgili olarak Dr. U. Rublack'a teşekkür borçluyum.
- 27 A. Destro, *The Law of Jealousy: Anthropology of Sotah* (Atlanta, GA: Scholars Press, 1989).
- 28 Brewer 1997: 201.

- 29 Woolley 1963.
- 30 Ledderose 1992.
- 31 Whittaker ve Goody 2001.
- 32 Deloney 1619.
- 33 Wrigley 1988; Parthasarathi 2002.
- 34 Örneğin Goody ve Watt 1963.
- 35 Lloyd 1979.
- 36 Landes 1998.
- 37 Dumont 1977, 1986.
- 38 Macfarlane 1978.
- 39 White 1940, 1962; Brenner, Aston ve Philpin 1985.
- 40 Wallerstein 1974; Marx 1970; Weber 1946.
- 41 Habermas 1971.
- 42 Giddens 1991.
- 43 Pomeranz 2000.
- 44 Örneğin Dumont 1977.
- 45 Örneğin Macfarlane 1978.
- 46 Jones 1981.
- 47 Örneğin Landes 1998.
- 48 Eisenstein 1968, 1979; Ong 1958, 1971.
- 49 Gellner 1992; Habermas 1971.

Teşekkül Evresindeki Avrupa'nın Kültür ve Ekonomisi

Daha önce de dikkat çektiğim üzere, teşekkül evresindeki Avrupa'nın kapitalizm, sanayileşme ve modernleşmenin gelişimine katkısı ile ilgili tartışmalar, kültürel ve teknik diye muğlakça isimlendirebileceğimiz değişkenler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Elbette ki bazı müellifler Avrupa'nın üstünlüklerinin coğrafi faktörlerden kaynaklandığını ileri sürmektedir. Birçoğu ise, klasik döneme, Hristiyanlığa veya Cermen mirasına kadar geriye doğru uzanan kadim kültürel farklılıklar üzerinde yoğunlaşmaktadır. Diğer kültürel faktörlere tekrar döneceğim. Bununla birlikte, önce Orta Çağ'ın büyük bir yekun tutan teknolojik icatları üzerinde yoğunlaşan iki müellifin eserini tartışmak istiyorum. Tarihçi Lynn White, modern dünyanın köklerinin Orta Çağ Avrupa'sının teknolojik icatlarına dayandığına inanıyordu: 'hem modern bilim hem de modern teknoloji belirgin bir şekilde *Garbîdir* (*Occidental*).'¹ Ve bu başarılar 'Avrupa'nın dünyanın bilimsel liderliğini ele geçirdiği'² onüçüncü yüzyıla kadar geriye götürülebilir. 'Dünya hükümrânlığı Orta Çağ'da başladı ve özellikle de ziraat alanında hantal sabanın geliştirilmesi, at boyunduruğunun (ve savaş amaçlı olarak üzeninin) kullanıma sokulması ve üçlü tarla sistemine geçilmesi ile şekillendi.' White'a göre Avrupalıların benzersiz mucitler oluşunun bir sonucu olan bu icatlar, sadece ve sadece Batı'da olmak üzere, feodalizmin doğmasına yol açacak zirai ve ona eşlik eden siyasi bir devrime neden oldu.

Coğrafyacı Blaut, Avrupa-merkezci yaklaşımlarla ilgili yorumunda White'ı, teknolojinin nedenlerini tahlilde başarısız bulduğu teknolojik determinizmi dolayısıyla eleştirmektedir. Bu iti-

raz bana sadece kısmen geçerli görünüyor; teknolojik başarıları olayların önemli bir nedeni olarak görmek mümkündür. Blaut'un gerekçelerine dayalı olarak bunu yadsımak, niha-i nedenlere doğru sonsuz bir geriye dönüş tehlikesini içinde barındırmaktadır.

White'ın, Blaut tarafından da dile getirilmiş olan asıl eleştirilecek yanı (yular ve üzengi örneklerinde olduğu gibi), bir icadın kökeni ile ilgili yeterli kanıt bulunmadığı durumlarda bile bütünüyle Avrupa-merkezci bir yaklaşım sergilemesidir. Mucitliğin Avrupalılara has bir özellik olmadığı hususunda kuşku bulunmadığı gibi, (aynı köklere sahip olan İslamı dışlayan) Yahudi-Hıristiyan geleneğinin White'ın varsaydığı gibi -sürekli ilerleme inancını aşlamak veya ruhtan yoksun cansız bir varlık olarak tabiat ile insanı birbirinden ayırmak suretiyle- özgürleştirici etkilerde bulunduğu doğru olmadığına da kuşku yoktur. Bütünüyle Avrupa-merkezci bir yaklaşıma sahip bulunan White, 'modernleşme'yi sadece ve sadece Avrupa'nın eşsiz geçmişinde tecessüm etmiş bir şey olarak görmektedir.

Kapitalizmin Avrupa'da yükselişi ile ilgili analizlerin daimi unsurlarından biri, kapitalizmin gelişiminin feodalizmdeki krizin bir sonucu olduğu tezidir. Söz konusu teze göre, bu kriz, ticaret ve imalat alanlarından önce ziraat devriminde bir kapitalizm biçiminin doğmasını sağlamıştır. Bununla birlikte, zirai kapitalizm terimi gibi zirai devrim terimi de çok tartışılmıştır. Croot ve Parker, 'gerçek zirai devrim'i, 'çiftçilerin hiçbir kayıt bırakmadığı durumlarda teşhisi zor olan uzun süreli bir çiftçilik süreci'³ olarak görmektedir. Cooper, zirai kapitalizm kavramını bir bütün olarak sorgulamaktadır.⁴ Zirai devrimler hiçbir surette Batılılara özgü değildi; pirincin kullanıma sokulması güney Çin'de, Hindistan'da ve güneydoğu Asya'da köklü değişikliklere yol açtı; tropikal ürünlerin gelişi ve zirai sulamanın gerçekleştirilmesi üzerine Müslüman İspanya'da da benzer değişiklikler yaşandı. Çeltiklerin oluşturulması ve teraslamalı ziraat için muazzam sermaye girdisi gerekiyordu; aynı şey Avrupa'daki uygulamalar için de geçerliydi. Ziratte meydana gelen, yüzü kapitalizme dönük değişikliklerin bir sonucu olarak feodalizmde bir kriz yaşandığı konusu yakın zamanlarda Brenner⁵ ve Bois⁶ tarafından ele

alındı. 'Kapitalizmin tohumları'nı bu kadar erken (bir diğer bakış açısına göre ise bu kadar geç) bir tarihe koyma fikri, Marx'ın, bir üretim tarzının (bu durumda kapitalizmin) bir diğer üretim tarzındaki (bu durumda feodalizmdeki) çelişkilerden doğduğunu varsayan Hegelyen görüşünün bir uzantısıydı. Marx, elbette ki ticari kapitalizmi sanayi kapitalizminden önceye almaktaydı; ama kapitalizme yol açan şey senyörel üretimin hakimiyetinde olan feodalizmin çelişkileri idi. Bu fikir, Brenner, Bois ve diğerlerinin eserlerinde ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir. Orta Çağ araştırmalarındaki farklı bir trend, 'çelişkiler'in kaynağı olarak kasabaların büyümesini, zanaatkârlığın, ticaret ve alışverişin artmasını görmekte,⁷ sonraki bir çok yorumcu, özellikle de Wallerstein, Frank ve Blaut ise denizaşırı ticarete ve yayılcılığa (Avrupa'nın yayılcılığına) ve bunu izleyen yağmacılığa vurguda bulunmaktadır. (Weber ve Marx da dahil) diğerlerini izleyen Hilton, 'bağımsız kentli komün'ü -diğer feodalizmlerden farklı olarak- Avrupa'nın kendine özgü özelliklerinin önemli bir cüzü⁸ olarak görmektedir. Teşekkül evresindeki Avrupa'nın kasabalarının kendine özgülüğü, Orta Çağ araştırmacıları ve diğerleri için hakim bir tema olageldi. 'Komün' şeklindeki kasabalar, Avrupa'da yaygın olarak bulunmamalarına karşın Asya'daki kasabalara nispetle Avrupalı kasabalar için bir model oluşturdu. Bu kasabaların yasaları ve 'özgürlük'leri, bu kasabaların piyasanın geliştiği merkezler olarak değerlendirilmeleri hususunda kanıt olarak değerlendirildi. Braudel, 'Batı'da kapitalizm ve kasabalar temelde aynı şeydi' diyor.⁹ Bu ifade, ya kapitalizm terimini çok geniş anlamda ya da kasaba terimini çok dar anlamda değerlendiriyor gözükmektedir. Gerçekte, Avrupa kasabaları piyasanın gelişimi açısından hiçbir surette eşsiz değildir. Çin ve diğer Asya kasabaları ile ilgili yakın tarihli çalışmalar, bu kasabaların ticari mübadelenin gelişimi için gerekli çevresel koşullara gereğinden fazla sahip olduklarını ortaya koymuş bulunmaktadır.

Bir diğer iktisat tarihçisi olan Joel Mokyr,¹⁰ *Technological Creativity and Economic Progress (Teknolojik Yaratıcılık ve İktisadi İlerleme)* altbaşlığını ve *The Lever of Riches (Zenginliklerin Manivelası)* başlığını taşıyan eserinde daha geniş perspektifli bir yaklaşım sergilemektedir. Eser, Afrika ve Asya'nın büyük bölü-

mündeki 'afallatıcı fakirlik'ten söz ederek başlıyor. Batı'nın zenginliği 'Batı'nın teknolojik üstünlüğü'nün sonucudur. Yeni bir fenomen olmayan bu gelişme, 'yüzlerce, hatta binlerce' yıl gerilere uzanan 'derin tarihi kökler'e sahiptir. Batı'nın zenginlikleri için bir manivela teşkil eden teknoloji, tıpkı bilim ve sanat gibi, 'insanın yaratıcılığına, nadir görülen bu gizemli fenomene' dayalı olarak boy göstermiştir.¹¹

Mokyr, öyküye klasik antikite ile başlamakta fakat Avrupa toplumunu, MS. 700 civarında 'bir teknolojik yaratıcılık sağanağı' halini alan şeyin ilk işaretleri'ni¹² veren toplum olarak değerlendirmektedir. O tarihlerde Batı teknolojisinin beslendiği kaynaklar 'üç idi: Klasik antikite, Müslüman ve Asyalı toplumlar ve [Batı'nın] kendi özgün yaratıcılığı'. Zenginliklerin manivelası olarak Batı teknolojisi üzerinde çalışmakta olmasından dolayı, Mokyr'in iktisadi gelişmenin önünü açan ve kimini zengin kimini fakir eden 'teknolojik yaratıcılık'ı Batı'ya mal etmesi belki de kaçınılmazdı. Bununla birlikte, ileri düzeyli ziraati ve zanaatkârlığı da dahil olmak üzere Bronz Çağı'nın diğer birçok özelliğini görmezden gelip Bacon'ın üçlemesini dikkate alarak konuşacak olursak, matbaa, barut ve pusula ile bu üstünlüğe en azından katkıda bulunan diğer geleneklere ne demeli? Bunlar yaratıcılık gerektirmemişler miydi?

Mokyr ayrıca, diğer toplumların farklı zamanlarda tecrübe ettiği gibi bu üstünlüğün geçici mahiyette olabileceği olasılığını da gözden kaçırmaktadır. İslam'ı, Orta Çağ'da teknolojik yaratıcılık sergilemiş olmakla birlikte 1200 yılı civarında 'istimsiz kalmış' olarak görmekteydi ki, bu tarihe gelindiğinde Batı Avrupa ekonomileri Şark'ın (Orient) sunmak zorunda kaldığı şeylerin çoğunu soğurmuş ve 'arayı açmış' bulunuyordu.¹³ 1400 yılından önce Çin de bir atılım gerçekleştirmişti. Fakat, 1200 ila 1500 yılları arasında gerçekleştirilen bir dizi parlak icat 'Avrupa'nın teknolojik liderliğine giden yolu hazırladı'. Mokyr, daha da ileri giderek şunu da ileri sürüyor: 'Avrupa'nın teknolojik değişiminin benzersiz karakterinin oluşumunda hem üretimi daha etkin kılma hususundaki beceriklilik, hem de bu yeniliklerin bazılarının Batı Avrupa'nın bir ucundan diğer ucuna yayılmasının hızı belirleyici olmuştur.' Bununla birlikte, Mokyr şunu da beyan etmek-

tedir: 'Müslümanlar, su değirmenlerinden saatlere kadar makine mühendisliği alanında Batı'nın yüzlerce yıl ilerisindeydi.'¹⁴ Neden bu ilerleme de benzersiz bir becerinin sonucu olarak görülmemekte ve muazzam büyüklükteki İslam dünyasının bir ucundan diğer ucuna, Kurtuba'dan Lahor'a kadar gerçekleşen yayılmanın hızı da bu toplumun bir özelliği olarak değerlendirilmemektedir? Batı, daha sonraki dönemde arayı açmış olabilir. Fakat Mokyr'ın ileri sürdüğü nedenler geçerli midir?

Mokyr'ın Avrupa'nın 'arayı açma'sını sağladığını düşündüğü icatlar arasında (büyük bir ihtimalle İslam dünyasından ithal edilmiş olan) yel değirmeni de yer almaktadır. Rüzgar gücünden yararlanma hususunda denizcilikte de ilerleme kaydedildi ve Akdeniz'in geleneksel latin yelkenlisine bir pruva ve bir mizana direği eklendi; kalyon diye bilinen üç direkli bu yeni gemi rüzgarı karşı manevra kabiliyeti yanında daha da hızlıydı. Afrika civarında yapılan keşif yolculukları için böylesi bir hareket kabiliyetine ihtiyaç duyulmaktaydı. Büyük bir ihtimalle Çinlilerin icadı olan dümenin kullanıma sokulması, gemilerin hareket kabiliyetinin artmasında ilave bir gelişme sağladı. Aynı zamanda, tahtaların arasına macun konularak uç uca getirilmesine dayalı bir teknik olan 'karavela' tekniğiyle de gemilerin daha hafif hale gelmesi sağlandı. Önce Çin'de kullanılmaya başlayıp daha sonra İslam dünyasına taşınan ve adı Hristiyanlık âleminde ilk olarak 1180 yılında Alexander Neckham tarafından anılan pusula ve portolonlarla sınırlı olmamak suretiyle denizciliğin yan malzemeleri de geliştirildi. Bu aygıtın bildiğimiz pusulaya benzer bir hale getirilmesi aşağı yukarı 1300 yılında, belki de geniş ölçüde kullanılmaya başlanmasından sonra gerçekleştirildi. Bu gelişmeler, büyük ölçüde, klasik, helenistik ve İslami aygıtların adaptasyonuna dayanıyordu: Enlem ve boylamın kullanılması Ptolemy'nin (1409 yılında tercüme edilen) *Cografya*'sından devşirildi, Helenistik usturlabın gemilere adapte edilerek kullanılması na 1450 yılı civarında geçildi, (Çinlilerin Afrika'ya yönelik büyük seferlerine rehberlik etmiş olan) Müslümanlar tarafından icat edilen açölçer denizcilikte kullanılmaya başladı.

Kaydedilen üçüncü gelişme, fırınların, özellikle de maden ocağı fırınlarının onbeşinci yüzyılın sonlarında geliştirilerek

dökme demir imal edebilir duruma getirilmesiyle birlikte metalurji alanında gerçekleşti ki, Çinliler uzun zamandır dökme demir imal etmekteydi. Dökme metal türü, Çin'de uzun zamandır bilinen bir diğer 'icat' olan yeni matbaa makinasında kullanıldı.

Dolayısıyla, Avrupa'nın eşsiz olduğu varsayılan teknik yaratıcılığının bu ürünlerinin bir çoğunun icadı Doğu'da gerçekleştirilmiş ya da muharrik gücünü Doğu oluşturmuştur. Ulusal veya kıtasal geleneklerde belli bazı farklılıkların bulunmasına karşılık, bu icatların bir çoğu daha geniş bir uluslararası yaratıcılık bağlamında vücut bulmuştur. Mesela, zamanın ölçümü alanındaki önemli gelişmeleri ele alalım. Karmaşık su saatleri (clepsydra) hem Avrupalılar hem de Araplar tarafından icat edilmiş, ama düşmekte olan bir nesnenin gücünün bir saate uygulanabileceğini verge ve foliot mekanizmasının ('saat aksamı') icadı ortaya koymuştur. Ağırlığın sağladığı güce dayalı olarak çalışan mekanik saat ilk olarak onüçüncü yüzyılın sonunda ortaya çıkmış, adapte edilip Avrupa'nın bir ucundan diğer ucuna yayılması ise daha sonra gerçekleşmiştir. Bu gelişmenin, insanların davranışlarında ve makina imalatında yeni kusursuzluk standartlarının doğmasına yol açtığı söylenmiştir. Bu özel biçimi itibariyle bir Batı icadı olmasına rağmen, bu aygıt, zamanı daha doğru ölçmenin yolunu bulmak için gerçekleştirilen uzun ve geniş çaplı bir araştırmanın bir parçasını oluşturuyordu ki, bu araştırma sayesinde Müslüman dünya hem astronomik ölçüm ve gözlemlerde hem de sulama suyunun düzenli dağıtılması için uygulanan metotlarda gelişme kaydetmişti.

Bükümcülük ve dokumacılıkta da benzeri bir tarihi seyir söz konusu oldu. Çinliler, İslam dünyasından devraldıkları ipek dokumacılığı için karmaşık dokuma makinaları icat etti. Daha sonraki geliştirmeler İtalya'da gerçekleştirildi ve Britanya'da Sanayi Devrimi'nin zeminini teşkil eden mekanik pamuk ve yün dokuma tezgahları alanında bir dizi icada kaynaklık etti. Barut ve topun icadı ise kıtalararası gelişmelerin daha çarpıcı bir örneğini oluşturmaktadır.

Bu ilerlemenin bilimden nasipsiz teknolojinin ürünü olduğu ileri sürülmüştür. Bilim açısından 1500 yılı itibariyle Arşi-

med'den daha geri düzeyde olmasına karşın Avrupa'nın teknoloji alanında bir gelişme kaydettiğine dikkat çekilmiştir. Mokyr'in iddiasına göre,¹⁵ 1500 yılına gelindiğinde Avrupa, İslam ve Şark ile teknolojik açıdan eşitlik elde etmiş bulunuyordu. Bu teknoloji, Çin örneğinde de gözlendiği gibi temelde elle kullanıma dayalıydı ki, Çin'in bu teknolojisi ile ilgili olarak Needham şunları söylemektedir: 'Dünyanın, Antik Çağ ve Orta Çağ Çin'inin görece sessiz zanaatkârlarına olan borcu İskenderiye mekaniğine olan borcundan çok daha fazladır.'¹⁶

Bununla birlikte, Mokyr, 1500 ila 1750 yılları arasında Avrupa'nın 'kesintisiz hamlelerden yoksun'¹⁷ kaldığını ileri sürmektedir. Fikirler birbirini izlediği halde bunları daima pratik uygulamalar izlememişti. En önemli teknolojik değişikliği, Aşağı Ülkeler'de başlayan ve yeni ürünlerin ekilip dikilmesine, büyükbaş hayvanları ahırda beslemeye geçilmesine ve nadasın ortadan kalkmasına yol açan 'yeni çiftçilik' (bir diğer 'zirai devrim?') oluşturunuyordu. Modern hububat ekim makinaları aşağı yukarı 1700 yılında, demir sabanlar da yine aşağı yukarı aynı tarihlerde ortaya çıktı. Rüzgar ve su gücü geliştirildiyse de, onyedinci yüzyılın ortalarında, Hollanda'nın turba kullanmaya devam etmesine karşın kömür temel enerji kaynağı halini aldı. Kömür, ithal edilmekteydi. Sanayi Devrimi'nin öncüleri olan bu gelişmelerin Avrupa'ya özgü bir fenomen teşkil ettiği hususunda bir kuşku bulunmamasına karşın, kozmopolit arka plan dikkate alınacak olursa, Avrupa'nın eşsiz teknolojik yaratıcılığından söz etmenin doğru olup olmadığı kuşkulu görünmektedir.

Teknolojik ilerlemeyi daha çok Avrasya'nın bir ucundan diğer ucuna kadar uzanan bir 'teknolojik diyalog'un veya bir 'icat mübadelesi'nin bir sonucu olarak ortaya koyan alternatif görüş Pacey¹⁸ tarafından geliştirildi. Buna göre tekniklerin transferi yanında icatları tetikleyici unsurların aktarımı da gerçekleşmekteydi. Pacey'in en önemli örneğini, Çin, İran ve İslam dünyası arasında hidrolik mühendisliği ve makinalar alanında gerçekleştirilen gelişmelerin mübadelesi teşkil etmektedir. Pacey'e göre, Avrupa ve Asya teknolojileri arasındaki önemli farklar, 'Asya'nın büyük bir kısmının büyük ölçekli hidrolik eserlere vurguda bulunmasına karşın, Batı'nın mekanik icada daha fazla vurguda

bulunması'ndan doğmuştu.¹⁹ Hidrolik ürünler daha dayanıksızdı. Kuzeyden göçebe Moğolların ve Türklerin gelişinin gerek Çin, gerekse Bağdat'taki hidrolik tarım için bir tehdit teşkil ettiği açıktı ve nitekim daha büyük kopukluklara yol açmıştı. Bir çok İslam alimi Bağdat'tan ayrılıp kuzeyden gelen işgalcilerin çoktan yerleşmiş oldukları Delhi'ye kaçtı. Buna karşın, bu bölgeden gerçekleştirilen ilk saldırılar yine de bir çok ilim merkezinin, özellikle de Bihar ve Bengal'deki Budistlere ait ilim merkezlerinin tahribine ve Budizmin Hindistan'da kelimenin tam anlamıyla ortadan kalkmasına yol açtı.

Farklı bölgelerdeki teknolojik gelişmeler arasında sık sık paralellikler gözlenmektedir. Hangi tür iplik kullanılırsa kullanılsın hepsi de yarayışlı olan farklı biçimlerdeki çıkırık ve sarma makineleri önemli bir örnek teşkil etmekteydi. Muhtemelen bir Hintlinin icadı olmasına karşın bu makinanın ilk net resimleriyle Bağdat (1237 yılı), Çin (aşağı yukarı 1270 yılı) ve Avrupa'da (aşağı yukarı 1280 yılı) karşılaşmaktayız ki, bu resimlerinin ilkinin tarihi ile sonuncusunun tarihi arasında kırk yıl yoktur. Çin'in ve İslam dünyasının saat ve astronomi aygıtları teknolojilerinde de birbirine benzer gelişmeler kaydedilmiştir. Al-Muradi, bir su çarkıyla çalışan saatini, Su Song'un Çin'de inşa ettiği büyük saat kulesi (aşağı yukarı 1077 yılı) ile hemen hemen aynı tarihte icat etmiştir. Bu iki eser arasında doğrudan bir ilintinin var olması olasılığı çok düşüktür. Pacey, aradaki uyuşumu, benzer bir teknolojik arka plana ve benzer saiklere sahip olmaya dayandırıyor. Ağırlığa dayalı olarak çalıştırılan ve 'saat akşamı'nı hareket ettirecek bir mekanizmaya sahip bulunan bir aygıt fikri o vakitler Avrupa'da büyük ilgi uyandırıyordu ve bu aygıtlarla ilgili bilgilerin çoğu İslami kaynaklardan alınmaydı. Görmüş olduğumuz gibi, Avrupalıların saate katkısını çarkların dönüş hızını düzenleyen maşa, verge ve foliot mekanizması oluşturunuyordu. Avrupa, özellikle de -hububat değirmenleri için su çarkları, nakliye ve daha sonraları kağıt imalatı itibariyle- insan gücüne dayanmayan enerjiden yararlanma hususunda önemli bir mesafe kat etmiş olmakla birlikte, özellikle de kağıt imalatı alanında kıta-ötesi köklere sahipti ve teknolojinin geniş ufku itibariyle İslam dünyasından öğrenmesi gereken daha çok şey vardı. İslam dünyası ile

olan temaslarda güney İspanya, yani Endülüs, yanında özellikle de tahkimat ve silahlar gibi askeri teknolojinin aktarımında araç vazifesi gören Haçlılar bir vasıta teşkil etti. Bununla birlikte, yeni yiyecek maddeleri ve işleme teknolojileri de başta İtalya olmak üzere transfer edildi: Makarna, önce Sicilya'ya aktarılmış, oradan da kuzeye geçmiş görünmektedir.

Geç Orta Çağ ve erken Yeni Çağ'a mahsus olan bu teknolojiler, müteakip geliştirimler için yolu hazırlayan teknolojiler olarak görülmekteydi. Önemli olmalarına karşın bu teknolojiler, Avrupa ile ilgili olarak herhangi bir eşsiz icat veya yaratıcılık yeteneğine işaret etmemekteydi. Bu başarıların çoğu, bir çok bölgenin katkıda bulunduğu başarılar oldu. Bununla birlikte, Sanayi Devrimi'ni izleyen dönem, dünyayı büyük ölçüde etkileyen eşsiz olaylara tanıklık etti: motorla çalışan makinaların kullanıldığı fabrika sistemi ve üretime göre ücret ödenen ve sıkı kontrol altında tutulan bir işgücü.

Avrupa'nın varsayılan üstünlüğüne dayalı daha genel meseleleri tartışırken, işe, iktisat tarihçisi David Landes'in bazı ülkeler zenginken diğerlerinin neden fakir olduğunu 1000 yılına kadar gerilere varmaya çalışarak araştıran ve büyük takdir toplamış bulunan bir eserinden²⁰ söz ederek başlıyorum. Landes'in eserine başvurmanın bir diğer nedeni de, bu eserin, daha önceki bir döneme kadar geriye uzanmanın yanında, Batı Avrupa'nın dünyanın geri kalan kısmına nazaran üstünlüğü ile ilgili meselelerin bir çoğunu açık bir biçimde ele almasıdır. Nedenlere ulaşmak için yüzyıllarca öncesine kadar geriye doğru iz süren açıklamalar, kendi yaklaşımlarının doğruluğunu ortaya koymak için genellikle kültür kavramının içkin olduğu sürekliliğe değinirler ki, Landes de sık sık bu izah tarzına başvurmaktadır.

Kültür, hayli tartışmalı bir konu olduğundan kendi yaklaşımım üzerinde bir şeyler söyleme ihtiyacı duyuyorum. Kültür terimini, 'yüksek kültür'den ve bazen de çok daha gündelik düzeyde olan koşut 'artistik' etkinliklerden ('popüler kültür') söz ederken kullanıldığı gibi popüler anlamını değil de genel antropolojik anlamını kastederek kullanıyorum. Buna karşın, Talcott Parsons'ın kullanımını takip eden bir çok Amerikalı antropolog gibi, bu terimi inanç ve anlam sistemleri tanımıyla da sınırlamıyo-

rum. Bunun yerine, Britanyalı antropologların ve Avrupalı bilimadamlarının çoğunun kullandığı şekliyle Durkheimyen anlamda 'sosyal' teriminin muadili bir terim olarak kullanıyorum ki, bu anlam, antropolog Ruth Benedict'in 'öğrenilmiş davranış' teriminin aşağı yukarı muadilidir. Diğer bir deyişle, kültür terimini, E. B. Tylor'ın 1871 tarihli tanımıyla örtüşen ve ideolojiler, inançlar ve aile yapısı yanında 'maddi kültür'ü de içeren kapsayıcı bir kavram olarak kullanıyorum. Beşeri kültür tarihi ile ilgili olarak yazmakta olduğumu söylediğimde terimi bu geniş anlamıyla kullanıyor, toplumsal ve kültürel tarih (ki toplumsal tarih bazen kolektif olanla, kültürel tarih ise bireysel olanla alakalı görülmektedir) arasındaki ayrımın yanında, Amerikan sosyal biliminin²¹ büyük bölümünde tecessüm etmiş olan toplumsal ve kültürel ayrımını da görmezden geliyorum.²² Amerikalı antropologlar tarafından kültürel tarihin, Fransız sosyologlar tarafından ise toplumsal tarihin bağımsızlığı üzerinde ısrar edilmesi, bu alanların diğer disiplinlerden bağımsızlığını temin için gerçekleştirilen 'profesyonel' bir girişim idi. Bu yaklaşımlar, kişinin ele almak istediği konuları görmezden geldiği varsayılan diğerlerinin etkinliklerinin hilafına olarak, kişinin kendi etkinliklerini tanımlamasına hizmet etmesi için geliştirilirler. Bu durum, belki de en net şekliyle 1940'larda Harvard'taki Toplumsal İlişkiler Departmanı'nın kuruluşunda gözlenmiştir. Toplumsal sistem, iktisat, kişilik (psikoloji), toplum (sosyoloji) ve kültür (antropoloji) ile ilgili olmak üzere dört alt-sisteme bölündü. Kültürle ilgili alt-sisteme eğreti bir şekilde inançlar, değerler ve sembolik davranış yerleştirildi ki, Avrupalı toplumbilimcilerin çoğu gibi benim için de doyurucu olmaktan uzak bir ayrımdır bu.

Landes'in incelemesi, kültürü bir değişken olarak iktisat tarihine takdim eden en sistematik ve en önemli teşebbüslerden birini temsil etmektedir. Landes'in eserinin altbaşlığı şöyledir: 'Neden Bazı [Uluslar] Bu Kadar Zenginken Bazıları Bu Kadar Fakirdir'. Eserinin son bölümünde (Bölüm 29), Landes, cevabı özetlemektedir. Bin yılı aşkın bir süredir 'anahtar faktör -itici güç- Batı medeniyeti ve onun yayılını olmuştur: Bilgi, teknikler, siyasi ve toplumsal ideolojiler. Landes, bu görüşü (Avrupa'nın M.S. 1000 yılında gerçekten mukayeseli bir üstünlüğe sahip olup

olmadığını, tüm gelişmenin yaygın bir olgu olup olmadığını ve barut ile matbaa makinasına kimlerin katkıda bulunduğunu sormak suretiyle) zayıflatmaya yeltenen düşünce çizgisine şiddetle karşı çıkmaktadır. Nitekim Landes'in tezi, gerek hipotez gerekse yaklaşım itibarıyla Max Weber'in görüşüne cüretkarca geri dönmektedir.

İktisadi gelişme tarihinden öğreneceğimiz bir şey varsa, o da, tüm farkı oluşturan şeyin kültür olduğudur. (Dolayısıyla, Max Weber haklıydı.) Anayurtlarından ayrılmış azınlıkların girişimlerini gözlemleyin: Doğu ve Güneydoğu Asya'daki Çinliler, Avrupa'nın büyük bölümündeki Yahudiler ve Kalvinistler ilh... Yine de, kültür, bir ulusa yön veren iç değerler ve tutumlar olarak bilimadamlarını korkutmaktadır. Bu anlamda, kültür, ırk ve irsiyetin sülfürik kokusunu, bir mutlaklık edasını taşımaktadır. İktisatçılar ve toplumbilimciler tefekkür ettiklerinde, bunun doğru olmadığını fark eder ve kötüye doğru kültürel değişimler yüzünden hayıflanırken daha iyiye doğru kültürel değişim örneklerini selamlarlar.²³

Landes, böylesi bir yaklaşım ile sadece 'anti-Avrupacılar'ı değil fakat aynı zamanda 'faiz oranlarını değiştirmeyi tercih edecek' olan teknisyenleri de mukayese eder. Kültürün, eğer değişecekse -ki değişmesi gerektiğine kuşku yoktur- açıklayıcı bir değişken olması nasıl söz konusu olur? Neler değişir ve neler değişmeden kalır? Bu soruya eleştirel olarak yaklaştığımızda daha kesin faktörlere yönelmiş oluruz. Buradaki sorun bir anlam sorunudur. Benim bakış açıma göre, 'kültür', her şeyi kapsayıcı olması ve kullanımının daha partiküler faktörlere başvurmayı önüyor olması dolayısıyla anlamsız bir değişkendir.

Landes, açıklayıcı bir değişken olarak kültüre yönelik temel bir eleştiriye kulak vermektedir. Kültür eğer bu kadar çok açıklayıcıysa 'neden tutarlı bir işleyiş sergilememektedir?' Neden Çinliler 'yurtlarında uzun süre verimsiz kalmışken yurtlarından uzakta bu kadar girişkendirler?' Cevap şudur: 'Kültür, varlığını bir başına sürdürmez; yurt içinde kötü bir yönetim tarafından önüne geçilen değerler bir başka yerde gün yüzüne çıkma fırsatı bulabilir. Göçmen girişimcilerin özel başarısının nedeni budur.'

Dolayısıyla, 'kültürün iktisadi teşebbüslere verdiği tepki' sınırlıdır. Tayland'da bugün gençler manastırlarda daha az vakit harcamaktadır; iş görüşmeleri 'kültürün iktisadi büyüme ve fırsata tepkisi'ni²⁴ aydınlatmaktadır. Bunun tersi de olasıdır: Kültürler, Rusya'da olduğu gibi girişim aleyhine işleyebilirler ki, Rusya dikkate alınarak konuşulacak olursa, bu ülkenin özellikle de Rus olmayan azınlıkları arasında 'girişimci' unsurlar mevcuttur.²⁵

Bu özet anlatıdan ne çıkmaktadır? Kültür, iktisadiyata mukavemet gösteriyor gözükmemekte, özellikle de 'iç değer ve tutumlar'ı, örneğin Protestan (Kalvinist) ahlakını çağrıştırmaktadır. Hükümetleri olduğu gibi, 'girişimler'i de destekleyebilmekte veya sınırlayabilmektedir. Değişmez mahiyette olmamasına karşın uzun ömürlüdür, Avrupa ona M.S. 1000 yılından beri sahip bulunmaktadır; Britanya ise onu İkinci Sanayi Devrimi'nde müteşebbislik itibarıyla yitirmiştir. Landes, iç değerlerden söz ederken Güney Kore ve Tayvan'ın başarılarına yer verir ki, bu başarılar 'bu ülkelerin kültürünü yansıtmaktadır: Aile yapısını, iş değerlerini, amaç duygusunu.'²⁶ Aile yapısı, Parsonsçu varlık şemasında toplumsal alan içerisinde yer almaktadır. Hollanda'nın başarılarından söz ederken ise, Landes, bu ülkede kültürün hakim unsur olduğu yorumunu yapar: '[Kültür], üye edinme kalıplarını, iktidar yollarını ve tatmin kaynaklarını tanımlamaktaydı.'²⁷ Yine, üye edinme 'toplumsal'dır. Britanya'nın eski büyüklüğünden 'feragat'i, 'bilgiden, hayal gücünden ve girişimden yoksun oluş'un bir sonucudur. Landes, bazılarının bu yoksunlukları 'harici faktörlere, özellikle de kültüre,'²⁸ ticaret karşıtlığının zaferine bağladığını söylemektedir. Dolayısıyla, bu müphem kültür kavramının getirisi olduğu gibi götürüsü de mevcuttur.

Bir başka yerde, özellikle de Doğu ile ilgili olarak, gelişmenin yokluğu problemi kısmen bu ülkelerin tamamının despotik olması ile ilintili bir şey olarak değerlendirilmektedir.²⁹ Landes, burada ne cumhuriyetçi kesimlere ne de halka danışmanın alternatif yollarına pek dikkat yöneltmeyen şark despotluklarıyla ilgili ondokuzuncu yüzyılın anlayışına başvurmaktadır. Bununla birlikte, sorun aynı zamanda bu ülkelerin 'kültürüyle' de ilgilidir ki, Landes'e göre bu kültür '(1) bilgili ve yetenekli bir iş gücü üretmez; (2) düşman olan batıdan (Hristiyan dünyadan) gelen ye-

ni tekniklere güvenmemeyi veya bu teknikleri reddetmeyi sürdürmektedir ve (3) mensuplarının elde etmeyi başardıkları bilgiye itibar etmemektedir.³⁰ Arapların bu hususlardaki başarısızlıkları 'gerilere doğru uzanmaktadır,'³¹ ama ne kadar geriye? Kültür ne kadar geriye uzanır? Landes tarafından modern tarihinin özellikleri incelenen Mısır'da, gelişmeyle ilgili temel problemi ülkenin 'toplumsal ve kültürel yetersizliği'³² oluşturmaktadır. Nasıl tanımlanmış olursa olsun, kültür gibi her şeyi kapsayıcı bir şeyin bu sonuçlara yol açtığını kabul etmek zordur. Bu tahditlerin bazılarının sınırlı alanlarda belli zamanlar için söz konusu olması mümkünse de diğer alanlarda geçerli olmadıkları açıktır. 'Kültür' açıklayıcı olmaktan uzaktır. Aksi takdirde, İran'ın bir petrol endüstrisi ya da Irak'ın kitle imha silahları geliştirmesi nasıl mümkün olurdu? Belli kesimler için ileri sürülmesi mümkün olmakla birlikte, herhangi bir kültürün bir bütün olarak 'yeteneksiz' olarak tanımlanması doğru değildir. Tüm tartışma, kabul edilemez bir aşırı genelleme derekesine inmektedir.

Yakın tarihlerin bir yorumcusunun belirttiği gibi, 'Pazarlama (...) kültürden bağımsızlaştırılmamıştır. Tuhaf pazar alanları kadar bürokrasi, özgürlük ve kredi kartları da kültürel fenomenlerdir.'³³ Bir disiplin olarak iktisat bilimi eğer, Emma Rothchild'in³⁴ ikna edici şekilde ileri sürdüğü gibi, kavramsal bağımsızlık ve bütünlük iddiasında bulunmasaydı, bu açık gerçeğin dile getirilmesine gerek kalmazdı.

Eğer kültür, Landes'in ileri sürdüğü gibi harici ise, dahili sistemi oluşturan nedir? Bir iktisat tarihçisi olduğunu dikkate alacak olursak, Landes'in iktisatçıların diktikleri sistem sınırlarının aynılarını dikmekte olduğu yargısına varabiliriz; iktisatçılara göre iktisat dışında kalan tüm faktörler 'toplumsal', Landes'e göre ise genellikle kültürelidir. Marx'ın değişkenleri dahili, Weber'in-kiler ise haricidir. Bir uzman grubunun, belli bir konum veya belli konumlar içerisinde gözden geçirmeyi arzuladıkları değişkenler için sınırlar koymayı istemeleri son derece anlaşılır bir şey olmakla birlikte, böylesi bir karar ya pragmatik ya da resmiyetçidir; dolayısıyla, diğer tüm değişkenleri toplumsal veya kültürel diye niteleyerek bir tarafa koymanın pek bir anlamı bulunmamakta ve analiz sürecine bir yaklaşımdan çok bir uzak duruşu

temsil etmektedir. İzah getirici bir çerçeve ('kültür buraya müdahale etmektedir') sunma iddiasında olmasına karşın, bu yaklaşım, gerçekte bu iddiayı gerçekleştirmekten çok uzaktır. Dile getirilen kavram belirsizlik taşımaktadır.

Kültür, genellikle, uzun ömürlü bir arka plan değişkenleri bütünü olarak görülmektedir. Kültürün değişmez olduğu ileri sürülemez; görmüş olduğumuz gibi, Landes bu olasılığı kabul etmektedir.³⁵ Fakat bu kavram 'bireysel' faktörlerden çok 'toplumsal' faktörleri ifade etmektedir. Japonların ithal ürünlere karşı koyuşunun temelinde 'kökleşmiş, kültürel açıdan belirlenmiş tüketici tercihleri' yer almaktadır. Belli durumlarla ilgili bireysel tercihlerden söz etmediğimiz takdirde, hangi tüketici tercihlerinin belli bir ölçüde 'kültürel açıdan şekillenmiş' olmadığını tasavvur etmek zordur; bununla birlikte onlar bu yüzden kökleşmiş değildirler. Kültürel faktörlerin değişebileceğini kabul etmesine karşın, Landes, kültürün derin köklerine sıkça vurguda bulunmak ve Colbert zamanına kadar geriye uzanan ulusal geleneklere sahip Fransa³⁶ örneğinde olduğu gibi, kültürün derin köklerinin haddinden fazla altını çizmekle yetinmektedir. Yine, Japonların 'ulusal karakter'inin çarpıcı nitelikte³⁷ olduğu yorumunu olumlayarak nakletmektedir ki, bu kavram da yine uzun ömürlü, daha doğrusu ezeli eğilimleri ifade etmektedir. Batı Avrupa'nın erken kültürel üstünlüğü ile ilgili argüman bana, 'Şarلمان hanedanı zamanında daha gelişmiş durumdaki İslam ve Bizans ekonomileri'nin³⁸ tanıklığıyla çelişiyor gibi görünmektedir.

Yakın tarihlerde yayınlanmış bir kitapta, Partha Dasgupta, Landes'in eserine özellikle değinerek iktisadiyatın bir değişkeni olarak kültürle ilgili eklektik bir görüş sunuyor. Eserde, kültür, daha doğrudan bir biçimde, 'bir toplumun paylaşılan değer ve eğilimleri'³⁹ olarak tanımlanıyor. Fakat yazar ayrıca, kültürün 'farklılaşan grupların davranış kalıpları'⁴⁰ olarak, 'en etkili örgütlenme tarzı'nı değişikliğe uğratan kalıplar olarak görülebileceğine de dikkat çekiyor. Bu farklılıklar, insanların başkalarına benimsettikleri inançlar da dahil olmak üzere, inançlarda kök salar ki, bu yüzden kültürü, her zaman 'en etkili (yani iktisadi) biçim'in dışında olmak kaydıyla, aynı anda hem ortak davranış ve paylaşı-

lan inançlar hem de ortak değer ve eğilimler'⁴¹ olarak değerlendirilmek mümkündür. İktisadi anlamda ise, kültür, bir artıktır.

Kültür, antropologlar açısından olduğu gibi, arkeologlar açısından da insanın genel bir niteliği, L. A. White'ın iktisadi olan da dahil olmak üzere 'insanın gayri-cismani adaptasyon aracı'⁴² olarak isimlendirdiği şeydir. *Bir* kültür ise, bir insan topluluğunun, içinde bulunduğu çevrenin kendine özgü sorunlarına intibakıdır.⁴³ Her iki anlamda da, kapsayıcı olması dolayısıyla kültürün bir değişken olması pek mümkün değildir. Kültürü bir değişken olarak değerlendirmenin bir sonucu, kişinin bu genel değerlendirmenin altında gizli olan daha özel faktörleri görmezden gelme eğilimi sergilemesidir. Örneğin, Landes, bunların son derece açık bir biçimde ilintili olduğu bilgi endüstrilerine ve iletişim tarzlarına çok az dikkat yöneltmektedir. Bununla birlikte, bilginin matba vasıtasıyla alfabeye dayalı bir yazıya dökülmüş olarak hızla yayılmasının, bilginin Rönesans Avrupa'sında yayılma ve birikmesindeki öneminin büyük olduğuna kuşku yoktu,⁴⁴ tıpkı İslam dünyasında daha önceki bir tarihte kağıdın yaygın olarak kullanımında olduğu gibi.⁴⁵

Netice olarak, iktisadi analizde kültür sorununa bir değişken olarak baktığımızda, iktisatçıların kullanımı ile diğer toplumbilimcilerin, özellikle de antropologların kullanımı arasındaki uçurum karşısında afallarız. İktisatçılara göre kültür, iktisat açısından harici olan değişkenlerin kalıntı bir kategorisidir; diğerlerine göre ise, kültür kuşatıcıdır ve çoğu zaman, iktisat biliminin de bir parçasını oluşturduğu insan davranışının bütününe kapsamaktadır. Görmüş olduğumuz gibi, sosyolog Parsons'ın toplumsal sistemi, biri (intibak eğilimine sahip olanını) iktisat biliminin oluşturduğu dört alt sistemi kapsamaktaydı. Parsons, kültürü, tıpkı Geertz gibi, antropologların özel alanı olarak gördüğü inançlar ve değerler alanıyla ilgili bir diğer alt sistem olarak ele almaktadır. Klasik sosyolojiye daha yakın olan birçok Avrupalı, bu yaklaşımı doğru bulmayacaktır.

Şimdi Landes'in daha spesifik argümanlarına dönelim. Toplum ve iktisat tarihçilerinin çoğu, hatta Max Weber ve Immanuel Wallerstein gibi son derece ünlü sosyologlar bile, dünyanın diğer yerlerine göre Avrupa'nın daha ileri düzeyde olduğu kendin-

den menkul gerçeğiyle işe başlamaktadır. Sorun, bu üstünlüğü izah etmeye ve belli bir yere yerleştirmeye kalktıkları zaman ortaya çıkmaktadır. Landes, iki güç bloğu olarak Doğu ve Batı arasındaki farkı azalmış görmektedir; bugün meydan okuma kuzey ile güney arasında bile değil fakat Batı ve Diğerleri arasındadır. Batı, kişi başına düşen gelir miktarı itibariyle dünyanın herhangi bir yerine nazaran hatırı sayılır ölçüde daha iyi durumdadır; 250 yıl önce bile Çin ve Hindistan'ın hayli ilerisindeydi. Hala büyümeye devam eden bu uçurum, (daha fazla hayvani protein tüketen) Batı'nın daha sağlıklı ve artış hızı daha iyi dizginlenmiş nüfusunda kendini göstermektedir: 'Onlar [dünyanın geri kalan kısmı], güvenli bir yaşlılık dönemi temin etmeye çalışıyorlar (...) çok çocuk yaparak.'⁴⁶ Son belirtilen hususun kesinlikle sorgulanması gerekiyor. Her şeyden önce, daha çok çocuğa sahip olmak, tıpkı yaşam standardı gibi, bir toplumun başarısının bir ölçüsü olabilir. Her halükarda, yakın tarihlerde Avrupa'da büyük bir nüfus artışı gerçekleşmiş, insanlığın özgün yurdu olan ve hem kuzeyindeki hem de güneyindeki kıtalardan (hatta 'Yeni Dünya'dan daha az yoğunlukta bir nüfusa sahip olan Afrika'da ise yakın tarihlere kadar asla büyük bir nüfus artışı gözlenmemiştir. Afrika kıtası, nüfus artışını diğer tüm kıtalardan daha iyi 'kontrol etmiş'tir. Malthus ile birlikte bunun ahlaki bir sakınımdan çok mekanik ya da doğal engellemeden kaynaklandığını ileri sürmek mümkünse de, Lee ve Wang'ın⁴⁷ güçlü bir biçimde ortaya koydukları gibi, aynı şey Çin için kesinlikle söz konusu değildir. Başka yerlerdeki insanların geneli de nüfus ile kaynaklar arasında sürmekte olan orantısızlığı dikkate almıştır.⁴⁸ Dahası, bir zamanlar Avrupa'ya özgü olduğu düşünülen demografik dönüşümün dünyanın bir ucundan diğer ucuna kadar, hatta Afrika'da bile başlamış bulunduğu açıktır⁴⁹ ki, bu süreç kaçınılmaz olarak 'ahlaki' sakınımı içermektedir.

Landes, kendisini çağdaş olanla sınırlamamakta ve daha geniş bakıp Batı-Diğerleri karşıtlığını yanlış bulan kişilere 'son bin yıl boyunca, Avrupa (Batı), gelişme ve modernleşmenin ana muharriki olmuştur'⁵⁰ cevabını vermektedir. Bu önerme, bir çok beşeri etkinlik alanı için, örneğin yazılı ve basılı eser alanı için bir abartı gibi görünüyor. Dahası, Landes'in Çin ile Hindistan ara-

sında yaptığı mukayese -çok dar anlamıyla- neredeyse bütünüyle iktisadidir ve medeniyetin derinliğini -günün bölümlenmesi, yemek pişirme, giyim ve benzeri faktörlerin standardı gibi- diğer açılardan gözden geçirmemektedir. Mesela, Çinlilerin çoğunun (daha az hayvani protein almalarına karşın!) Britanyalıların çoğundan daha iyi yemek yediği hususunda kuşku yoktur.⁵¹ Fakat, Landes, iddiasının Avrupa-merkezci olduğunu söyleyenlere 'hakikati ısmarlama inançlara' tercih ettiği cevabını vermektedir. Buna karşın, Pilate ile birlikte bizim de bu durumda 'hakikat'in ne olduğunu sormamız gerekiyor.

Landes, zengin ve fakir ülkeler arasındaki uzun dönemli farklılık olarak gördüğü şey için bir neden ortaya koymak amacıyla, Batı'nın Sanayi Devrimi'ne muhtemelen katkıda bulunmuş olan ayırıcı özelliklerini belirlemeye çalışır. Ona göre, bu özellikler, zaman itibarıyla çok daha gerilere uzanmaktadır. Görece yakın tarihli bir ayırıcı özellik olarak erken Yeni Çağ'ın bilimsel devrimine sarılır. Bir dipnotta, Needham'ın Çin'deki bilim ile ilgili eserine ve diğer geleneklerle ilgili benzer araştırmalara değinir. Hem bu gelenekleri hem de bunları araştıranları bir kalemde silkeleyip bir kenara bırakır. Bu gibi bilimadamlarının Çin'in biliminin neden 'başarısızlığa uğramış' olduğunu, yani, daha önceki vaatkar halini neden sürdüremediğini araştırmalarının daha iyi olacağını söyler. Fakat, bu tür bir sorun, Yunanistan ve Roma'nın ve hatta ondokuzuncu yüzyıl Britanya'sının bilimsel, teknolojik ve endüstriyel etkinlikleri için de söz konusudur. Avrupa'da klasik zamanlara kadar geriye doğru uzanan kesintisiz bir gelenek yoktur; Hristiyanlığın gelişi bu entelektüel etkinlik alanlarının bazılarını en azından 1000 yıl sekteye uğratmıştır. Rönesans zamanında bile, Galileo, hakikat olarak gördüğü şeyi ileri sürme hususunda sorunlar yaşamış, benzeri engeller Darwin zamanına kadar da varlığını sürdürmüştür. Bilim karşıtlığının ve 'ticaret karşıtlığı'nın farklı biçimler almış olmasına rağmen bugün bile Batı'da, özellikle de Güney Amerika'da zorluklar bütünüyle ortadan kalkmış durumda değildir.

Avrupa'nın bugünkü üstünlüğünün kısmen Sanayi Devrimi ile ilintili olduğu açıktır. Landes, bu devrimin neden sadece ora-

da gerçekleştiğini sormaktadır. Gerçekten de, Avrupa'nın büyük çoğunluğu -Rönesans döneminin İtalya'sı, Altın Çağ'ın Hollanda'sı bile- hesaba katılmamaktadır. 'O [Sanayi Devrimi] Britanya'da gerçekleşti.' Niçin? Her şeyden önce, '*birikimi* -bilgi ve teorik bilginin birikimini ve hamleyi- vurgulamak istiyorum.'⁵² İslam ve Çin medeniyetleri ilerleme kaydettilerse de bu süreç sona erdi, oysa 'biz sürekli birikime sahibiz.' Bununla birlikte, durum her zaman böyle olmadı. Batı, klasik Akdeniz toplumunun başarılarının ardından erken Orta Çağ'da, (Karanlık Çağ) kesinlikle geriledi. Batı'nın daha yakın zamanlarda entelektüel araştırma hususunda giderek artan bir özgürleşme yaşamış, bir kanıt dili geliştirmiş, araştırmaları faydaya dönüştürmüş ve ulaşımda büyük hız elde etmiş olduğu doğrudur. Bununla birlikte, tecrübi bilimlerin doğasında, gerçekleşen ve kanıtın bulunması durumunda Aristo'ya ve hatta antik Yakındoğu'ya kadar geriye uzanan bu değişiklikler, (Britanya şöyle dursun) bir başına Batı Avrupa aklının ürünleri değildi. Bu daha geniş cephede üstünlük iddiası yersizdir. Her halükarda, bu öncülüğü Doğu'ya karşı (tekrar) kaybetme olasılığımız yok mudur? Gerçekten de, iletişimin hızının, teknoloji, bilim ve bilgi alanlarındaki daha öte gelişmelerin toptan bir yön değişikliği olasılığını muhtemelen büyük ölçüde ortadan kaldırmış olmasına karşın, Britanya'da (ve muhtemelen Batı'da) bazı teknoloji alanlarında bu öncülük çoktan yitirilmiş değil midir? *Bizim* aklımızdan, *bizim* kültürümüzden değil de, dünya kültüründen söz etmemiz gerekmez mi?

Rönesans zamanında, Avrupa bilimi kurumsallaşma ve -ilki 1603 yılında Roma'da olmak üzere- akademiler tesis etme hususunda atılım gösterdi. Yayıncılık alanında, 'bu düzenlemelere ve bu neşir imkanlarına benzer hiç bir şey Avrupa dışında bulunmazdı.'⁵³ Avrupa'nın özellikle de tipo baskıya adapte edilmiş matbaayı benimsemek suretiyle bilime önemli bir katkıda bulunduğu kuşku yoktur. Fakat, birini matbaanın diğerini ise kağıdın oluşturduğu bu alanların bazılarında temel işi Doğu gerçekleştirdi. Örneğin Çin'in Sung dönemine ait ansiklopedilerine veya ithal edilen papirüsü veya (yerel hayvan derilerinden elde edilen) parşömeni değil de kağıdı kullanmakta olan İslam dün-

yasının hacimli kütüphanelerine bakan kişi, bu gelişmelerin 'benzersiz' olarak nitelenmesinin bir abartı olduğunu görür. Yüksek öğrenim kurumları sadece Avrupa'da değil fakat İslam dünyasının *medreselerinde* ve diğer yazılı kültürlerin benzer okullarında da gelişti. Bu önemli meseleyi daha sonra ele alacağız. Bununla birlikte, Avrupa'nın bilgi sistemlerinin Gutenberg sonrası dönemdeki kuşku duyulmayan başarılarını ve kesin olan üstünlüğünü, birbiriyle ilintili alanlar olan eğitim ve kitap üretimi bağlamında daha uzak bir geçmişe yansıtmaya kalkışmak büyük bir hatadır.

Avrupa, sanayileşme hususunda belli bir üstünlüğe sahipti. Görmüş olduğumuz gibi, Landes bu üstünlüğü sadece bilimsel bilgi alanıyla da sınırlı tutmayarak daha çok Britanya'ya has bir üstünlük olarak değerlendirmektedir. Bu 'ilk sanayi ulusu', bir fabrika işgücünü eğitti ve süreç içerisinde sermaye biriktirdi.' Bu ülkenin sanayisi, casuslar, göçmenler ve öğrenciler tarafından her yere 'yayıldı'. Fakat Landes, bu satırları sanki böyle bir yayılım dünya tarihinde ilk kez gerçekleşmiş gibi kaleme almaktadır. Halbuki matbaa makinası, daha öncesinde İtalyan tekstil makinası, ipek ve pamuk için de aynı seyir söz konusu olmuştur. Gerçekten de, bir birey veya bir grubun bilgi veya edim itibarıyla bir çığır açtığı her yerde 'yayılma' eğilimi tezahür etmektedir. Kuşkusuz bir mucit veya 'geliştirici' kendisine mukayeseli bir üstünlük temin eden bilgiyi başkalarının elde etmesini önlemeye çalışır ama uzun vadede başarılı olamazdı; hiçbir grup, hiçbir ülke, hiçbir kültür bir ada değildir.

Landes, Britanya'nın üstünlüğü konusunda mübalağada bulunduğu için argümanı sık sık elinden kayıp gitmektedir. Landes'e göre, onsekizinci yüzyıla gelindiğinde, Britanya, -büyümenin zeminini oluşturan evde/atelyede imalat hususunda, fosil yakıt kullanımında, tekstil, demir, enerji ve mekanik enerji gibi Sanayi Devrimi'nin çekirdeğini oluşturan can alıcı önemdeki dallar olan alanlarda- hayli öne geçmiş bulunuyordu. Ayrıca, Britanya etkin bir ticari ziraate ve taşımacılık sistemine de sahipti. Landes'in yorumuna göre Fransız Devrimi, 'siyasi karmaşaya neden oldu, iletişimi aksattı ve bir kopukluğa yol açtı';⁵⁴ Britanya ise yoluna devam etti. Olaylar Wordsworth ve birçok çağdaşı-

nın gördüğü gibi gelişmedi; Fransız 'siyasi karmaşa'sı dünyayı değiştirdi. Daha da ayrıntıya girmek gerekirse, yiyecek maddeleri alanındaki sanayileşmenin tamamı Fransızların bu dönemdeki icatçılığına çok şey borçludur.⁵⁵

Britanya'nın (vücut bulmuş olan) bu üstünlükleri yakın tarihlere ait bir gelişmeydi. İngiltere'nin kendilerinden çok şey öğrendiği Hollanda ve İtalya, daha eski bir tarihte ticari ziraat alanında Britanya'dan daha 'ileri' bir konum elde etmişti.⁵⁶ Tekstil üretimi kıta Avrupa'sında onsekizinci yüzyılın başlarına kadar kesinlikle daha gelişmiş durumdaydı ve bu alanda önemli bir öncü olan ipek üretimi Endülüs'te, İtalya'da (Lucca ve Bologna) ve Fransa'da (Lyons) daha başarılı idi. İngiltere, bu ülkelerden büyük ölçüde istifade etti. Bu ülkelerdeki 'geliştiriciler' daha geniş bir alana sahipti; ziraatte ve bir müddet için tekstil üretiminde, Batı'dan daha ileri düzeyde bulunan Çin de dahil olmak üzere, diğer bir çok yerde faaliyet gösteriyorlardı.⁵⁷ Bununla birlikte Landes, İngiltere'deki 'ilk teknolojik üstünlüğü' genel anlamda 'çalışma, maharet, hayal gücü ve girişimin sonucu'⁵⁸ olarak görmektedir. Bunlar İngiltere'den başka yerde yok muydu? İtalya'nın, Arap dünyasının veya hatta Çin'in daha önce sergiledikleri üstünlükler benzer faktörlere dayalı değil miydi? Bu 'gayri maddi değerler [kültürler] ve kurumlar' diğer ülkelerde yok muydu? Moderniteye götürecek niteliklere sadece Britanya mı sahipti? Landes'in iddiasına göre Britanya, çağdaş Amerika Birleşik Devletleri'nin örneğini temsil ettiği ideal toplumsal sisteme son derece yakındı. İdeal toplum anlayışını dile getirirken Landes'in mübalağacılık damarı tekrar kabarmaktadır: 'Bu toplum, yeni olana eski olandan, gençliğe tecrübeden, değişikliklere ve riske güvenlikten daha çok itibar eder. Bu toplum, bir eşit paylaşım toplumu olmaz';⁵⁹ yani SSCB'ye benzer. Bununla birlikte, Landes'in, izlediği yol çok geçmeden Amerika tarafından da izlenecek olan bu 'ilk sanayi toplumu, yeni toplum düzenine en çok yaklaşan toplumdu'⁶⁰ yargısına varmasında şaşılacak bir yan yoktur.

Avrupa'ya sahip olduğu üstünlüğü veren sadece Sanayi Devrimi değildi. Landes'e göre mühim değişikliği, Orta Çağ'da M.S. 1000-1500 yılları arasında ziraat ve enerji alanlarında gerçekleş-

tirilen devrim oluşturunuyordu. Landes, 'İngilizlerin toplumsal erken gelişiminin kökenleri'ni ne kadar geriye götürebiliriz diye soruyor?⁶¹ İngiltere, bazen Britanya'nın yerini tutuyor. Bu aşamada Landes, Britanya'nın 'kültür'üne geri dönüyor. Macfarlane gibi o da, bireyciliğin köklerini Orta Çağ'a ve büyük ölçüde de 1215 tarihli Magna Carta'ya dayandırmaktadır ki, Magna Carta, önce soylulara siyasi ve sivil özgürlük sağlamış, aradan asırlar geçtikten sonra bile olsa bu özgürlükler sıradan insanların da yararlandığı nimetler halini almıştır. Kıta Avrupa'sının sakinlerine nazaran belki de nihayet 'İngilizler özgür ve şanslı idi'⁶²; Landes, İngiltere'yi, Sanayi Devrimi'nden ve elbette ki İtalyan Rönesansı'ndan çok önce kurulan ve özgürlüğü 'Asya çiftçilerinin sessizce boyun eğişi'yle⁶³ çok farklılık arz eden ilk ulus-devletlerden biri olarak görmektedir. Acaba Landes *dalitlerin* gösterdikleri direnç, Çinli haydutların kıyılardaki etkinlikleri ve aralarında İslam dünyasındakiler de dahil olmak üzere bu bölgelerdeki daha örgütlü bir çok topluluğun etkinlikleri ile ilgili ikincil eserlerden haberdar değil mi? Bu insanlar, Avrupa'nın feodal döneminin çiftçilerinden daha mı boyun eğici idiler? Böyle bir yargıya varmak imkansızdır. 'Sessizce boyun eğiş'in hiçbir şekilde söz konusu olmadığına kuşku yoktur.

Onlar, özgür oldukları gibi şanslıydılar da; zira Sir John Fortescue'nun 1470'lerde dile getirdiklerine bakılırsa Britanya'nın komşuları bira yerine su içiyor, hiç yünlü giymiyor ve tam buğday ekmeği yiyorlardı. Daha sonra (Almanya'nın birası şöyle dursun) Fransa'nın şarabına, kuzeyin yün sanayiine, güneyin ipeklilerine veya bu bölgedeki (keçileri veya çavdarı şöyle dursun) buğdayın bolluğuna ne oldu? Bu karşılaştırmayı, (Amerika'nın sandviç barlarında bile bulunan) çavdar ekmeği gibi şeylere yönelik tercihleri görmezden gelen etnik merkezli bir beyanattan öte bir şey olarak görmemek gerekir.

Tarihsel nüfusbilimcilerin bulgularına bakıldığında nüfus seyyaliyetinin, Batı Avrupa ailesinin, özellikle de farklı bir yerleşim merkezinden göç etmek zorunda kalmış yatılı hizmetkarları yüksek bir oran tutan İngiliz ailesinin bir diğer niteliği olduğu görülmektedir. İster yatılılık isterse gündelikçilik şeklinde olsun

tüm hizmetçilikler elbette ki hareketliliği, başka insanların evlerinde, çiftliklerinde veya işyerlerinde çalışmayı içerir. Bununla birlikte, Avrupa'daki ve diğer yerlerdeki kırsal veya dağlık bölgelerin toplulukları içerisinde de hatırı sayılır ölçüde hareketlilik (daha iyi otlaklardan yararlanmak için gerçekleştirilen mevsimlik göçler) mevcuttu ve (İskoçlar gibi) Baskların da seyyahlıkla ünlenmiş olmalarında ya da Oisans'ın *kolportör*lerinin* Alplerin bir dağ köyünden çıkmış olmalarında muhtemelen şaşılacak bir yan yoktu.⁶⁴ Lot ve Aveyron'daki çiftçiler bile büyükbaş hayvanlarını yaz mevsiminde bir kaç aylığına Aubrac'ın yüksek otlaklarına götürmekteydi. Rouergueli birçok çiftçi ise, Akdeniz bölgelerindeki üzüm ve zeytin hasatlarında görev almak üzere Languedoc'un yolunu tutmaktaydı.⁶⁵ Hububat ekim-dikiminin yer değiştirmeyi fazlaca teşvik etmemesine karşın, sabanla tarımın başlamasıyla birlikte hayvanlara ihtiyaç duyuldu ve çiftçilik, toprağı sürmek için olduğu kadar yiyecek maddesi olarak da yararlanmak üzere başka hayvanların yetiştirilmesini de kapsar hale geldi. Neticede hayvanların varlığı belli bir ölçüde de olsa yer değişikliğini zorunlu hale getirir. Dolayısıyla, statik anlamda bütünüyle yerleşik olan toplumların sayısı birkaçı geçmez. Seyyaliyetin sadece İngilizlere mahsus bir özellik olduğu kesinlikle söylenemez. Braudel, dağlık toprakların daha çok sayıda göçmen temin ettiğini ileri sürmüştür. Dağlık yerler nüfus artışı için fazla imkan tanınamakta, mevsimlerarası farklılıklar uç derecelere ulaşmakta, yaşam koşulları insanları daha büyük zorluklarla karşı karşıya bırakmaktaydı. Bu yerlerde yaşayan insanların birçoğu, Arnavutluk'ta da gözlendiği üzere, bugün bile göç etmeyi sürdürmektedir. Daha eski zamanlarda ise, dağlık bölgelerin sakinleri, Braudel'in de ısrarla belirttiği gibi, Vatikan'daki İsviçreli Muhafızlar ya da Din Savaşları'na katılan Dağlı paralı askerler örneğinde de görüldüğü üzere çoğunlukla askerliğe yönelmekteydi.

Landes'in Avrupa, daha doğrusu İngiliz hayranlığının yol açtığı önyargılar tüm alanları kapsamaktadır. 'Ortaya çıkmasında ezici bir çoğunlukla heteroseksüel ilişkilerin rol oynadığı' bir rahatsızlık olan ve hem kadın hem de erkekleri eşit ölçüde etkileyen AIDS'in Afrika'daki yaygınlığını tartışırken, Landes, hastalı-

* Seyyar İncil satıcısı (çev.)

ğın varsayılan nedenlerinden bahisle şunlara değinir: 'Erkeklerin yaygın olan ve doğal görülen önüne gelenle yatma eğilimi, bir doğum kontrolü tekniği olarak anal sekse başvurulması ve kadınların cinsel zevk ve istek duymalarını önleme amaçlı olarak sünnet edilmelerinden kaynaklanan sürekli yara.'⁶⁶ Bu görüşler nereye dayanıyor? Siyahi Afrika'da erkeklerin önüne gelenle yatması hususunda, başka yerlere oranla daha fazla vakanın yer aldığına dair bir kanıt mevcut değildir; anal sekse başvurunun daha yüksek bir oranda olmadığı da kuşkusuzdur. Rönesans Avrupalılarının sık sık dile getirdikleri suçlamalardan birinin, Mağriplilerin ve Türklerin 'doğal olmayan ahlaksızlıklar' ile meşgul oldukları şeklindeki iddia olduğu doğrudur. Bununla birlikte, bu tür fiiller İncil'de olduğu kadar güçlü bir biçimde Kur'an'da da kınanmaktadır. Kaldı ki aşıkaro homo erotik ilişkilerin Mağripliler ve Türkler arasında yaygın olmasına karşın, oğlancılığın daha yüksek bir oranda gerçekleştiğine dair doyurucu bir kanıt yoktur. Ayrıca, Akdeniz ülkeleri için belli kanıtlar var olsa bile, Sahra'nın güneyindeki ülkeler için daha da az kanıt söz konusudur. Bu, (sorgulanabilir) üstünlüklerini vurgulamaya hevesli Avrupalılar tarafından yöneltilen karalama amaçlı bir suçlamadır.⁶⁷

Afrika ve Yakındoğu'dan söz edecek olursak, cinsel hayatı Avrupa'daki tek-eşlilik kurumuna oranla evlilik çerçevesi içerisinde tutmayı muhtemelen daha iyi başaran bu çokeşli toplumlarda erkek cinsel serbestisinin ne anlama geldiğini de sorabiliriz. Bir doğum kontrol tekniği olarak anal sekse gelince, bu değerlendirme, Afrikalıların doğumu kontrol altına almak istedikleri ve bunu gerçekleştirmek için başka yol bulamadıkları varsayımlarını içeriyor. Kadınların sünnetinin, bazıları için cinsel hazzı sınırlayıcı olduğu muhtemelen doğru olmakla birlikte, Avrupa ve Akdeniz'de de uygulandığı halde pek zikredilmeyen erkekleri sünnet etme uygulamasının da böyle bir amaçla gerçekleştirildiğine dair bir kanıttan haberdar değilim. Kendi bilgilerime göre, kadınların sünnet edilmesi çocuk doğumunu ve anne sayısını artırma amaçlı idi. Bunları bir yana bırakıp soralım: Sünnetin AIDS ile ne alakası vardır? Landes, diğer birçok bağlamda olduğu gibi, burada da varoluş mücadelesinde Avrupa'yı ve Avrupalıları üstün kılan uygulamaları bulmak için büyük çaba harcamaktadır.

Fakat gelişmeler her zaman bu doğrultuda olmadı; toplumsal evrim 'doğal' seleksiyondan oldukça farklı bir şekilde işlemektedir ve beşeri gelişimin farklı aşamalarında farklı insanlar başı çekmiştir. İnsanoğlunun gelişiminin ilk aşaması için olduğu kadar yeni çiçeklenen iş ahlakı için de elverişli bir iklim temin eden Afrika'nın ilk zamanlarda başı çektiği açıktır. -

Bu iş ahlakı, Landes'in 'soğuk bir iklimde çalışma'nın avantajları ile ilgili iddiasıyla tezat oluşturmaktadır. Coğrafi bakış açısıyla değerlendirmede bulunan Landes şöyle demektedir: 'Tabiatın engebeliliği, [tropikal bölgelerdeki ve kurak topraklardaki] üzücü görüntü ile mutedil topraklardaki çok daha lehte koşullar arasındaki tezat dolayısıyladır ki, mutedil topraklar arasında başı Avrupa, en çok da Batı Avrupa çekmektedir.'⁶⁸ Landes'e göre, Bronz Çağ'ında antik Yakındoğu'nun kurak topraklarında gerçekleştirilen büyük ilerlemelerin pek ya da hiç önemi yoktur. Tropikal iklim, gerek iptidai Afrika'da, gerek daha sonraları Neolitik dönemin zirai devriminde, gerekse bu zirai devrimi izleyen dönemlerde, insanoğlunun kaydettiği ilerlemelerin bir çoğu için elverişli bir ortam temin etmiştir. Tropikal topraklar ve daha kurak bölgeler, ilk zirai gelişmelerin kaydedildiği Neolitik dönemde ziraati yapılan ürünler repertuarına büyük katkıda bulunmuştur. Ayrıca, Bronz Çağı'nın muazzam ölçüde önemli kentsel devrimine elverişli ortamı sağlayan ve yazının, tekerleğin ve gündelik hayatımızda önemli yer tutan daha birçok şeyin icadına tanıklık eden bölgeler de yine antik Yakındoğu'nun, Mısır'ın, kuzey Hindistan'ın ve kuzey Çin'in daha kurak bölgeleri olmuştur. Bütün bunlar gerçekleşirken iş ahlakının doğuşunu sağladığı varsayılan daha soğuk iklimler neredeydi? Vahşi bir yaşam içinde miydi? Bangladeşli bir diplomat olan arkadaşının daha serin ortamları tercih edişinden yola çıkarak bu yorumlara ulaşan Landes'in,⁶⁹ uzun dönemli dünya tarihi ile ilgili olarak söyleyecek fazla birşeyi yoktur.

Görmüş olduğumuz gibi Landes'in kitabı, Jones'un *The European Miracle* adlı eserindeki uç durumların bir çoğunu ele almaktadır. Fakat Jones, bunların bazılarını *Growth Recurring: Economic Change in World History*⁷⁰ başlıklı daha sonra kaleme

aldığı eserinde daha ılınlı hale getirmektedir ki, bu eser, kültürel faktörleri bir kenara bırakarak iktisat ve çevre koşulları üzerinde yoğunlaşmakta ve Avrupa'ya has farklılığı, yinelenen büyüme olarak sunmaktadır. Bununla birlikte, Landes'in daha önceki kitabı, Asyalıların ve Afrikalıların nitelikleriyle karşıtlık arz eder şekilde tanımlanmış Avrupalılık kavramına sıkı bir şekilde sarılmakta, Asyalıları ve Afrikalıları (despotik yönetime tabi) tembel ve yaratıcılıktan uzak köleler olarak,⁷¹ yaşadıkları toprakları ise 'çiftleşmenin emtiaya tercih edildiği'⁷² yerler olarak değerlendirmektedir. Bu olağandışı ifadeler, Malthusyen geleneğe ve benim 4. Bölüm'de tartışacağım (rasyonel) sakınının yokluğu fikrine çok şey borçludur. Fakat Avrupalılık da (yağmur suyuna dayalı ziraat da dahil olmak üzere) büyük çevresel yararlar içermekte, kapitalizmin yükselişine intibak etmiş piyasası ve despotluğa karşı özgürlük sever demokrasiye olan eğilimi itibariyle eşsiz bir araştırma ve keşif sahası teşkil etmektedir. Bireycilik, rasyonellik, çekirdek aile faktörleri, dünyanın daha az gözde bölgelerinde bulunmamaları hasebiyle Avrupalıcılığın ayırıcı özelliklerini oluşturmaktadır. Landes, Avrupa'nın üstünlüğünü iktisat, öğrenim ve iklim alanlarıyla sınırlı tutmamakta, Avrupa'yı eşsiz siyasi üstünlüklere de sahip görmektedir. Avrupa-merkezci yaklaşımın karakteristik tavrını takınarak demokratik Avrupa ile despotik 'Şark' arasında zıtlık tesis etmektedir ki, bu haksız ayırım, kölelerini saymazsak 'demokratik' olan Yunanlılar ile temsil biçimlerini saymazsak 'despotik' olan ve 'her şeyi yöneticinin mülkü'⁷³ olarak gören devletlerden farklı olarak özel mülkiyeti teşvik eden Persliler arasında yapılan ayırma kadar geriye götürülebilir. Her şeyin yöneticiye ait olduğu yönetim sisteminin sadece Yakındoğu, Hindistan ve Çin'in değil fakat aynı zamanda Orta Çağ'ın İskandinavyalı istilacılarının (Normanların), Asyalı Macarların ve Müslümanların da ayırıcı bir özelliği olduğu ileri sürülmektedir. Bu karşıtlık, gerek siyasi düzlem gerekse toprağın kullanım hakkı itibariyle gerçekleri yansıtmaktan hayli uzaktır. Doğu'da bir çok 'demokratik' rejim kurulmuştur. Oppenheim⁷⁴ Mezopotamya'da kurulmuş 'cumhuriyetçi' kurumlardan söz etmektedir; Thapar⁷⁵ ise aynı şeyi antik Hindistan için dile getirmektedir. Her 'despotik' rejimde birkaç istişare uygulaması, her 'demokratik'

rejimde de birkaç otoriter uygulama mevcuttur. Taban tabana zıtlık, toprağın kullanım hakkı itibariyle de makul olmaktan eşit derecede uzaktır ki, toprağın kullanım hakkı konusu, Henry Maine'in⁷⁶ ısrarla belirttiği gibi, ele aldığımız her seferinde bizi bir 'malikaneler hiyerarşisi' ile karşı karşıya bırakmaktadır. Bazı hakların yönetici, bazılarının yerel toprak sahibi, bazılarının da toprak üzerinde ikamet eden veya toprağı ekip biçen kişi için müktesep hak halini alması mümkündür ki, bu durum, Orta Çağ için olduğu kadar günümüz için de geçerlidir. Gerçekten de, güney Hindistan'daki Kerala'nın Orta Çağ'daki durumu ele alınmış, Avrupa'daki toprak sahipliğı ile yerel hakların büyük ölçüde temerküz etmiş olduğu bu bölge arasındaki karşıtlık ortaya konmuştur.⁷⁷ Devlet sistemlerinin hepsinde de bazı hakların hükümlerine güce, bazı hakların da toprağı kullanan kişiye verilmesi gerektiğı açıktır; denge durumunun farklılık arzemesine karşın, bir paylaştırma kritik önemdedir ve evrenseldir.

Siyasi açıdan, Avrupa'nın (3. Bölüm'de ele alınan) müstesnalığı, (Pirenne ve diğerlerinin tezi doğrultusunda) yasayı ve ticari teşebbüs fırsatlarını güvence altına alan demokratik idareye dayalı bir şey olarak değerlendirilmektedir. Landes, bu özelliklerin başka hiçbir yerde bulunmadığını ileri sürmekte ve bir dipnotta,⁷⁸ Asya şehirlerinde (daha önce Weber tarafından var olmadıkları ileri sürülmüş olan) bu özelliklerin gerçekte mevcut olduğu görüşünü savunan Howe'un Hankow⁷⁹ ve Perdue'nun Hunan⁸⁰ analizini yanlıştamaktadır. Asya şehirlerinin ticari karakterinin Çinlilerin, Hintlilerin ve diğerlerinin geniş kapsamlı iktisadi başarısını gölgede bıraktığını gözden kaçırması dolayısıyla bu yanlıştama geçersizdir. Landes, bir yandan Çin'in ziraatinin özellikle de insanlığı üreme hususunda cesaretlendirmesi itibariyle dünyanın en başarılı ziraati olduğunu kabul etmekte, diğer yandan ise nedensellik sıralamasını erken evliliğın aşırı nüfus artışına, bunun da yiyecek maddesi yoksunluğuna yol açtığı savına dayalı Malthusyen sıralama lehine olarak tersine çevirme eğilimi göstermektedir. Mesela, bu ülkelerin Avrupa ve Amerika ile olan ticareti hakkında hiç bir şey söylememektedir. Ayrıca, (Weber tarafından modernleşmenin bir anahtarı olarak övülen) Çin bürokrasisini, tüm mülkiyetin seçkinlere ait olduğu despotik yö-

netimin bir özelliği olarak görür. Belagatlı bir şekilde şu soruyu sorar: 'Sıradan insanlar yöneticilerinin hazlarını artırmak dışında ne için vardır ki?'⁸¹ Şöyle devam eder: 'Kendi isteklerinin peşinde koşmak için değil kuşkusuz.' Şaşırtıcı değil ama son derece yanlış olan yargı şudur: 'Bu koşullarda iktisadi gelişme fikrinin kendisi bir Batı icadı idi.'⁸² 'Aristokratik (despotik) imparatorluklar (...) verimlilik itibarıyla elde edilen kazanımlar doğrultusunda düşünmezlerdi.' Bununla birlikte, Çin'de pirincin çifte hasadı kısmen devlet teşvikinin bir sonucuydu.⁸³

Varsayılan eşsiz meziyetleriyle birlikte Avrupalı kornünün varlığı, bağımsız toplumlar arasındaki iktidar mücadelesinin bir sonucu olarak görülmekte; serbest hareket ve ticaret açısından 'can alıcı önemde' olan 'toplumsal statü ve siyasi haklar verme yeteneği de dahil olmak üzere istisnai sivil güç' sahibi tacirler tarafından yönetilen bir hükümet temin etmektedir. Verilen siyasi hakların hükümet biçimine göre farklılık arz edecek olmasına karşılık, kuşkusuz tüm hükümetlerin toplumsal statü ve siyasi haklar tanıdığı söylenebilir. Gerçekte komünler asla hükümetlerin ve dış güçlerin müdahalelerinden bütünüyle masun kalmadılar. Nitekim, komünlerin ('feodal' bir toplumdaki) özgürlüğü, Landes tarafından övülmekle (ve serbest piyasa için tahminen model teşkil etmekle) birlikte, birçok beyhude fetih ve yıkım savaşına yol açan sürekli rekabet yüzünden daha da istikrarsız bir hal aldı. Avrupa'da (sonraları çoğunlukla 'koloniler'e ihraç edilse de) yirminci yüzyılın ortalarına kadar savaş sık sık tezahür etti ki bugün de durum aynıdır; dünya savaşları, çözülmenin övülen üstünlüklerini dengeye koyan birer Batılı icadıydı. Netice olarak söylemek gerekirse, Doğu ve Batı'daki şehirlerin arasındaki farklılıklar büyütülecek boyutta olmaktan uzaktır ve asla Landes'in, Weber'in ve diğer Avrupalıların ileri sürdükleri gibi mutlak farklılıklar değildir.

Çinlilerin kendilerini ve imparatorluklarını dünyanın merkezi, diğer tüm yerleri ise barbarlığın karanlığına gömülü bölgeler olarak görmelerinin, onların 'gidecek başka hiçbir yer'e⁸⁴ sahip olmadıkları ve topraklarını genişletmekle ilgilenmedikleri anlamına geldiği görüşü hayli tartışmalıdır. Her şeyden önce, geçmişte bir çok insan kendisini benzer terimlerle tanımlamıştır ki, bu

tür ifadeler 'barbarlar' arasında seyahat etme konusunda gönüllü-
süzlük ifade etseydi Amerika asla kolonileştirilemezdi. Her halü-
karda, muazzam büyüklükteki topraklarının zaman zaman sınır-
lamalara maruz kalmasına karşın, Çin'in, sadece kendi sınırları-
nın içi ve çevresi ile sınırlı olmakla kalmayıp Endonezya ve Hin-
diçini'ye, sonraları ise daha da ötelere doğru yayılma gösterdiği
kesindir. Ayrıca, toprak büyüklüğü, birçok kaynak ve büyük bir
potansiyel pazar temin etmesi dolayısıyla önemliydi; kolonizas-
yon, küçük devletler için taşıdığı anlama oranla önemini yitirdi.

Landes'e göre, Avrupalı olmayan bu imparatorluklar, kırıl-
ganlıkları dolayısıyla Avrupalı imparatorluklarla tezat teşkil et-
mektedir. Peki, ya Roma imparatorluğuna ve sonraki koloni -Hit-
ler ve Mussolini'nin imparatorlukları bir yana dursun, Felemenk,
Cermen, İtalyan, İspanyol, Portekiz, İngiliz- imparatorluklarına
ne demeli? Avrupa, birçok imparatorluğunu korumak için emsal-
siz hiç bir emniyet sübabına sahip değildi. Ayrıca, Avrupa'nın ör-
neğin Güney ve Kuzey Amerika'daki sömürücüleri de daha az sö-
mürgeci değildi. Sanayi kapitalizminin gelişimine sadece 'Protes-
tan tasarrufları' değil fakat aynı zamanda 'yağma üretimi'nden,
Amerikan gümüşünün sömürülmesinden, yerel hazinelerin iç
edilmesinden ve Afrikalı kölelerin emeğinden ve satışından elde
edilen hatırı sayılır gelir de önemli bir katkıda bulundu.⁸⁵

Landes, cumhuriyetçi ideali (O burada iyi bir Amerikalı tutu-
mu sergilemektedir), klasik dünyada şekillendirilmiş bulunan ve
yeniden canlandırılmayı bekleyen diğer birçok şeyin gölgesinde
daima bekleyen, yok olup gitmemek için ayak direyen bir şey ola-
rak görmektedir. Cumhuriyetin yıkılmasını mülkiyet haklarının
çöküşü izlemişti ki, bu hakların daha sonraları yeniden canlan-
ması, klasik mirasın yeniden canlanması, göçebe Cermen âdeti ve
sözde Yahudi-Hristiyan geleneği sayesinde gerçekleşmişti.⁸⁶ Pe-
ki aynı şey neden Çin'in kuzeyindeki göçebeler, Yakındoğu ve Or-
ta Asya'nın klasik mirası ve Yahudi-Hristiyan geleneğinin As-
ya'nın bir ucundan diğer ucuna kadar uzanan (benzer yasal sis-
temlere sahip) Müslüman kolu için de geçerli değildir?⁸⁷ Avrupa-
merkezcilik, bundan daha açık seçici bir temellendirme kolay ko-
lay sağlayamazdı. Cumhuriyetçilik, büyük bir ihtimalle, daha 'de-
mokratik' olması, tacirlere daha geniş alan tanınması ve girişimci-

liği teşvik etmesi dolayısıyla seçilmiş bulunuyor. Fakat Britanya, kişisel yönetimin anayasa düzenlemeleriyle kesin bir değişikliğe uğramış olmasına karşın, onsekizinci yüzyıldaki Sanayi Devrimi sırasında bir cumhuriyet değildi. Her halükarda, Hindistan, Çin ve Yakındoğu'nun değişik bölgelerinde 'cumhuriyetçi' kurumlar var olduğu gibi, tarihi ve sosyolojik analizlere bakılırsa, Marx, Wittfogel, Landes ve diğer Avrupalı müelliflerin ileri sürdükleri türden uç derecede despotluklar da enderdir. Başka yerlerdeki erkek ve kadınlar kendi yaşamları hakkında, özellikle de tacir olmaları durumunda söz sahibi olmayı başarmıştır.

Yakın tarihli bir dizi tartışılmaz başarıya dayalı kibirli bir bakış açısından doğan alternatif varsayımlar sadece geçmiş itibarıyla değil fakat günümüz itibarıyla da saçmadır. Örneğin, her ne kadar (Landes'in belirttiği tarihten muhtemelen daha sonraki) belli bir tarihten itibaren Avrupa'nın icatçılık temposunun (bilimsel devrimin ve daha sonra da Sanayi Devrimi'nin bir sonucu olarak) eskiye oranla arttığı doğru ise de, Needham'ın Çin bilimi ve teknolojisi ile ilgili usta işi eserinin de açıkça ortaya koyduğu gibi, mülkiyet hakları ve rekabet açısından bakıldığında icatçılık hiçbir surette Avrupa'nın tekelinde değildi.

Landes, Avrupa'da da despotlukların (ve hatta krallıkların!) zuhur ettiği itirazının farkındadır; gerçekten de bunlar 'boldu' ama 'hukuk, toprak bölüşümü ve (...) iktidarın merkez (saray) ile senyörler arasında paylaşılması'⁸⁸ dolayısıyla mutedildiler ki, Landes'e göre bu durum rekabetin doğmasında etkili olmuştu. Diğer bir deyişle, Avrupa despotizmi (ve diktatörlüğü) geneli itibarıyla diğerlerinden farklıydı. Bununla birlikte, Avrupa dışında hukukun bulunmadığı görüşü savunulabilir bir görüş değildir; dar anlamda ele alacak olsak bile, kanunnameler Hammurabi ve Asoka dönemlerinde ve diğer imparatorluklarda mevcuttu. Aynı şekilde, merkez ile çevre arasındaki anlaşmazlıklar da tüm merkeziyetçi rejimlerde doğaları itibarıyla mevcuttu. Bu gerilimler Doğu'dan çok Batı'ya has bir şey olan feodalist yapıda özellikle güçlü olarak mevcut idiyse de, feodalizmin gelişi ile birlikte, daha karmaşık olan klasik 'medeniyet'in ve ona eşlik eden şehir kültürünün çöküşü de gerçekleşti. Daha küçük birimlerin avantajları ve dezavantajları çok tartışılmıştır. Daha

önce de ileri sürdüğüm gibi, rekabet, aynı zamanda savaşı da körüklediğinden dolayı, yapıcı olduğu kadar yıkıcı da olabilir. (ABD ve AB'nin büyük pazarları gibi) Çin'in büyük pazarlarının imalatçılığın ve iç ticaretin gelişimine katkısı, daha küçük birimlerin katkısından daha fazla olmuştur. Fakat Landes'in tüm varsayımları, diğerlerinin aleyhine olarak Avrupa'nın üstünlüğünü kanıtlamaya yöneliktir.

Aynı bakış açısıyla bakıldığında, Roma'nın çöküşü 'Avrupa'nın büyük şansı' olarak görülmektedir;⁸⁹ zira bu çöküşü izleyen parçalanmanın merkezi siyasi baskının durmasını sağladığına inanılmaktadır. Landes, Avrupa'da gücün kilise ile devlet arasındaki ayırım dolayısıyla da sınırlanmış olduğu düşüncesindedir. Dinin iktidarla alakalı iddiaları veya iktidarı devralma talebi ile ilgili olarak Landes şöyle der: 'Tüm bunlar Avrupa'yı çevresindeki medeniyetlerden çok farklı kılmıştır.' Avrupa'nın aksine, hükümetleri kutsal insanlardan müteşekkil olan İslam'da 'din, en üstün ilke'⁹⁰ idi; Hristiyanlık ise seküler olan ve dini olan ayrımını tanımaktaydı. Bu tanıma sayesinde 'İslam'da bir öcü olarak görülen düşüncenin kontrol altına alınmasına Avrupa'da ihtiyaç duyulmamıştı.'⁹¹ Dini açıdan daha özgür olan Çin'de mandarinlerle imparatorluk sarayı benzer bir rol oynayarak yenilikçiliği dizginlemiş ve 'merkezi ve entelektüel açıdan sıhhatli bir toplum' üretmişti.⁹² Bunun aksine, (İslamı dışlayıcı bir şekilde tanımlanan) Yahudi-Hristiyan geleneği Avrupa'nın imdadına yetişir; bununla birlikte, Avrupa kıtasının Orta Çağ'ın başlarındaki görece 'geri'liğinin Hristiyan kilisesinin hakimiyetiyle muhtemel irtibatı ile ilgili hiç bir değerlendirmede bulunulmamaktadır. Aslında, Orta Çağ Avrupa'sında, daha sonraları ise eğitimin din adamlarının kontrolü altında olduğu yerlerde kapsamlı bir 'düşünce kontrolü' mevcut olduğu gibi, 'sıhhatli' Çin örneğinde olduğu gibi başka yerlerde de muazzam yenilikler gerçekleştirildi.

Aynı düşünce çizgisini sürdüren Landes, mülkiyet hakları fikrini 'İncil zamanlarına kadar geriye' uzanan ve Hristiyan öğretisi tarafından aktarılan bir şey olarak görmektedir ki, burada da (İslam'ı dışlayan) Yahudi-Hristiyan geleneğiyle karşı karşıya gelmekteyiz. Avrupa'nın mülkiyet kavramlarının etraftaki krallıklarla-

rınkilerden kökten farklı olduğu,⁹³ Avrupa'nın ve sivil toplumun önünü açtığı görüşü savunulamaz bir görüştür. Mezopotamya'daki yazılı tabletlerin tamamı mülkiyetle ilgili değilse ne ile ilgilidir? Yahudilik zamanlarının mülkiyet hakları, Landes'in Asya despotizminin tecessüm etmiş şekli olarak gördüğü Persler de dahil olmak üzere Yakındoğulu çağdaşların ve seleflerin mülkiyet hakları ile açıkça ilintiliydi. Asur ve Sümer tabletleri, bu toplumların 'hidrolik' ('despotik' diye okuyun) yapıda olmalarına karşın toprak ve mal üzerinde tasarruf hakları ile doludur.

Nihayet, Landes, basit ama yaygın bir gelişme anlayışına sahiptir. 'Her ülkenin kendine özgü kaynakları ve kabiliyetleri mevcuttur; bir ülke aklın ve piyasanın yönetimine izin verdiği takdirde bunu iktisadi gelişme izler.'⁹⁴ Avrupa'da her ülke, -akıl ve piyasa ile uyum içerisinde- 'moderniteye kendi yolunu izleyerek ulaşmıştır.' Landes'in piyasa ile neyi kastettiğini, müstakil anlamda dahi bu piyasanın siyasi otoriteler tarafından sık sık denetlenen bir piyasa olduğunu anlamak zor değildir. Fakat akıl ile kastedilen şey nedir? Acaba kültürsüz iktisadiyat mı? Fakat böyle bir şey mümkün değildir; tümü de aynı toplumsal sistemin parçaları olduğu için kişi, hem ekonomiyi etkilemesi kaçınılmaz olan sosyokültürel faktörleri, hem de (kültürel değerlendirmelerin etkisine her zaman açık olan) rasyonalitenin işleyişini daima hesaba katma zorunluluğu hissediyor.

Kültürü bir değişken olarak takdim etmeye yönelik diğer girişimlerde de olduğu gibi, genellemeler bu analizi de müphemleştiriyor. Kültürü kendisinin bir parçasını oluşturan iktisadiyattan ve bu iktisadiyatın rasyonalitesinden ayırmak mümkün değildir. Landes'in ortaya koyduğu büyük sorularla ilgili olarak bir ilerleme kaydedebilmek için iki şey yapmamız gerekiyor: Birincisi, (uç biçimini, bizim kültürümüzün tanım itibarıyla başkaları tarafından elde edilemez bir şey olduğu görüşünün oluşturduğu) Avrupa-merkezci önyargılardan mümkün olduğu kadar uzaklaşmak ve diğer sosyokültürel değişkenleri de iktisadi değişkenler kadar ciddiye almak; ikincisi ise, kültür kavramını özellikle de Diğerleri aleyhine olarak Batı'yı öne çıkaran derinlere kök salmış düşünce ve uygulamalara dikkat çekmek amacıyla kullanmaktan kaçınmaktır. Bu süreç içerisindeki olası değişkenler, ben-mer-

kezci veya Avrupa-merkezci olarak değil de sistematik ve mukayeseli olarak gözden geçirilmelidir.

O halde, kültür kavramının toplum ve iktisat tarihçileri açısından bir yararı var mıdır? Sadece artık bir kategori olarak, toplumsal yaşamın gayri iktisadi cephelerinin genelini ifade eden bir terim olarak kullanılması durumunda pek yararının olmayacağını düşünüyorum. 'Yüksek' kültürün ve bazı 'kültür tarihçileri'nin dikkat edilmesi gerektiğini söylediği daha kişisel bilgi kaynaklarının (bağlama ve soruna bağlı olarak) katkısı yanında, iktisadi eylemin açıklanmasına iktisadi rasyonellik ve performans itibariyle de büyük ölçüde yardımcı dokunabilecek olan bu cepheleri dikkate almamızın gerektiği açıktır. Bununla birlikte, bunu, küresel kültür kavramı açısından değil de sisteme dahil olarak görülen özel sosyokültürel faktörler itibariyle yapmamız gerekiyor. Hangi sosyolojik veya antropololojik analiz söz konusu olursa olsun, iktisat, toplumsal sistemin ve kültürün bir parçasını teşkil eder. Bir alt-sistem olarak iktisadın kendine has olan ve iktisatçıların sahasını oluşturan bir mantığı mevcuttur ve analitik açıdan farklı alt-sistemler içerisinde değerlendirilebilecek faktörlerden -örneğin, şaşıaalı tüketimden modaya geçişle birlikte ipeklilere olan talepte meydana gelen artıştan- etkilenmektedir. Fakat iktisadi olanı toplumsal ve kültürel olana karşıt olarak değerlendirmek, akademik sınırların dışına taşmak demektir.

Yakın zamanlarda yayınlanan 'Theory in anthropology: on the demise of the concept of culture' başlıklı makalesinde, Yengoyan şu önermeyi dile getirmektedir: 'Kültür, antropolojinin konusunu oluşturur'.⁹⁵ Ona göre kültür, antropolojinin farklı alanlarını birleştiren unsurdur. Yengoyan, bunun 'Britanya antropolojisi' için geçerli olmadığı gibi Avrupa antropolojilerinin çoğu için de geçersiz olduğunu kabul ve tasdik etmektedir. Bazıları kültürü 'yön gösterici ama müphem bir ilke' olarak, bazıları kurmaca olarak, bazıları ise uyduruk bir unsur olarak görmektedir. Yengoyan'a göre, kültür kavramı, bir yandan 'açıklayıcı bir çerçeve olarak kültür kavramı'ndan uzaklaşarak 'kültürel özgüllükler'e yönelik de dahil olmak üzere 'davranışçılıkla bütünleşmiş pozitivist bilimcilik' tarafından, diğer yandan ise kültürden bağımsız olarak ideoloji kavramı ('aksiyomları (...) sorgulamayız')

tarafından tehdit edilmektedir. Bununla birlikte, kültür kavramı, diğer kavramlar gibi, açıklayıcı bir değişken olarak kesinlikle sorulmamız gereken bir kavramdır. Bazı bilimadamları -özellikle de Landes'in de aralarında yer aldığı iktisatçılar- tarafından bir artık kategori olarak kullanılışını dikkate aldığımızda, durumun sıkı bir analize tabi tutulması ve 'kültürel özgüllükler'in seçilmesi tercih edilir bir şey olarak gözükmektedir. İster kapsayıcı isterse artık olsun, genel kavram okuyucuyu fazla uzağa götürmez.

Kültür kavramı, Landes'in analizinin ana sorunu olmamakla birlikte bu analizle irtibatlı bir kavramdır. Bu kavram, Avrupalıların başarılarına tüm cepheleri itibariyle katkıda bulunan ve böylece başkalarının başarılarının küçük görünmesine sebep olan bir şey olarak, Landes'i, Avrupalıların ya da çoğunlukla İngilizlerin durumuna parça ile bütün arasında bağıntı kurarak bakma konusunda yüreklendirmektedir. Bu üstünlük M.S. 1000 yılı gibi çok erken bir tarihte başlayan ve Yahudi-Hristiyan kültüründen bu tarihten çok daha önce yararlanmış olan sosyokültürel etkinliklerin tamamını kapsamaktadır.

Notlar

- 1 White 1982: 29.
- 2 White 1982: 82.
- 3 Croot ve Parker 1985: 80.
- 4 Cooper 1985: 138 vd.
- 5 Brenner, Aston ve Philpin 1985 içinde.
- 6 Bois 1984.
- 7 Örneğin Pirenne 1969.
- 8 Sweezy vd. 1976: 18.
- 9 Merrington 1976: 172.
- 10 Mokyr 1990.
- 11 Mokyr 1990: vii.
- 12 Mokyr 1990: 31.
- 13 Mokyr 1990: 44.
- 14 Mokyr 1990: 42.
- 15 Mokyr 1990: 55.
- 16 Needham 1970: 58.
- 17 Mokyr 1990: 58.

- 18 Pacey 1990: 8.
- 19 Pacey 1990: 18.
- 20 Landes 1998.
- 21 Örneğin bkz. R. T. Smith 1988: 24.
- 22 Örneğin Scribner, Hsia ve Scribner 1997 içinde.
- 23 Landes 1998: 516.
- 24 Landes 1998: 517.
- 25 Landes 1998: 518.
- 26 Landes 1998: 437.
- 27 Landes 1998: 447.
- 28 Landes 1998: 458.
- 29 Landes 1998: 410.
- 30 Landes 1998: 410.
- 31 Landes 1998: 411.
- 32 Landes 1998: 405.
- 33 Muldrew 1993: 183.
- 34 Rothschild 2001.
- 35 Landes 1998: 447.
- 36 Landes 1998: 469.
- 37 Landes 1998: 351.
- 38 McCormick 2001: 726.
- 39 Dasgupta 1999: 373.
- 40 Dasgupta 1999: 375.
- 41 Dasgupta 1999: 379.
- 42 White 1959: 8.
- 43 Renfrew 1972: 4.
- 44 Eisenstein 1979.
- 45 Goody 2003a; Bloom 2001.
- 46 Landes 1998: xx.
- 47 Lee ve Wang 1999.
- 48 Goody 1976: 86 vd.
- 49 Reher 2001.
- 50 Landes 1998: xxi.
- 51 Fortune 1857; Goody 1982: 105 vd.
- 52 Landes 1998: 200.
- 53 Landes 1998: 205.
- 54 Landes 1998: 235.
- 55 Goody 1982: 157 vd.
- 56 Ambrosoli 1997.
- 57 Elvin 1973.
- 58 Landes 1998: 215.
- 59 Landes 1998: 218.
- 60 Landes 1998: 219.
- 61 Landes 1998: 219.

- 62 Landes 1998: 220.
- 63 Landes 1998: 220.
- 64 Fontaine 1984.
- 65 Whittaker ve Goody 2001.
- 66 Landes 1998: 12.
- 67 Matar 1999.
- 68 Landes 1998: 17.
- 69 Landes 1998: 15.
- 70 Jones 1988.
- 71 Landes 1998: 161-7, 231.
- 72 Landes 1998: 15.
- 73 Landes 1998: 31.
- 74 Oppenheim 1964.
- 75 Thappar 1966.
- 76 Maine 1861.
- 77 Matthews 1996.
- 78 Landes 1998: 528.
- 79 Rowe 1984.
- 80 Perdue 1987.
- 81 Landes 1998: 32.
- 82 Landes 1998: 32.
- 83 Bray 1984.
- 84 Landes 1998: 36.
- 85 Landes'ten çok farklı bir görüşü benimsemiş biri olarak bkz. Frank 1998. Yeni Dünya tarihçileri arasında da farklı görüşte olanlar mevcuttur; örneğin Pomeranz 2000 ve Blaut 2000.
- 86 Landes 1998: 33.
- 87 Mundy 1988.
- 88 Landes 1998: 36.
- 89 Landes 1998: 3.
- 90 Landes 1998: 38.
- 91 Landes 1998: 38.
- 92 Landes 1998: 38.
- 93 Landes 1998: 34.
- 94 Landes 1998: 236.
- 95 Yengoyan 1986: 373.

Onaltıncı Yüzyıl

Bazı müelliflerin Avrupa'nın üstünlüğünü bu kıtanın kültüründe ve toprağında kökleşmiş bir şey olarak değerlendirmesine karşın, diğerleri daha özgül bir tarihsel yaklaşım sergileyerek Avrupa'nın sonraki başarılarını sadece bu kıtada meydana gelen dönüştürücü olaylara bağlamaktadır. Söz konusu dönüştürücü olaylar çoğunlukla şu ya da bu türden 'devrimler' olarak nitelenmektedir. Lynn White'in Avrupa ziraati, özellikle de İngiliz ziraati ile ilgili olarak kullandığı devrimci değişiklikler kavramıyla tanışmış bulunuyoruz. Lane,¹ 'Denizcilikte Devrim'den, daha sonra da geç Orta Çağ'ın Venedik'i ile ilgili olarak Ticari Devrim'den söz etmiştir ki, gemi inşası ve denizcilik alanlarındaki ilerlemelerin 'Keşif Çağı'nda önemli neticeler sağladığı, birçok müellif tarafından ve özellikle de *Guns and Sails*² adlı eserde Cipolla tarafından kaydedildiği üzere denizcilerin Güney ve Kuzey Amerika'ya, daha sonra da Hindistan ve Doğu'ya deniz rotaları açmalarını mümkün kıldığı kesinlikle doğrudur. Denizaşırı fetihlerde gerek karavelalara monte edilen toplar, gerekse istilacıların ellerindeki tabancalar şeklinde boy gösteren silahlar da eşit derecede tesirli oldu. Bununla birlikte, elzem bir aygıt olan pusulanın yanı sıra barut da Avrupa'ya Doğu'dan ithal edilen şeyler arasında yer alıyordu; her ne kadar silahın icadı ve pusulanın geliştirilmesi Batı'da gerçekleştirilmiş olsa da. Doğu, ihraç ettiği bu ürünler vasıtasıyla Batı'nın genişlemesine katkıda bulunurken kendi topraklarının da daralmasına sebep oldu.

Bazıları, Max Weber'in seçtiği manevi alandan çok ticari alanda olmak kaydıyla aynı dönemin daha genel faktörlerini tes-

pite çalışmaktadır. *Poverty and Capitalism in Pre-Industrial Europe* adlı eserde Lis ve Soly'nin ortaya attıkları soru, '1850'den önceki dört veya beş asır içerisinde -başka hiçbir yerde gerçekleşmediği halde- neden Avrupa'da toptan bir toplumsal dönüşüm gerçekleştiği'³ sorusuna cevap bulmak amacıyla G. Parker editörlüğünde çıkarılan dizinin hedefleriyle örtüşmektedir. Lis ve Soly, ticari kapitalizmin zaferine tanıklık eden 'uzun onaltıncı yüzyıl' ile 1750 yılını izleyen ve 'endüstriyel sermayenin tedrici fakat tersine çevirilemez büyümesi'ne tanıklık eden yüzyıl üzerinde yoğunlaşmaktadır. 1750 yılını izleyen asrın eşsizliğine katılmamız mümkün olmakla birlikte, Sanayi Devrimi'nin Avrupa toplumunda derin kökleri olması gerektiğini düşünen birçok kişi için teorik uygunluk arzettiğini kanıtlamış olsa bile, onaltıncı yüzyılın eşsizliği hususunda ciddi kuşklar mevcuttur.

Lis ve Soly gibi Avrupa tarihçileri, kapitalizmi, ticari kapitalizm ve sanayi kapitalizmi diye ikiye ayırdıklarında, ikinciye 1750 yılını izleyen asırda, birinciye ise uzun onaltıncı asır içerisinde meydana gelen gelişmeler olarak değerlendirirler. Marx'ın bakışının bu doğrultuda olmasına karşılık, Pirenne'nin ve üstünlüğün zuhurunu Karolenj dönemine kadar geriye götüren diğer bazılarının böyle düşünmediği açıktır. Sonraki Avrupa tarihi bizi engellemese, bu etkinlik türünü, Roma döneminin bankacılık ve ticaret sistemlerinin kurumlaşışına tanıklık eden daha erken bir evresinde ortaya çıkan bir etkinlik türü olarak görebilirdik. Söz konusu sistemler, Roover tarafından Orta Çağ Avrupa'sında zuhur ettiği ileri sürülen ve Goitein'in Orta Çağ Kahire'si ile ilgili ayrıntılı anlatısında belirtildiği gibi, sadece Akdeniz'in tamamında değil fakat başka yerlerde de ortaya çıkan sistemlerden farklı değildi. Ticari 'kapitalizm' asla Batı'yla sınırlı olmamış, eşit ölçüde Doğu'da da zuhur etmişti.⁴

Bu dönemde meydana gelen değişik olaylar, Doğu ile Batı arasındaki eski dengeyi ikinci lehine değiştiren olaylar olarak görülmüştür. Bu olayların başında öğrenimde yenilik sağlayan Rönesans yer almaktaydı ki, Rönesans, belli bir ölçüde sekülerleşme sağlamış ve bilimsel devrime zemin hazırlamıştı. İkinci olarak kurumlaşmış dinin Reformasyonu gelmekteydi ki, bu olay, Weber ve diğerlerine göre, 'kapitalizmin ruhuna' belirleyici bir

destek temin etmişti. Üçüncü sırada gelen 'Avrupa'nın yayılması' ise Batı'da merkantilist kapitalizmi teşvik etmiş, 'top ve yelkenliler'deki ustalığı sayesinde Batı'nın denizaşırı ticaretinin hacmi artmış, Güney ve Kuzey Amerika'nın değerli madenlerinin Avrupa kıtasına aktarılmasına yol açmıştı. Bu değerli madenlerin büyük bir bölümü, Doğu'dan zaten gerçekleştirilmekte olan şeker, pamuk, tütün ve sonraları Güney ve Kuzey Amerika'dan gerçekleştirilen yiyecek maddesi ithaline lüks maddelelerin ithalinin de eklenmesi için kullanılmıştır.

Batı'daki bilimsel devrimin eşsizliğinin sözcüleri, Joseph Needham'ın Avrupalıların mucitliğinin daha geniş bir perspektif içine oturtulmasına yardımcı olan *Science and Civilisation in China* (1954-) adlı usta işi eserini dikkate almak zorundadır. Müellifin kendisi onaltıncı yüzyıldan sonra Avrupa'da gerçekleştirilen ilerlemelerin bazılarını aktarmaya çalışmakta, ama bu gelişmeleri, icatçılık gibi kuşkulu değişkenlere hamletmek yerine, sorununa daha tatminkar ve somut bir yaklaşım temin ettiği açık olan bilimadamları ile zanaatkârlar arasındaki yakın işbirliğine hamletmektedir. Needham'ın değerlendirmesine göre Avrupa ile Asya arasındaki ilk deniz muharebelerinde "atalarımız kimlerin 'kafir' olduğundan son derece emindi; bugün biz bu kafirlerin daha az medeni olan tarafı teşkil ettiğinden kuşku duymaktayız."⁵ Diğer yazarlar gibi, sosyologlar ve tarihçiler de bilimsel ilerlemeyi Protestanlığın ortaya çıkışına bağlamaya çabaladılsa da, bu konudaki ihtilaf belli bir sonuca bağlanamadı.⁶ Yine de Rönesans'ın ardından bilgide bir artışın olduğu kuşkusuzdur. Bu yeniden doğuş, bir ölümün ardından ya da Katolik kilisesinin Yaratılış ve dünyanın geneli ile ilgili belli ideolojilerince seküler bilim sürecinin en azından kısmen engellendiği bir durağanlık döneminin ardından gerçekleşti. Yunan ve Roma dönemlerinin seküler öğreniminin görece entelektüel özgürlüğüne bir geri dönüş yaşandı. Humanist gelenekler giderek artan bir biçimde dini gelenekleri dönüştürdü. Galileo'nin ve gözlemlerinin maruz kaldığı sıkıntı ve elde ettiği başarılarda somut örneğini bulan bu açılım, bilgi alanında belli ilerlemelerin gerçekleştirilmesini sağladı. Bilimsel devrimin başlangıcını bu özgürlüğün, daha kapsamlı bir eğitim ve daha fazla bilgiye olan talebin bir sonucu olarak

görmek mümkündür ki, alfabetik yazı kullanan matbaanın -yani, bilgiye giden kapıların açılmaya başlaması anlamına gelen yazının mekanikleşmesinin- sağladığı avantajın da bunda büyük bir katkısı olmuştur.

'Eğitim' sorunu merkezi bir sorundur. Bildiğimiz anlamıyla okullar, yazının icat edildiği tarih olan Milattan 3000 yıl kadar öncesinden beri vardı. İlk yazılı eserlerin dünyanın dini açıdan idrakine hasredilmiş olmasından dolayı, yazılı metnin düzenlenmesinden, öğretilmesinden ve aktarılmasından genel anlamda sorumlu olan kişiler dini kişiliklerdi. Eğitimin muhtevasını büyük ölçüde belirleyen kendi kutsal metinlerini sonraki nesillere aktarmak bu insanların görevlerinin önemli bir parçasını oluşturmaktaydı. Bu sınırlamanın Yunanistan ve Çin için doğru olmamasına veya kesinlikle daha az doğru olmasına karşın, diğer yerlerde din ile okul arasındaki bağ çok güçlü idi. Yahudilikte, alışılmadık bir biçimde, çocukların en azından *bar-mitzvaha* kadar okul eğitimi alması amaçlanmaktaydı ki, *bar-mitzvah*, temelde inancı güçlendirmeye yönelikti. Aynı yönelim, Endülüs'teki Yahudi-Müslüman kültürünün Altın Çağı gibi birkaç istisnayı bir tarafa bırakırsak, İslam dünyası için de geçerliydi. Fakat dini unsur, bu eğitim biçimleri üzerindeki hakimiyetini günümüze kadar sürdürdü. Dini unsur, Rönesans'a ve 'hümanizm'in (Endülüs'ün Altın Çağı'nı tanımlamak için de kullanılan ve benzer bir entelektüel coşkuya yol açan bir terim) zuhuruna kadar Hristiyan Avrupa'daki eğitimde de çok etkili oldu. Hatta Protestanlığın gözetimindeki eğitim bile bariz bir şekilde dini amaçlıydı.

Okulların yazılı esere dayalı olmasına karşın bu dini gelenekler, sözlü geleneğe bazı açılardan daha büyük bir değer vermekteydi. İslam'da şöyle bir söz vardır: 'De la bouche des maîtres et non de leurs écrits [üstadın yazılarından değil de ağzından].⁷ Ancak bunun pratikteki anlamı, gerçekten bilindiğini ve hakkıyla içselleştirildiğini göstermek için yazılı eserin ezberlendiğidir.

Zafrani'ye⁸ göre, Müslüman eğitiminin normalde dini bilgiye öncelik tanımasına karşın, İspanya ve Mağrip'te öncelik kuramsal olarak nitelenen ikincil bilimlere verilmekte, dolayısıyla da buralardaki insanlar belli bir 'hümanizm' deneyimi yaşamaktaydı. Bu, benzer yaşamlar süren ve her ikisi de köken itibarıyla Kur-

tubalı olan İbn Rüşd (1126-1195) ve Maymonides'in (Musa ibn Meymun, 1135-1204) hayat hikayelerinde bariz bir biçimde görülmektedir. İbn Rüşd, hem büyük bir kadı ve Aristo'yu izah eden bir filozof hem de bir saray doktoru idi. İbn Rüşd'ün Yahudi taydaşı olan Maymonides de aynı üç işi gerçekleştirmekteydi.

Okullar asla bütünüyle dini eğitimle sınırlı kalmadılar. Bazı öğrenciler devlet idaresinde görev aldılar, bazıları ise tacir oldular ki, farklı meşguliyetlerin farklı nitelikleri gerektirdiği açıktır. Dahası, temel bilgilerin ötesinde öğrenecek bir şeylerin her zaman var olmasından dolayı eğitimde daima hiyerarşik bir sınıflandırma söz konusu idi. Batı'da Yunan ilmi, dini metinler üzerinde yorumda bulunma düzeyinin ötesine geçtiği için çok önemliydi. Özellikle klasik dönemde olmak üzere, yüksek öğretim temin eden kurumlar mevcuttu. İslam dünyasında onbirinci yüzyılda Bağdat'ta geliştirilen ve çoğu zaman etrafında sağlık merkezleri de bulunan medreseler vardı ki, bunlar onüçüncü yüzyılda Müslüman İspanya'ya da yayılacak ve Avrupa'nın ilk 'üniversite koleji'⁹ olarak isimlendirilen şeyin ortaya çıkmasını sağlayacaktı. Çok geçmeden, 1115 yılında Bologna'da, sonraları ise Paris, Padua, Oxford ve Cambridge'de Hristiyan Avrupa'nın ilk üniversiteleri de faaliyete geçti.

Yüksek öğrenim, Avrupa'da -Çin'den gelen ucuz kağıt sayesinde Yakındoğu'da ve Kurtuba'da Avrupa'nın geri kalan kısımlarındakilere kıyasen muazzam büyüklükte kütüphaneler kuran İslam ülkelerinden farklı olarak az sayıda kitapla yapılmaktaydı. Bu durum kağıt teknolojisinin kuzeye doğru yayılarak, önce onikinci yüzyılda kuzey İspanya'ya, daha sonraları ondördüncü ve onbeşinci yüzyılda sırasıyla Almanya ve İngiltere'ye aktarılmasıyla değişecekti ki, kağıt teknolojisi, İngiltere'de tipo baskının ve alfabetik yazının imkanlarına kavuşturulan matbaa ile eşzamanlı olarak gelişecekti. Matbaa makinası da altı ila dokuzuncu yüzyıllar arasında Çin'de geliştirilmişti.¹⁰ Bilgi sistemleri, daha sonraları bilginin hızlı ve ucuz bir biçimde aktarılmasını sağlayıcı imkanların zuhuruyla ileriye doğru büyük adımlar attı.

Hristiyan Avrupa'da öğrenimin yeniden canlanması, Amerika'nın keşfedildiği ve Frank ve Blaut'a göre kapitalizmin Avrupa'daki yükselişinde önemli bir rol oynayan İspanyol kolonile-

rinden Amerikan altın ve gümüşünün akmaya başladığı tarihe gelindiğinde çoktan gerçekleşmiş bulunuyordu. O halde, Rönesans'ın Avrupa'nın ilerlemesine olan katkısı neydi? Rönesans, her şeyden çok, 'pagan' kültürlerle bir geri dönüş ve bir müddettir güç kaybetmekte olan Hristiyan kilisesinin entelektüel hakimiyetinde bir gedik anlamına gelmekteydi. Hristiyan temlerin dışında kalan temleri, özellikle de klasik temleri konu edinen formlar Rönesans'la birlikte resim, tiyatro ve edebiyatın genelinde daha çok kabul görmeye başladı. Derinlerde her zaman varlığını sürdürmüş olan bir ayrılıkçılık geleneği kendini dinde de daha açık bir şekilde ortaya koymaya başladı: Hümanizmi, Reformasyon, Protestanlığın zuhuru ve giderek daha çok sayıda insan için papalığın ve Aydınlanma ile birlikte de Kitab'ın otoritesinin reddi izledi.

Rönesans'ın Avrupa tarihi içerisindeki öneminden kuşku duymak mümkün değildir. Burckhardt onu medeniyetin, diğerleri ise modernleşmenin başlangıcı olarak görmüştür. Adından da anlaşılacağı üzere bir yeniden doğuş, klasik sanat ve bilginin yeniden doğuşu olmakla birlikte Rönesans, aynı zamanda yeni bir sanatın ve bilginin doğuşunu da ifade etmekteydi. Hristiyan Avrupa'da onuncu yüzyıldan daha evvel gerçekleşmiş yeniden doğuşlar vardı, fakat bu [Rönesans hareketi] klasik öğretimi tesis eden ve eğitim ve iletişim, -tekstil üretimi dahil- merkantilist ekonomi ve sonrasında da sanayi kapitalizmi alanlarındaki gelişmelerle desteklenen bilgiyi daha ileri seviyelere çıkarma tecrübesini sürdüren muazzam bir yenilikti.

Eğer bir yeniden doğuş varsa (Van Genepian'ın *rites de passage* şemasına göre) daha eski tarihli bir ölüm vakası da bulunmalıdır. Söz konusu ölüm, tabii ki, sadece (merkezi hükümetin çöküşünün bir sonucu olarak ortaya çıkmış bir şey olarak değerlendirilebileceğimiz) 'feodalizm'in tesiri altında siyaseten değil fakat oluşturduğu bilgi külliyatı itibarıyla de can vermiş olan klasik medeniyetin ölümüydü. Bu ölüm, belki de en çok Yunanların ve Romalıların heykel ve resim geleneklerinin terkinde belirgin ise de, seküler bilgiden kutsal bilgiye, özellikle de sınırları merkezi Hristiyan kilisesinin önde gelen din adamları tarafından belirlenmiş olan kutsal bilgiye geçişte de aynı şey söz konusudur.

Söz konusu dönemde fikir alanında meydana gelen değişiklikleri büyük Alman sosyolog-tarihçisi Max Weber de gözden geçirmiş ve kendisince 'Kapitalizmin Ruhu' ile ilintili olan Protestan Reformasyonu'nun desteklediği fikirlere özellikle dikkat çekmiştir. Weber'in tezi gerek tarihçiler gerekse sosyal bilimciler üzerinde büyük bir tesir icra etmiş ve Tawney'in *The Acquisitive Society*, L. C. Knights'ın *Drama and Society in the Age of Jonson* ve daha az merkezi bir şekilde I. P. Watt'ın *The Rise of the Novel* başlıklı eserlerinde olduğu gibi kültür tarihiyle ilgili belli başlı kitapların bazılarının yaklaşımını da şekillendirmiştir. Weber ayrıca, Batı Avrupa'daki durum ile diğer belli başlı dünya dinlerindeki¹¹ durumu karşılaştırmak için ciddi bir çaba harcadı ki, bu çalışma esnasında büyük ölçüde Avrupalı akademisyenlerin Doğu ile ilgili çalışmalarından yararlandı. Bununla birlikte, Weber'in karşılaştırmalarının; kısmen bilgi kaynaklarının kifayetsizliğinden ama daha ziyade Rönesans ile birlikte Avrupa ekonomisinin diğer ekonomilere karşı üstünlük elde ettiği varsayımına dayanmalarından ve argümanın daima Protestan dininin Rönesans'ı onaylaması doğrultusunda olmasından dolayı kusurlu olduğu ortaya çıktı. Daha sonraları, Hindistan'da tacir Jain'ler; Çin'de, davranışları hayli kontrollü olan, ülkenin aydınlar topluluğunu oluşturan ve zaman zaman püritenlere özgü tavırlar sergileyen Konfüçyenler; Yakındoğu ve Kuzey Afrika'daki Vahhabiler ve farklı inançlara mensup başka topluluklar arasında da 'Protestan ahlakı'nın unsurlarının var olduğuna dikkat çeken birçok eser kaleme alındı. Robert Bellah,¹² Protestan ahlakının Japonya'daki işlevsel muadillerini ayrıntılı bir şekilde tartışmasına karşın, yerküre üzerinde çok sayıda muadilin bulunabileceğini takdir edememiştir. Dolayısıyla, Protestanlık ile kapitalizm arasındaki irtibat artık ne yakın ne de eşsiz bir irtibat olarak görülmektedir. Her halükarda, Sombart tarafından tartışılan 'ilk kapitalist' etkinliklere, özellikle de Akdeniz ticaretine, bankacılığın gelişmesine, çifte kayda dayalı muhasebe sistemine ve sanayi ve ticaretin gelişmesine yardımcı diğer şeylere Katolikler ve Yahudiler önemli katkılarda bulunmuştur.

En azından bazı yazılarında Karl Marx da gözlerini onaltıncı yüzyıla çevirmiş ve Avrupa'da merkantilist kapitalizmin yükseli-

şini Avrupa'nın yayılma döneminde gerçekleşen bir şey olarak görmüştür. Sanayi Devrimi'nden önceki dönemde Doğu ile Batı'nın ticari faaliyetleri arasında önemli bir fark görünmemesine karşın, Marx ve aralarında Wallerstein'in da yer aldığı dünya-sistemi teorisyenleri, uluslararası ticaretten ve Amerikalıların kolonizasyonundan elde edilen kazanımları, Sanayi Devrimi'nden üç asır kadar önce gerçekleşen can alıcı önemdeki gelişmeler olarak görmektedir. Marx, dahili faktörleri vurgularken, dünya-sistemi teorisyenleri harici faktörleri -yani, Amerika'nın altın ve gümüşünün Avrupa'ya akışını- vurgulamaktadır. Fakat, Marx'ın emtia üretimi teorisini ciddiye alacak olursak, işçinin 'canlı bir uzantı' ve proleteryanın bir üyesi olarak rol aldığı fabrika koşulları altındaki 'makine-imalatı'nı da kapsayan 'bu gelişme safhası'ndan önce kapitalizmin zuhurunun mümkün olmadığı açıktır. Kapitalizmle ilgili görüşleri Marx'ınkilerle benzer olmasına karşın Schumpeter, kapitalist etkinlikte girişimcinin rolüne vurguda bulunma eğilimindeydi.

Wallerstein, onaltıncı yüzyılda teşekkül eden şekillenişini tamamlamış kapitalizmin, dünya 'piyasa' sisteminin devamlılığını tartışmaktadır. Wallerstein, 'talihsiz terminoloji'¹³ diye isimlendirdiği merkantilist ve endüstriyel sermaye arasındaki ayrımı reddetmekte ve Avrupa ile Çin'i onaltıncı yüzyıl itibarıyla kapitalizme hazır oluş düzeyleri açısından karşılaştırmaktadır. Daha önceleri de ekonomik, kültürel ve hatta ideolojik farklılıkların mevcudiyeti hususunda çok kuşkulu olan Wallerstein, ideolojik farklılıkların bir çok açıdan önemsiz boyutta olduğunu göstermeye çalışmaktadır. Mesela bireycilik, Ming hanedanının geç döneminde yaşamış olan Wang Yang Ming'in doktrinlerinde de yüzünü göstermiştir ki, Wallerstein, bu doktrinlerin 'düşüncede neredeyse bir devrim'¹⁴ teşkil ettiğini ileri süren dö Barry'den iktibasla bulunur. Bu yarı devrim daha fazla gelişmemiş ve hatta 'Konfüçyen mandarinlerin silahı' olarak kullanılmıştır. Diğer bir deyişle, Avrupa'daki durumdan farklı olarak, ideoloji burjuvaziye doğru yöneltilmiştir. Wallerstein, bir bütün olarak bu durumun, 'bireycilik ideolojisi ile kapitalizmin yükselişinin son derece basit ilişkisi üzerine' kuşku tohumları serptiği düşüncesindedir.¹⁵

Wallerstein şu neticeye varır: ‘Onbeşinci yüzyılda Avrupa ile Çin arasında temel meseleleri oluşturan nüfus, bölge, gerek ziraat gerekse deniz mühendisliği teknolojisinin durumu itibariyle önemli bir farklılığın bulunduğu kuşkuludur. Farklılıklar, kapitalizmin Batı’da yükselişini açıklamak için kullanılamazdı. Dahası, değer sistemlerindeki farklılıklar sevimsiz bir biçimde abartılıyor görünmekteydi ki, Wallerstein, genel anlamda dinin rolü hususunda kuşkuludur ve Moriskoların İspanya’dan, Huguenotların ise Fransa’dan sürülüp çıkarılışlarında dinin bir sebep değil de bir mazeret olduğunu düşünen Braudel’i izlemektedir. Dini iştiyak, diğer tesirlerin¹⁶ bir rasyonelleştirimi, failin bakış açısına ve bu inançlara bağlılığın boyutuna pek itibar etmeyen bir yaklaşım olarak görülmektedir. Gerçekten de Çin, bir sıçrayış yapmak için daha iyi bir konuma sahipti. Fakat Çin’in önünde, emperyal siyasi kesimin oluşturduğu bir yük ve Avrupalı monarkların ‘feodal sadakatlerin mistisizmi’¹⁷ sayesinde elde ettikleri değişim manivelasından devleti mahrum bırakan bir değer sisteminin ‘rasyonalite’sinin oluşturduğu bir engel mevcuttu. İşte, ‘kapitalist dünya ekonomisinin yaratıldığı’ yerin ‘başka bir yer değil de Avrupa’ olması bu yüzdendi.

Çinlilerin mistik bağlılıklara izin vermeyen ‘rasyonellikleri’ kavramı, orijinal olmakla birlikte kuşkulu görünmektedir. Başka yerlerde de olduğu gibi, ‘rasyonellik’, imparatorun kendisi ve ikincil tanrılar ile ilgili çok sayıda mistik inançla bir arada yer almaktaydı. Aslında Wallerstein bununla yetinmeyip başka farklılıkları da ele almaktadır; Weber’in Batı’daki feodalizm ile Doğu’daki despotizm arasında yaptığı mukayeseyi, White’ın Orta Çağ Avrupa’sının daha ileri bir ziraate sahip olduğu iddiasını, Chaunu’nun neden bir Çinli Christopher Colombus’un¹⁸ ortaya çıkmadığı şeklindeki sorusunu, Portekizlileri keşfe yönelten sâikler, Galileo ve Rönesans’ın ardından 1450 yılından itibaren bilim alanında ‘şiddetli ve hatta katlana katlana’ gerçekleşen gelişmeleri de gözden geçirmektedir.¹⁹ Bu hususlarda Wallerstein, Avrupa’nın yayılımına haddinden fazla vurguda bulunmaktadır. Peki, önceki yüzyılların girişimci Müslüman tacirlerinin yaptığı gibi çok daha uzaklardaki Çin’e ve Baharat Adaları’na kadar gitmeyi göze alanlar bir yana, daha önceki bir tarihte İpek Yolu’nu

keşfeden Asyalı kaşiflere ya da Kızıldeniz, Basra Körfezi, Gucarat ve Kerala sahilleri arasında gerçekleştirilen yolculuklara ne demeli? Bunların en önemlisini, bir Müslüman ve muhtemelen bir tacir olan Zheng He'nin, Malakka Boğazı'ndan Sri Lanka'ya, oradan da Afrika'ya geçmek suretiyle Çin'den batıya doğru gerçekleştirdiği ünlü yolculuklar oluştuyordu. Zheng He'nin Çin'in Columbus'u olduğuna kuşku yoktu.

Wallerstein, Avrupalıların deniz aşırı yolculuklarının zamanına göz atarken, kapitalist sistemi onaltıncı yüzyılda tesis edilen dünya çapında bir ticaret ve dünya çapında bir piyasanın sonucu olarak gören Marx ile aynı görüşü paylaşmaktadır.²⁰ Onaltıncı yüzyılda varılan bu nokta, kapitalizmin hakim üretim tarzı haline geldiği noktadır. Fakat Braudel'in de belirttiği gibi, birden fazla kapitalizm biçimi mevcuttu ki, bazıları bu üretim biçimini ancak onsekizinci yüzyılın sonlarındaki Sanayi Devrimi'yle ortaya çıkan bir şey olarak görmekte -bazıları ise erken dönem Yakındoğu'ya kadar geriye gitmekte- idi. Onaltıncı yüzyıl, Avrupa'nın dünya piyasalarına nüfuzunun, yayılmasının, gerçekleştirdiği kolonizasyonun ve -bir sonraki bölümde Andre Gunder Frank ile ilgili tartışmada daha ayrıntılı olarak ele alınacak olan- Amerikan altın ve gümüşünün gelişinin bulunduğu yüzyıldır. Bu yayılmacılığın ve Rönesansların çok önemli olduğuna kuşku bulunmamakla birlikte bu dönem, gerçekten de kapitalizm, sanayileşme ve modernleşmenin yükselişi ile ilgili tartışmalarda ileri sürüldüğü biçimde ekonomiyi ve toplumsal yaşamı dönüştürmüş müdür? Yeni bir dünya sistemi oluşturmuş mudur?

Çok daha önceki tarihlerde Hindistan ve Çin'in en azından bir Asya dünya sistemi için çaba harcadığı ileri sürülebilir. Roma İmparatorluğu'nun yıkılışının ardından Batı ile ticaretin çöküş yaşamasına karşın tacirler, çoğunlukla Budist keşişler eşliğinde Hindistan ve Çin arasında seyahat etmeye devam etti. Çinlilerin madeni paraları, Tang ve Song hanedanlıklarının porselen ve sert kilden yapılma çömlek eşyaları bölgede büyük ölçüde dolaşımdaydı; Hint dokumalarının ve diğer ürünlerin ticareti Doğu Afrika'da olduğu kadar Güneydoğu Asya'da da gerçekleştirilmekteydi. Arap ve Pers toplulukları yerleşmiş, Çin sahillerini bile kaplamışlardı. Sumatra'daki Srivijaya denizcilik imparatorluğu yedin-

ci yüzyılda ortaya çıktı. Fukien’de, Çin’in kendisi açık denizlere açılan gemiler inşa etti ve zamanla Çin Denizi ve Hint Okyanusu ticaretinin önde gelen nakliyecileri olarak Arapların yerini aldı. Doğu denizlerinde ticaret ve tacir kaynıyordu. Avrupalılar, deniz rotası açılana ve kendileri bu geniş ağın bir parçası durumuna gelene kadar bu ticarete büyük ölçüde yabancı kaldılar.

Batı’nın coğrafi yayılımı önemli olmakla birlikte, bunun sadece Batı’nın coğrafi yayılımıyla ilgili bir mesele olmadığı açıktı. Wallerstein, demografik artıştan, zirai ürünlerin artışından ve ‘ilk sanayi devrimi’nden söz etmektedir. Feodal ekonominin 1300-1450 yılları arasında coğrafya, ticaret ve demografi itibarıyla büyümesinin ve dolayısıyla da bir buhrana yol açmasının bir sonucu olarak zuhur eden ‘artı-değeri tahsisin yeni biçimi olan kapitalist dünya ekonomisi’²¹ Avrupa’nın marifeti idi. Bu buhranın kökenini izaha çalışan Wallerstein, bu gelişmeyi ‘toplumsal trendlerin bir dalgalanışı, cari bir periyodik buhran, iklimbilimsel bir çöküş’ olarak, ‘toplumsal değişimin iğrençliği’ni mümkün kılan ve ondan evvel gelen bir çalkantı olarak değerlendirmektedir. ‘Artı-değeri tahsis’in bu yeni tarzı, ‘(önce ziraatte ve daha sonra da sanayide) daha etkili ve daha kapsamlı verimliliğe dayalıydı.’²²

Avrupa’nın ilklerini güçlü bir şekilde vurgulamasına karşın Wallerstein’in sanayileşmeye gösterdiği ilgi, temelde, kapitalizm diye isimlendirdiği ‘artı değer’in yeni tahsis tarzı’ ile alakalı değildir. Bu tarzın İngiltere’deki Sanayi Devrimi açısından önemli olduğu hususunda kuşku bulunmamakla birlikte, gerçekten yeni veya ehemmiyetli yegane şey bu muydu? Aile ve diğer gruplar (firmalar), daha eski zamanlardan beri, örneğin, Asurya’da ya da Hollanda ve Britanya’nın denizaşırı ticaretinde çok ehemmiyetli olan anonim şirkete tekaddüm eden Akdeniz *commendas*ında bu tarzı uygulamışlardı. Sanayi ve imalat alanında devletin de rol alması, Çin’de ve daha sonraları Japonya ve SSCB’de de olduğu gibi, Babür Hindistan’ında da söz konusu oldu. Dolayısıyla, belki de daha kapsamlı bir tanıma kavuşmuş bulunan bu iktisadi etkinlik biçimi, ne yeni ne de esaslı bir unsur teşkil etmemektedir. Söz konusu tarz, Sanayi Devrimi ve öncesindeki ticari genişleme ile birlikte elbette ki çok daha yaygınlık kazandı. Fakat

Doğu ile Batı arasındaki ayırıcı niteliksel fark ancak sanayileşmeyle birlikte zuhur etti.

Benzer bir Avrupa-merkezci yaklaşım, yeni bir 'iktisat kültürü'nün²³ ve 'ilk modern ekonomi'nin²⁴ doğuşunu tartışan yakın tarihli iki eserde de görülmektedir. Muldrew, 'zorunluluk ekonomisi' ile ilgili yakın tarihli anlatısına, Weber ile başlayarak 'statü ekonomisi' ve 'toplum ilişkileri kavramlarının hayli seyyar ve hareketli bir yargı dili doğrultusunda yeni bir düzen'e sokulduğu 'kredi kültürü'²⁵ ile devam etmektedir. Bu kültürün aşağı yukarı onaltıncı yüzyılın ortalarına dayanan zuhuru, iktisadi ahlak ile ilgili klasik yazıların yayılmasıyla el ele veren hızlı iktisadi değişimin bir sonucuydu. Söz konusu hızlı iktisadi değişimin bir mahiyet değişikliğinden çok bir derece değişikliğine yol açtığını ve yeni bir kredi 'kültür'ü oluşturacak boyutta olmadığını daha sonra tartışacağım. Gerçekten de kredi, kambiyo işlemleri kadar eskidir ve Çin'de kağıt paranın, Hindistan ve diğer yerlerde ise kambiyo senetlerinin kullanılmaya başlamasıyla kredi kullanımında büyük bir patlama gerçekleşmiştir. Bir kez daha bir Avrupalı tarihçi, diğer medeniyetlerin teorik uygulaması veya tecrübi bilgisi ile ilgili yeterli izahta bulunmaksızın 'kökenler' hakkında yazmaktadır. Böylesi bir 'kültür'ün ilk kez onaltıncı yüzyıl Avrupa'sında vücut bulmuş olabileceğini varsaysak bile, ki ben bundan da şüpheliyim, bu sadece, Avrasya'nın geri kalan kısmının Avrupa kıtasından da görece geri olduğunu gösterirdi.

Eserinin kapsadığı dönemi onaltıncı yüzyıl İngiltere'si ile sınırlı tutan Muldrew gibi, dö Vries ile van der Woude'un sadece 1500 ila 1815 yılları itibariyle Felemenkleri konu alan *The First Modern Economy*²⁶ başlıklı eserinde de benzer bir öykü yer almaktadır. Söz konusu dönemde Hollanda'nın ekonomisinin Britanya'ninkinden daha önemli olduğu doğrudur. Braudel ve Hobsbawm'ın geçmişe gömülü telakki etmiş olmalarına karşın, Hollanda, Napolyon savaşları öncesinin 'baş icracı'sı olarak görülmektedir. Bununla birlikte, diğer herhangi bir ekonomiyi incelemeksizin Hollanda'nın ekonomisini ilk 'modern' ekonomi olarak isimlendirmek, modernite ile ilgili tartışmalarla ilgili olarak ilk bölümde dile getirdiğim mutad müphemliğin bir diğer örneğini sergilemek demektir; açık bir tanımın getirilmemesi durumunda bu niteleme boş bir nitelemedir. North ve Thomas

daha doğru bir değerlendirmede bulunarak Hollanda'yı, kesintisiz iktisadi büyümeyle başaran ilk ülke olarak nitelemektedirler; fakat bu tanım da yine o kadar dardır ki, bir ifade olarak pek bir değer taşımamaktadır. Büyümenin temposunun zamanla artmış olduğu doğru olmakla birlikte bu gelişme, 'birinci'nin tecrit edilmesini makul kılacak bir şekilde gerçekleşmemiştir.

Avrupa-merkezci tarihçilerin ihtimal vermedikleri şey, merkantilist bir yayılmacılığı müşahade etmiş olan dünyanın geri kalan kısmında, tacirler ve 'profesyoneller' (hukukçular, doktorlar, öğretmenler gibi eserleri yazılı usullere dayalı olan uzmanlar) tarafından gerçekleştirilen 'burjuva devrimleri'dir. Çin'i daha sonra ele alacağız. Fakat, sekizinci ve dokuzuncu yüzyıl Kahire'sindeki Geniza'da meskun Orta Çağ Yahudi topluluklarının büyük tarihçisi Goitein, bir 'burjuva devrimi'nden söz etmektedir. Kuzey ile Güney ve Doğu ile Batı arasındaki her iki ulaşım hattında da boy gösteren âlim-tacirlerin varlığı bu devrimin bir göstergesidir. Arapların ve Yahudilerin Yunan öğrenimini Batı Rönesans'ından çok önce keşfettikleri Yakındoğu'da bu entelektüel nitelikler çoktandır mevcuttu. Daha sonra, burjuva devrimi İslam dünyasında da boy gösterdi ve Zafrani'nin de ileri sürdüğü gibi Hristiyan Avrupa'dakinden bütünüyle farklı yeni bir toplum zuhur etti. Bu ortamda Yahudiler, kamusal hayatın, ülke yönetiminin, ticaretin, imalatın ve serbest mesleklerin belli başlı simaları oldular. Bilgi, şiir ve sanatsal etkinlikler itibariyle aynı statüye sahip bulunan Müslümanlar ve Hristiyanlar gibi Yahudiler de imkana ve boş vakte kavuştular ve daha yüksek bir manevi yaşamın peşine düştüler. Onuncu yüzyılın Kurtuba ve Gırnata'sında Yahudiler bir '*entelektüel coşkunculuk*' dönemi geçirdiler.²⁷ Ayrıca, Tuleytula'nın onikinci ve onüçüncü yüzyıllarda VII. Alfonso ve IX. Alfonso'nun hükümler sırasında gerçekleşen yeniden fethinin ardından olağandışı bir etkinlik gözlenmişti. Söz konusu dönem, çevirmenlerinin büyük bir kısmını Yahudilerin teşkil ettiği çeviri okullarının kurulduğu ve felsefe, tıp, astronomi ve matematik ile ilgili eserlerin Arapça'dan Latince'ye ve daha sonra da yerel dillere tercüme edilerek Avrupa'nın geri kalan kısmının da bu eserlere ulaşmalarının sağlandığı bir dönemdir. Bu gelişmeleri sadece Batı Avrupa'da söz konusu olmuş gibi göstermek galiz bir hatadır.

Notlar

- 1 Lane 1973.
- 2 Cipolla 1965.
- 3 Lis ve Soly 1979: xiv.
- 4 Bkz. Goody 1996a.
- 5 Needham 1970: 58.
- 6 Bkz. Merton 1973.
- 7 Zafrani 1996: 96.
- 8 Zafrani 1996: 87.
- 9 Vernet 1994: 949.
- 10 Bkz. s. 154 vd.
- 11 Dünya dinlerinin toplumsal psikolojisi, bkz. Weber 1958.
- 12 Bellah 1957.
- 13 Merrington 1976: 187.
- 14 Wallerstein 1974: 61.
- 15 Wallerstein 1974: 62.
- 16 Wallerstein 1974: 48.
- 17 Wallerstein 1974: 63.
- 18 Chaunu 1993.
- 19 Needham (1963), Wallerstein 1974 içinde, s. 53.
- 20 *Capital* 1967, 1, bölüm iv, s. 146.
- 21 Wallerstein 1974: 37.
- 22 Wallerstein 1974: 38.
- 23 Muldrew 1998.
- 24 De Vries ve van der Woude 1997.
- 25 Muldrew 1998: 3.
- 26 De Vries ve van der Woude 1997.
- 27 Zafrani 1996: 51.

Madalyonun Diğer Yüzü

Avrupa-merkezci bu yaklaşımlara bir çok müellif saldırıda bulunmuştur. Bunların en yakın tarihlilerinden ve en güçlülerinden birini J. M. Blaut gerçekleştirmiştir. Blaut, *Eight Eurocentric Historians*¹ adlı eserinde 'Avrupa-merkezci' yazarların 'Avrupa mucizesi' ile ilgili argümanlarını tahlil etmektedir. Birçok tarihçinin ve sosyalbilimcinin söz konusu olmasından dolayı basit bir iş değildir bu. Avrupa'nın kültürel üstünlüğü ile ilgili bir argümanın tahlilini bitiren eleştirmen, dokuz başlı yılan Hydra gibi, çok sayıda yeni argümanın bir öncekinin yerini doldurduğunu görüyor. Neden? Çünkü burada ele alınan asıl mesele, sadece Avrupalıları değil, Avrupalı olmayanları da büyük ölçüde etkileyen köklü bir sorundur: Avrupa (Batı Avrupa, özellikle de İngiltere) bir sıçrayış gerçekleştirerek moderniteye, sanayileşmeye veya kapitalizme neden dünyanın geri kalan diğer kısımlarından önce ulaşmıştır.

Blaut, daha önceki bir tarihte Avrupalıların modern dünyayı değerlendirmişini konu alan *The Colonizer's Model of the World: Geographical Diffusionism and Eurocentric History* başlıklı bir kitap yazmış ve bu kitap 1993 yılında yayınlanmıştı. Söz konusu eser, amacının, 'Avrupa medeniyetinin -"Batı"nın- eşsiz bir tarihsel üstünlüğe, özel bir ırksal niteliğe, kültüre, çevreye, akla veya ruha sahip olduğu ve bu özelliğin bu insan topluluğuna (diğer insan topluluklarına karşı) daimi bir üstünlük sağladığı'² yaygın inancının kökünü kazımak olduğu beyanatıyla başlamaktadır. Blaut, Avrupa-merkezçiliğe mahsus bu inancı 'difüzyonizm' olarak tanımlamaktadır.

Blaut'un yayılmacılık kavramı kendine özgüdür. Blaut bu kavramı, Avrupa'dan ya da 'İncil toprakları'nı da içine alan Büyük Avrupa'dan yayılan her şey için kullanmaktadır. Blaut bu fikri, bağımsız icadı dışarıda bırakan, onaltıncı ve onyedinci yüzyılda Avrupa koloniciliğinin gelişiyile birlikte bir ideoloji olarak billurlaşan ve koloni idaresinin tartışılmaz hakimiyeti ile birlikte 1870'lerde klasik biçimiyle ortaya çıkan bir fikir olarak görmektedir. Terimin bu kullanımının, Eliot Smith'in ve daha sonraları ondokuzuncu yüzyıl antropologlarının ve hatta daha genel yazarların kullandığından bütünüyle farklı bir kullanım olduğunu eklemek gerekir. Bu bağlamda, difüzyonizm kavramı ile ilgili sorun ise, bu kavramın, seçkinleri 'ortak çıkar' sahibi olan (bir 'etnik sınıf' tarafından benimsenen) bir 'inanç sistemi' için şemsiye vazifesi görmesidir. Söz konusu grubun ('bir ansiklopedi' teşkil eden) 'etnik bilim'inde bir araya getirilen yayılmacı fikirler, bu sistemin bir cüzünü oluşturmaktadır.³ Bu külliyyatın çelişik inançlar içerebilmesine karşın bu terimlerin sürekli olarak kullanılması, bu fikirlerdeki türdeşliğe işaret etmektedir; bu fikirlerin (kavramların uyumluluğu ve 'mutabakat'ı da dahil olmak üzere) birbirleriyle ilintilendirilmesi ve geçerli duruma getirilmesi gerekmektedir. Bu bütüncül kavram, kültürel eylemde uyumsuzluğun, çelişkilerin ve reddin rolünü gereğince oynayamamaktadır.

Blaut, söz konusu önceki kitabını yayılmacılığa bir eleştiri getirmek için yazmıştır. Kısa sonuç bölümünde bu kavramı, felsefi dualizmde örneklenmiş bir Big Bang kavramı olarak görmektedir. Örneğin, AIDS'in Afrika'da zuhur edip oradan yayılmış olabileceği varsayımını, Avrupalıların kötü olan şeylerin yabancı kökenli, iyi olan şeylerin ise yerli olduğuna inanmalarının bir misali olarak değerlendirmektedir. Bu AIDS hipotezinin, herhangi bir grubun benimseyebileceği ve gerçekten de benimsediği bu türden bir düşüncenin bir ürünü olması kesinlikle mümkündür. Deli dana hastalığının kaynağının Britanya olduğuna dair kanıtlar kadar Afrika'nın AIDS'in çıktığı yer oluşuyla ilgili de inandırıcı deliller bulunabilir. Mezkur soru deneysel bir meseledir ki, yanlış olan şey, yayılma fikrinin *bir başına* değerlendirmeye tabi tutulması değil, salt etnik merkezli veya yabancı düşmanı bir kavram olarak kullanılmasıdır.

Eight Eurocentric Historians başlıklı eser, planlanan üçlünün ikincisidir. Gerçekleştirilmesi düşünülen üçüncü ciltte Blaut'un amacı, geç Orta Çağ'dan ondokuzuncu yüzyıla kadar geçen süre için Avrupa-merkezci olmayan bir tarih modeli ortaya koymak ve 'Avrupa-merkezci Marxism, Avrupa-Çevreciliği ve Malthusçuluk da dahil olmak üzere Avrupa-merkezci tarihin eleştirisi bağlamında birçok akademik mesele'yi tartışmaktır.⁴ Ne yazık ki Blaut'un ömrü bu büyük projeyi tamamlamaya yetmedi.

Blaut, bu tarihçilerin bazılarını, özellikle de E. L. Jones'u (*The European Miracle*),⁵ Max Weber'i, Lynn White'ı (*Medieval Technology and Social Change*),⁶ Batı'nın yükselişini konu edinen John Hall'ı,⁷ iktidar üzerine kalem oynatmış olan Michael Mann'ı⁸ ve kapitalizmin zirai kökenleri üzerine görüş serdetmiş olan Robert Brenner'ı⁹ daha önceki kitabında tartışmıştı. Bu eserinde ise bunlara David Landes'in kendisinin önceki eserinden sonra yayınlanmış olan *The Wealth and Poverty of Nations*¹⁰ başlıklı eserini eklemektedir. Dahası eleştirisini, M. I. Finley gibi Avrupa-Marxistlerine, Peter Laslett ile ilintili neo-Malthusçulara ve tarihi demograflardan müteşekkil Cambridge Grubu'na kadar genişletmeye hazır durumdadır.

Blaut'un, Avrupa tarihçilerinin çoğunu, özellikle modernleşme, kapitalizm ve sanayileşme açısından etnik-merkezci olarak değerlendirmekle doğru yaptığını düşünüyorum. Modernleşme kavramı, herhangi bir yere uygulanması mümkün olmayan ve pek fayda sağlamayan bir kavramdır; kapitalizmin ise, geniş anlamda değerlendirildiği takdirde, en azından merkantilist formlar -yani, Blaut'un ön-kapitalizm diye adlandırdığı biçimler- itibariyle dünya çapında söz konusu olduğuna kuşku yoktur. Geçmişte sanayileşmenin ilk örneklerine rastlansa da, modern fabrikalar, onsekizinci yüzyılın son üçte birlik kısmında, münhasıran olmasa da büyük ölçüde İngiliz tekstilinde gelişme kaydetmiştir.

Blaut'un tezi, esas itibariyle, 1492 yılından önce 'Avrupalıların Avrupalı olmayanlara karşı hiçbir üstünlüğe sahip' olmadığı¹¹ şeklindedir. Bir Avrupa 'mucize'si söz konusu olmuşsa, bu, denizaşırı koloni fetihlerinin ve altın ve gümüş ediniminin bir sonucuydu. Elbette ki bundan sadece sermaye akışı değil fakat

aynı zamanda, aşağıda zikredilen faktörler de dahil olmak üzere, ticaretin genişlemesi ve istihdam da etkilenmişti. Bu yaklaşım, Protestan ahlakı, uzun dönemli aile yapıları veya kapitalizmin 'devrimci' gelişmeleri doğrultusunda değerlendirmelerde bulunan kişilerin yaklaşımına nazaran, Avrupa kapitalizminin gelişimi hususunda farklı bir bakış sunmaktadır. Blaut'a göre, 1492 yılından önce feodalizmden kapitalizme geçişin unsurları Batı'da olduğu kadar Doğu'da da mevcuttu. 1492 yılında gerçekleşen şey, Avrupa'nın değerli metallere ulaşması ve bu metalleri dünyanın geri kalan kısmının ürettiği diğer ürünleri temin etme hususunda olduğu kadar, büyümekte olan ekonomisini finanse etmede de kullanabilecek duruma gelmesidir. Bu tez, Andre Gun-der Frank'ın *ReOrient*¹² başlıklı yakınlarda yayınlanmış eserinde genişletilmiştir ki, bu yazar, Janet Abu-Lughod, Samir Amin ve bir dereceye kadar da Immanuel Wallerstein ile birlikte Blaut'un bilinen kahramanları arasındadır.

Avrupa ne zaman Doğu'yu geride bıraktı? Bazı Avrupa-merkezci yazarların Batı'nın üstünlüğünü kendi kültürel veya hatta ırki genlerinde mevcut bir şey olarak görmelerine karşın, Doğu ile ilgili olarak daha fazla bilgiye sahip olan diğerleri bunu daha sonraki bir dönemde zuhur etmiş bir şey olarak görmektedir. Abu-Lughod,¹³ Avrupa'nın yükselişini 1350 yılından sonraya ait bir gelişme olarak görmekte, Samir Amin¹⁴ Orta Çağ sonları itibariyle Avrupa'nın ne Asya ne de Afrika'ya karşı hiç bir üstünlüğünün bulunmadığını düşünmekte, Blaut (tıpkı Frank gibi) Avrupa'nın yükselişini 1492 yılında Amerika'nın keşfine bağlamakta, diğer bir çok iktisat tarihçisi bu üstünlüğü 1780'lerde gerçekleşen Sanayi Devrimi'nin bir neticesi olarak telakki etmekte, tartışmaya en son katılan isim olan Çin'in iktisat tarihçisi Pome-ranz ise, Doğu ve Batı'nın belli başlı bölgelerinin 1800 yılına kadar eşit düzeyde bulunduğu değerlendirmesinde bulunmaktadır. Buradaki sorunlardan birini, bazı bilimadamlarının sanayi kapitalizminden söz etmesine karşın, diğerlerinin (Blaut ve M. Dobb'un) açıkça merkantilist kapitalizmin belli bir biçiminin ortaya çıkışından söz etmesi oluşturmaktadır.

Bu yazarların Avrupa dışında kalan belli başlı toplumların bir kısmının da kültürel tarih bakımından (ayrıntıda böyle olma-

makla birlikte) aşağı yukarı Avrupa'ya denk olduğu yargısına varmakta haklı olmalarına rağmen, Blaut'un Afrika'yı da aynı düzeyde görmesi, Üçüncü Dünyacılık'ın, daha doğrusu kendisinin 'tekbiçimcilik' diye nitelediği Tek Dünyacılık'ın yanlış bir uygulayımıdır. Bu iddia, tarihi gerçeklerle uyuşmamakta veya farklılık kavramını bütünüyle reddetmek ya da farklılıkları ehemmiyetsiz görmek suretiyle gelişme hususundaki büyük farklılıkları görmezden gelmektedir.

Blaut, teorisini mevcut kanıtların çok ötesine götürdüğünü itiraf etmesine¹⁵ karşın, Afrika'nın Asya'ya kıyasla asırlar boyu daha geri olan 'gelişme'sinin, mamul ihraç mallarından kelimenin tam anlamıyla yoksun bulunuşunun, bilgi sanayiinin sınırlı düzeyde oluşunun, bir Japonya olmak şöyle dursun, yakın tarihlerde 'küçük Kaplanlar' ortaya çıkarmayı bile başaramayışının nedenlerine eğilmemektedir. 1472 yılı öncesi itibariyle Afrika ile ilgili verilerin bulunmayışına sadece bu kıtanın 'koloni uykusuna dalmış'¹⁶ olmasının yol açmadığını fakat, Etiyopya'yı ve zamanla Arap etkisi altındaki doğu sahili boyunca uzanan Swahili'de ve bir kısmı Müslümanların elinde bulunan batı savanadaki Hausa'da kaydedilen gelişmeleri bir yana koyacak olursak, kıtanın Sahra'nın aşağısında kalan kısmında yerel diller için yazı sistemlerinin geliştirilmemiş veya adapte edilmemiş olmasının da bunda etkili olduğunu görememiştir. İslam, Hıristiyanlık ve Yahudilik bu sistemlerle donanmış olarak geldiyse de, bunlar büyük ölçüde dini metinlere tahsis edilmiş bulunuyordu. Dolayısıyla, Kuzey Afrika'yı bir kenara bırakırsak, arkeolojik kanıtlar dışında Afrika'nın geçmişi ile ilgili olarak kanıt temin edebilecek hiç bir yazılı tarih yoktu. Bununla birlikte yazar, sosyo-kültürel gelişme açısından daha fazla olan arkeolojik kanıtı ya az dikkat etmekte ya da hiç dikkat etmemektedir. Örneğin, Afrika da dahil olmak üzere Eski Dünya'nın tamamındaki prekapitalist 'üretim tarzları'nı haraçgüzar veya feodal tarzlar olarak görmektedir. Siyasi bir bağlamda (ben Weber'e ait bir terim olan *Stände*, yani malikane terimini tercih ediyorum) Afrika'da sınıfların var olmasına karşın, bu kıta, Sahra'nın güneyi, ekonomisi itibariyle büyük farklılıklar arz etmekteydi. Elbette ki yönetici gruplar topraktan daima bir şey talep etmekteydi; fakat istikrarlı olmayan basit

ziraate dayalı sistemler ile sabanın ve ileri düzeyli sulama tekniklerinin kullanıldığı sistemler arasındaki fark, üretim için gerçekleştirilecek yatırıma, lüks mallara ve temel üretim sahası dışında kalan uzmanlık alanlarına tahsis edilebilecek artı-değer itibariyle muazzam büyüklükteydi. Gerçekten de Blaut ziraati yegane operasyon tarzı olarak görmekte ve şöyle demektedir: 'Bu tarihe gelindiğinde, saban ve diğer icatlar, çiftçilerin bunları kullanmayı arzu edilir buldukları tüm zirai topraklara muhtemelen yayılmış bulunuyordu.'¹⁷ Bu, tekbiçimciliğin uç bir örneğidir. Afrika büyük ölçüde farklıydı ve bugün de öyledir; Afrika'da sabanın kullanımıyla ilgili bilgiler Hopkins'in kifayetsiz tartışmasından¹⁸ alınmadır ve hem geçmişle ilgili farklı görüşleri, hem de yirminci yüzyılda Afrika savanalarında gerçekleştirilen zirai üretimin tamamını gözardı etmektedir.¹⁹

Hepsi de Yakındoğu ile güçlü bağlara sahip olan Mısır ve Kuzey Afrika'yı, Etiyopya'yı ve Doğu Afrika'daki Swahili'nin sahil kentlerini bir yana bırakacak olursak, Afrika'nın geri kalan kısmı (Sahra'nın güneyi), teknolojisi, ziraati, ticareti veya entelektüelleri itibariyle Avrasya'nın belli başlı devletlerine hiç bir surette denk değildir. Blaut'un alternatif iddiası bütünüyle yanlıştır ve kendisinin temel (ve büyük ölçüde kabul edilebilir) argümanlarını zayıflattığı gibi, örneğin, Afrika'daki (Sahra'nın güneyindeki) sulama ve Roma dönemi kavramının yerine Roma-Gana-Maurya-Han dönemi kavramını ihdas etmeye yönelik büyük girişimi yanlış yargılara da yol açmaktadır. Yabancı düşmanlığıyla mücadele etmeye kalkışanlar için bir cazibe arz etmesi mümkün olmakla birlikte, bu ihdas gayreti, üretim sistemlerindeki belli başlı farklılıkları ve bir yandan Gana'nın diğer yandan ise Roma, Hindistan ve Çin'in başarılarını fark etme hususunda başarısız kalmaktadır. Her şeyden önce, Roma dönemine ait herhangi bir 'Gana' toplumu ile ilgili olarak kelimenin tam anlamıyla doğrudan hiçbir bilginiz bulunmamakta, bu bölgenin daha önceki kültürleriyle ilgili arkeolojik bulgular ise Blaut'un iddialarına ya az destek sağlamakta ya da hiç destek sağlamamaktadır. Diğer yandan Blaut, Afrika'nın 'ilkellik'iyle ilgili kavramların yanlış olduğunu ileri sürmektedir. Bu basit kavramın net bir tahlile izin vermemesine karşın, Blaut'un koloni dönemi öncesinin Afrika'sında (bazı bölge-

lerde) tekerleğin ve sabanın var olduğunu ileri sürerek Afrika'nın ıkkelliğini reddetme girişiminin Sahra'nın güneyindeki ana bölge için yanlış olduğu kuşkusuzdur.²⁰ Afrika'nın nüfusunun diğerkı-talarınkine nispetle az (düşük yoğunluklu) olduğunu reddedişii için de aynı şey geçerlidir.²¹ Okyanus ötesi köle ticaretinin olumsuz etkileri bazı bölgelerin nüfus yoğunluğunun azalmasında rol oynamışsa da, muhtemelen bu rol, başka yerlerde savaşların oynadığı rol (ki yerel kölecilik, köle satımından çok köle alımına dayalıydı) kadar büyük olmamıştır. Blaut şöyle demektedir: 'Orta Çağ'da tarihsel sürecin Afrika'da da diğerkıtalarda olduğu kadar yoğun ve verimli geçtiğine inanıyorum.' Bu, Blaut'un inancıdır; bu inanç ile ilgili hiçbir kanıt sunulmamaktadır. Benim inancıma ve inancım doğrultusunda çaba harcayarak bulduğum kanıtlara göre ise, siyahi Afrika'nın modern dünyada yaşadığı özel zorluklar, diğershşeyler yanında, özellikle de zirai teknoloji açısından yetersizlik ile, yerel silah imalatının, tekerlek ve sabanın yokluğuyla ilintilidir; Avrasya'nın önde gelen devletleri ile ilişkisi itibariyle Afrika'nın ayırıcı özelliğini bu kıtanın evlilik ve miras bırakma kalıpları belirlemektedir.²²

Asya'dan ve zamanla da Avrupa'dan farklı olarak Sahra-altı Afrika, Gordon Childe²³ tarafından tartışılan önemli sosyo-kültürel değişikliklerin hayata geçirildiği dönem olan Bronz Çağı'nı hiç yaşamadı. Arkeolojik kayıtlara göre bu değişikliklerin en önemlisini hayvan gücünden yararlanılarak sabanın kullanılması oluşturmaktadır. Bu gelişme, bir insanın çapa kullanarak ekip dikebileceğinden çok daha geniş bir alanın ekim-dikimini gerçekleştirmeye imkanı sağladığı için toprak sahipliği açısından çarpıcı bir değişikliğe yol açtı. Saba, bir insanın daha geniş bir arazi üzerinde mülkiyet hakları edinmesini ekonomik açıdan kazançlı kılmaktadır. Bazılarının çok toprağa sahip olması, diğer bazılarının daha az toprağının olması, kimilerinin ise hiç toprağının bulunmaması -topraksız bir pastoral proleterya oluşturmaması- demektir. Verim büyük ölçüde arttı; aynı şekilde zanaat etkinlikleri de büyük artış gösterdi. Tekerlek icat edildi ve nakliyecilik alanı da dahil olmak üzere genel kullanıma sokuldu. Metal teknolojisi için başka birçok kullanım daha mevcuttu. Yazının icadı ise, müstakbel gelişmeler açısından özel bir öneme sahipti.

İslam'ın kıyılarına ulaşmasıyla birlikte kullanımı dine hasredilmiş yazıyla tanışmasını saymazsak, bu icatların hiç biri Sahra-altı Afrika'ya ulaşmadı. Afrika'da hakim tarz olan şefler ve avam şeklindeki siyasi tabakalaşmadan farklı olarak, Avrasya'nın belli başlı bölgelerinde akrabalık ve evlilik sistemini iç evliliğe ve doğrudan miras stratejisine sosyo-ekonomik tabakalaşmanın meylettirdiğini, her iki tarzın da statü farklılıklarını korumaya yönelik olduğunu tartışmış bulunmaktayım.²⁴

Geçmişin manzarası her nasıl olursa olsun, Avrupa'nın yakın zamanlardaki üstünlüğünün gerçek bir sorun olarak kaldığı da bir vaki'dir. Sanayi Devrimi sonrası itibariyle Avrupa'nın üstünlüğü sorununu tartışmak, ne Blaut ne de bir başkası açısından Avrupa-merkezci bir yaklaşım arz etmemektedir. Bunun böyle olmasını, ortaya konulan cevaplar ve diğer toplumlarla ilgili olarak sahip olunan görüş sağlamaktadır. Blaut, Avrupa mucizesi ile ilgili bazı kavramları haklı olarak eleştirmekle birlikte, ondokuzuncu yüzyıl Avrupalılarının neden bir çok iktisadi ve kültürel başarı itibariyle önde oldukları sorusunu sorma haklarının olup olmadığını dikkate almaksızın, Avrupa-merkezciliğin bizzat kendisini bir hata olarak telakki etmektedir. Bir çok kişi bu soruya, sadece yanlış olmakla kalmayıp aynı zamanda diğer halkları küçük düşürücü cevaplar vermiştir. Yine de bu soru, sorulmaya değer olma özelliğini muhafaza etmektedir. Alternatif yaklaşımın, koloniciliğin başlangıcı olduğu varsayılan (ve her halükarda Çin veya Roma koloniciliğini veya Hintlilerin Asya'da gerçekleştirdiği yayılmacılığı gözardı edici bir tarih olan) 1492 yılından önceye ait gelişmeci mahiyetteki kültürel farklılıkları takdirden uzak bir 'tekbiçimcilik' olması kaçınılmaz değildir. Kayda değer kültürel farklılıkların, hatta örneğin Avustralya'nın Aborijinleri, Dağlık Yeni Gine halkı ile Güneydoğu Asya'nın pirinç yetiştiricileri arasındakiler gibi gelişmeci mahiyetteki kültürel farklılıkların bu tarihten çok önce de var olduğunu görmezden gelmek, tarihsel gerçeklerle çelişkili görünmektedir. Avrasya'nın belli başlı devletleri ile siyahi Afrika'nın devletleri arasındaki karşıtlığın da, çağdaş gelişmelerin de ortaya koyduğu gibi, tüm devletler 'ilerleme'ye eşit derecede hazır değildi. Blaut'a göre, Avrupa'nın daha karmaşık bir toplum biçimini, yani kapitalizmi, geliştirmesini

mümkün kılan şey kolonicilik, daha doğrusu Güney ve Kuzey Amerika'nın istilasası idi. 'Avrupa yayılcılığı'nın yükselişini temin eden şey de yine kolonicilik idi. Neden bu üstünlükleri bir başka kıta değil de Avrupa kıtası elde etmişti? Coğrafi konumundan dolayı. Blaut'un açıklamasına göre, Avrupa kıtası Amerika'ya daha yakındı ve Avrupalı denizciler Atlantik Okyanusu ve bu okyanusun rüzgarları hakkında hatırı sayılır tecrübeye sahip bulunuyordu.

Blaut'un teorisi, savaş sonrası dönemin akabinde bağımsızlığına yeni kavuşan Asya'nın şark despotizmi ve istisnailiği ile ilgili kavramları reddeden bilimadamlarının düşüncelerini yansıtmaktadır. Blaut 1976 tarihli bir makalede kapitalizmin Batılı kökenlerini sorgulayan ilk kişi olduğunu ileri sürmesine karşın, Batılıların feodalizmden kapitalizme geçişinin eşsizliği gerek Doğu'da gerekse Batı'da başkaları tarafından zaten sorgulanmaktaydı. Blaut'a göre, 1492 yılından önce Doğu yarıküredeki her ülke 'kapitalizm'e geçiş imkanına sahipti. Ticaret, kentleşme, tacir sınıfları, bilgi sistemleri ve değişik sanatsal etkinlikler itibariyle Avrupa'da meydana gelen gelişmelere aşağı yukarı koşut gelişmeler kaydetmiş olan Batı Asya ve Doğu Akdeniz'in bazı kısımları ile Çin ve Hindistan için bu önerme kesinlikle doğrudur. Blaut, Asurluların kervan ticareti ve antik medeniyetlerin diğer özelliklerinin de ortaya koyduğu üzere, Bronz Çağı'nda başladığı kesin olan bu gelişmelerin süresi hakkında her nedense hataya düşmektedir. Bu tarihten itibaren, ticari alanda meydana gelen daha öte gelişmeler, uzmanlık gerektiren el sanatları ve tedrici iş bölümü yanında bilgi, iletişim ve 'boş vakit' etkinlikleri sistemlerini de içine alan kentsel alanların genişlemekte olan merkantilist etkinliğinin mantığını izleyerek büyük ölçüde kendi kendini üretmiştir. Bu mantık, aynı zamanda Avrupa'daki 'burjuva' etkinliğinin gelişmekte olan bir parçasıydı ve Batı'da olduğu gibi Doğu'da da benzer biçimlerde ortaya çıkmıştı. Blaut'un da belirttiği gibi, bu tür etkinlikler üzerinde Batı'nın hiç bir tekeli söz konusu değildi. Fakat benzerlik sadece iç mantık ile sınırlı değildi. Blaut, merkantilist ve ön-kapitalist etkinliğin gelişimi ile ilgili olarak ilginç bir mütalaada bulunmaktadır. Kaçınılmaz olarak, en azından komşuları ve ticari ortakları vasıtasıyla birbirleriyle

temas içinde olduklarından, bu merkantilist toplulukların Blaut'un 'çapraz yayılma'²⁵ diye nitelediği şeyi gerçekleştirmelerinde, yani fikir ve tecrübelerini birbirlerine aktarmalarında şaşılacak bir yan yoktu. Yakındoğu'daki, Doğu Akdeniz'deki ve Mezopotamya ile Mohendjodaro arasındaki ilk medeniyetler böylesi bir ilişki içerisindeydiler. İpek Yolu boyunca, İslam dünyası içerisinde ve Hint Okyanusu ile Çin Denizleri'nde de durum aynıydı; bir bölgedeki merkantilist kapitalizm bir diğerindeki merkantilist gelişmeleri etkilemekteydi.

Blaut, Avrupa-merkezci tarihe saldırmakla yetinmemekte, yeni bir şey olan Avrasya-merkezcilik üzerine de yorumlarda bulunmaktadır. Çok farklı olan yaklaşımı içerisinde Landes'in de ısrarla ileri sürdüğü gibi, Avrupa-merkezcilikte esas itibariyle bir yanlış yoktur; fakat belli bir sorunla ilgili olarak Avrupa-merkezciliği yanlış bir görüş olarak değerlendirmemizde de bir beis bulunmamaktadır. Yeni bir şey olmadığı kesin olan Avrupa-merkezcilik, tarihçilerin Bronz Çağı ile ilgili tartışmalarının çekirdeğini oluşturmaktadır. Orta ve Güney Amerika'nın sonraki kentsel evrimini göz ardı etmeyen bu kıtasal odaklanma, merkantilist kapitalizmin gelişimi ile ilgili bir kavrayış geliştirmek için zaruridir.

Avrasya kıtası boyunca meydana gelen gelişmelere hasredilecek dikkatin sağlayacağı şey (ki Blaut'a göre bunun çevreci determinizmle hiçbir ilgisi yoktur), Afrika ve Sahra'nın güneyi ile olan kültürel farklılıkları belirgin bir şekilde görmektir. Bu farklılıklar, kalıcı olmadıkları hususunda kuşku bulunmamakla birlikte belli bir dönemin sosyo-kültürel gelişiminin önemli yanlarını oluşturmaktadır; çevresel özelliklerin de etkili olmaları kesinlikle mümkün olmakla birlikte bunların hakim unsur halini almaları ender görülen bir durumdur. Kayalardaki gravürlerden sağlanan arkeolojik veriler sayesinde tekerlekli nakliye araçlarının Sahra'yı geçtiklerini öğrenmemize rağmen, (Blaut'un varsayımlarının aksine) Afrika'da tekerleğin kullanımına devam edilmemiştir. Nijerya'nın kuzeyinde su kontrolünün *shaduftaki* manivela ilkesi kullanılarak uygulanmış olmasına karşın, bu uygulama da geliştirilmemiştir. Kolonicilik dönemi öncesinde Afrika'da, Sahra'nın güneyinde saban asla kullanılmamış görünmektedir; tropikal ormanlarda (bu ormanların kesilip yok edildi-

ği vakte kadar) sabanın sınırlı ölçüde kullanılmış olmasının ihtimal düzeyinde bulunmasına karşın, savanalarda hayvan gücünden büyük ölçüde yararlanıldığına kuşku yoktur.

Bu türden belli teknolojilerin kökenini araştırma ile ilgili sorunlardan birini, teknolojik ürünün toplumsal bağlamının ve kullanımının oldukça sık olarak göz ardı edilmesi oluşturmaktadır. Afrika'nın değişik bölgelerinde sabanın kullanımına karşı gösterilen çağdaş mukavemet, Etiyopya'da su değirmeninin benimsenmesi olayında da görüldüğü gibi, sabanın benimsenmesinin sadece bir aleti dışarıdan ithal etme ve önyargıları ('o bir insan çiftçiliği değil bir inek çiftçiliğidir') ortadan kaldırma meselesi olmayıp, üretim alanında bütünüyle yeni bir sosyal örgütlenmeyi de gerektirdiğini açıkça ortaya koymaktadır. Yani mesele ürünün satın alınması için gerekli paranın tahsisıyla sınırlı değildir; yerel bir örgütün desteği olmadığında, bireyler, (günümüz Batı'sında bilgisayar alımında da gözlendiği üzere) bir dizi yeni uzmana ve deneyime bağımlı hale gelmektedir. Sabanın (veya traktörün) kulanıma sokulması sadece çiftçilik tekniklerinde değil fakat aynı zamanda, hatırı sayılır bir ölçüde olmak üzere, insanların yaşam tarzlarında -kırsal yaşamın diğer bir çok cephesi yanında kullanılacak hayvanların edinim, eğitim ve çiftleştirilmelerinde, tarla boyutlarının, biçimlerinin ve sınırlarının değişiminde, toprağın işletim haklarında ve hasat tarzlarında- da köklü değişiklikleri teşvik ve hatta talep etmektedir.²⁶ Bu önermeyi dile getirmekle çok uzak bir şey olan teknolojik determinizme kaymış olmuyoruz; 'aletler insanları şekillendirir' denemese bile, elbette ki daha geniş bir sosyo-kültürel bağlam içerisinde olmak kaydıyla, aletlerin insanların hayatlarını derinden etkileyebileceği gerçeğini seslendirmiş oluyoruz. Bu hususun kabulü, bazen ileri sürüldüğü gibi, katı bir materyalizmin benimsenmesini değil fakat gerçekliğin sağduyulu bir şekilde kabullenişini ifade eder.

Bu husus, Avrupa ile ilgili bir diğer cepheyi daha öne çıkarmaktadır. Modernleşme süreci sadece iktisadi ve coğrafi açıdan değerlendirilemez. Bilgi sistemlerinin gelişimi Avrupa'nın 'modernleşme'sine, özellikle de bilimin ilerlemesine esaslı bir katkıda bulundu. Erken Orta Çağ'da, bu tür bilgi, kıyaslamada bulunulacak olursa, Yunan ve Roma zirvelerinden düşmüş bulun-

yordu. Bu dönem içerisinde botanik alanında (ve diğer birçok alanda), Needham ve mesai arkadaşlarının da işaret ettiği gibi, Çin'de daha büyük gelişmeler kaydedildi.

1500 yılı itibariyle, iktisadi açıdan Doğu ile Avrupa'nın aşağı yukarı eşit durumda olmasına karşın bilgi sistemleri itibariyle durum farklıydı. Müslüman İspanya'nın medreselerinde yüksek öğretimin yayılmasına dikkat çekmiş bulunuyoruz. Çoğunun yanında bir hastane de bulunmak kaydıyla Yakındoğu'da da benzer kurumlar mevcuttu. Kısa bir süre sonra onüçüncü yüzyıl, Avrupa'daki ilk üniversitelerin doğuşuna tanıklık etti. İlk zamanlarda bu üniversitelerin eğitiminde Hristiyan kilisenin büyük (Çin'deki eğitim üzerinde olandan çok daha fazla) ağırlığı oluyorsa da, bu üniversiteler zamanla kısmen seküler bir müfredat geliştirdi. Yüksek öğretim kurumlarının başka yerlerde (örneğin İslam dünyasında) de bulunmasına karşın, bu eğitimi daha da ileri düzeylere taşıyacak adımlar Avrupa'da atıldı. Bunlara ilaveten, Çinlilerin şekillere dayalı yazıyla çoktan kullanıma sokmuş olduğu matbaanın, yakın zamanlarda alfabetik yazıyla tipo baskı yapmasını 'icat etmiş' olan Avrupa, bilgi ve iletişim alanında da üstünlük elde etti. Matbaa makinası, öğretime, yazmaya ve okumaya kesin bir biçimde katkıda bulunduğu gibi, daha ucuz malzemenin eğitim ve daha genel amaçlar için tedavülüne de katkıda bulundu. Zamanla dini bilginin otoritesi seküler sorgulama ('rasyonalite') vasıtasıyla sınırlandı; böylece, fundamentalist tepkiye her zaman açık olan 'hümanist' etkinliğe geçici bir pencere açılmakla kalınmayıp Aydınlanma'nın ve birikimin, öğrenimin bağımsız gelişiminin de önü açılmış oldu.

Bilgi sistemleri (daha önceki Akdeniz irtibatlarından bağımsız olarak) kolonicilikten ne ölçüde nasıplandı? Denizaşırı yolculuğunun (Marco Polo örneğinde olduğu gibi) eskiden de şimdi de, Çin'de de Avrupa'da da bir dizi bilgi alanının ufkunu genişlettiği açıktır. Böylesi bir gelişme, seyyahların kendi ülkeleriyle ilgili bilgilerini olduğu kadar, başkalarının başarıları hakkındaki bilgilerini de etkiliyordu. Amerika'dan (ve diğer yerlerden) gelen değerli maddelerin iktisadi etkinliklerde olduğu gibi kültürel etkinliklerde de bir patlamaya yol açmasına rağmen, Rönesans'ın (İslam dünyasından ve Yakındoğu'dan elbette ki etkilenmiş

olan) diğer alanlardaki başarılarının bu gelişmelerden çok etkilendiğini söylemek zordur.

Batı'daki bilginin, onüçüncü yüzyılın başlarında üniversitelerin kuruluşu ve eğitimin gelişmesiyle ileriye doğru bir aşama kaydettiğini düşünebiliriz. Bununla birlikte, İslam dünyasının yüksek öğretim kurumları daha da önce kurulmuştu. İsviçre'deki St. Gall manastırının kütüphanesinde 400 civarında kitabın bulunduğu onuncu yüzyılda, II. Hakem'in yönetimi altında bulunan Endülüs'ün Kurtuba şehrindeki saray kütüphanesinde 400,000 kitap bulunuyordu.²⁷ Burada kağıt ve kitap üretimi Batı'ya kıyasla çok daha fazlaydı. Avrupa'nın onbeşinci yüzyılın sonlarındaki yayılışının ardından Batı Avrupa'da bilgi sistemleri alanında bir atılım daha gerçekleşti. Avrupa'nın bu yayılışı, yelkenliler ve toplar alanında elde edilen teknolojik üstünlüklerden yararlanılarak gerçekleştirildi ve birçok fayda temin edecek olan merkantilist kapitalizmin ve ganimet ediniminin gelişmesine yol açtı. Aynı dönem, önce Rönesans ve Aydınlanma'daki bilgi sistemlerinin, onsekizinci yüzyılın sonu itibarıyla ise, sanayi üretiminin gelişimine tanıklık etti. Bu gelişmeler birbirleriyle ilintiliydi ve ondokuzuncu yüzyılın başında belirgin bir hal alacak olan, Avrupa'nın Doğu'ya karşı kesin üstünlüğüne götüren unsurlar olarak önem arz etmekteydi.

Genel anlamda konuşmak gerekirse, Blaut'un eseri, Avrupa dışındaki farklılıklara ve Avrupa içindeki bilgi sistemlerine çok az dikkat yöneltmiş gözükmektedir. Avrupa dışındaki farklılıklar üzerine görüşleri Blaut'un eserinin en güçlü yanını teşkil etmemektedir. Afrika'daki durumu ele almış bulunuyoruz; fakat Blaut ayrıca antropologların çoğunun, Levy-Bruhl tarafından tasvir edilen ilkel akıl fikrini kabul ettiklerini de ileri sürmektedir.²⁸ Bununla birlikte, bu kavram, en dikkate değer şekliyle Evans-Pritchard'ın Azande büyücülüğünün 'mantık'ı ile ilgili tartışmasında olmak üzere, yetmiş yıl gibi uzun bir zaman önce kesin bir biçimde reddedilmişti.²⁹ Söz konusu inanç bazı psikologlar arasında gücünü belki de daha uzun bir süre korudu; antropologlar, ayrıncı bir kültürel izafiliğe daha fazla meyilli idi.

Dış farklılıklar açısından bakacak olursak, Blaut'un tekbiçimciliğinin kabul edildiğini ve 1492 tarihi ile Güney ve Kuzey Ame-

rika'dan gelen değerli madenlere bu kadar bağlı olunduğunu kabul ettiğimiz takdirde, bu kıtanın neden kendine ait ileri bir kapitalizme varamamış olduğu sorusuna cevap bulmamız gerekir. Eğer tüm farkı Amerikan gümüş ve altını oluşturmuşsa, modern kapitalizmin öncülüğünü neden İspanya ve Portekiz değil de Hollanda ve Britanya gerçekleştirmiştir? Bu gelişmelerde başka faktörler de etkili olmuştur. Lynch, İspanya'nın imalatının Kuzey Avrupa'nınki kadar ileri düzeyde olmamasından dolayı Amerikan hazinesinin yatırım açısından verim temin etmediğini söylemektedir. Bu hazine 'savaş harcamaları için ya da yabancı ülkelerle mukayese edildiğinde kötü durumda olan ticaret bilançosunu düzeltmek için kullanıldı ya da şaşaalı binalara ve lüks mallara harcandı. İspanya'nın endüstriyel zorluklarını ise, her şeyden çok fiyat devrimine ve vergi yüküne bağlamak mümkündür.'³⁰ Bu niteliklerin hiç birinin Blaut'un başarılarını gölgelemesine izin verilmemelidir. Yakın yıllarda hatırı sayılır bir ivme kazanan önemli bir hareketin takipçilerinden biri olan Blaut, Avrupa'nın modern dünyanın tarihindeki rolünün yeniden değerlendirilmesi için ehemmiyetli bir katkıda bulunmuştur.

Bu harekete önemli katkılardan biri Andre Gunder Frank'ın *ReOrient* isimli eseridir. Bu eser, kişisel anlamda olduğu gibi akademik açıdan da cesurca bir kitaptır. Kişisel geçmişini incelemek gerekirse Frank, uzun bir süredir Üçüncü Dünya'yı ve bu dünyanın kapitalizm dolayısıyla geri kalmışlığını Marxist bir yaklaşımla incelemekte olan ve Immanuel Wallerstein, Samir Amin ve Giovanni Arrighi gibi bilimadamlarıyla mesai arkadaşlığı yapan biridir. 'Tarih ormanlarında 50 yıl boyunca neredeyse kör bir halde dolaşına' olarak gördüğü bir uğraşın ardından, Frank, artık daha önceki Avrupa-merkezci yaklaşımını reddetmiş bulunmakta ve kullandıkları birçok kavram da dahil olmak üzere tarihçilerin ve sosyalebilimcilerin çoğunu şiddetle eleştirmektedir.

Bizzat kendi beyanına göre Frank'ın amacı, insanlık tarihine ve en azından 1500 ila 1800 arası dönem ile ilgili dünya görüşlerine ve Batı'ya yeniden yön vermektir. Doğu'nun Avrupa'dan çok daha önce gelişmiş bir dünya sisteminin merkezi olduğunu keşfeden Frank, sadece Marx ve Weber'in değil, fakat aynı zamanda Braudel ve yakın tarihlerde bu görüşü çürütmeye çalış-

mış olan Wallerstein da dahil olmak üzere, kendi çağdaşlarının eserlerinin de hamuruna işlemiş olarak gördüğü Avrupa-merkezciliği şiddetle reddetmektedir.³¹ Frank, hem siyasi hem de teorik açıdan ciddi sonuçlar doğuracak bir şey olarak gördüğü bir yeniden yön belirleme çağrısında bulunmaktadır. Siyasi açıdan, bir dünyanın varlığını kabul etmek zorundayız. Frank, bazı Pasifik adaları hariç tutulmak kaydıyla, teorik açıdan 1500 yılından beri Asya, Avrupa ve Afrika'yı da içine alan sadece bir tek-dünya sisteminin (Frank bunu arasında tire bulunan diğer 'dünya-sistemleri'nden ayırmaktadır) var olduğunu tartışmaktadır. 1800 yılından önce dünya ekonomisinin merkezinin Asya'da, özellikle de Çin'de olmasından dolayı, Avrupalılar tarafından tesis edilmiş bir dünya sisteminin bir kısmının ele geçirilişi asla söz konusu olmamıştır. Avrupa, Güney Amerika'nın ve Çin'in 'batış'ına yol açacak olan gümüş madenlerine elini uzatabildiği tarihe kadar sahnede sıradan bir oyuncu durumundaydı ve Doğu'nun değerli mamul ürünlerine -ipekliler, pamuklular ve porselen- karşılık Doğu'ya ihraç edecek pek veya hiç ürüne sahip değildi. Avrupa'nın mevcut dünya ekonomisine aktif bir biçimde dahil olması ancak bu para kaynağına ulaşmasıyla mümkün oldu. Nitekim, Avrupa'nın ithal ikamesi sürecinde endüstriyel kumaş üretimine (daha sonra ise 'çini' gibi diğer ürünlerin üretimine) yönelmesi bu yüzdendi.

Frank'ın analizi Amerikan altın ve gümüşünün dünya ekonomisi içerisindeki hareketlerine dayalıdır ki, bunun için bütüncü bir yaklaşımın gerektiğini ısrarla belirtmektedir. Frank, sosyolojik anlamda bir sosyal sistemin bütüncülüğünden çok coğrafi bir sistemin bütüncülüğünü kast etmektedir. Gerçekten de Frank, ekonominin parasal cepheleri üzerinde yoğunlaşmakta, siyaset, din, akrabalık ve toplumun diğer alt sistemleri ile ilişkisi şöyle dursun, ekonominin üretimle ilgili diğer cephelerini bile göz ardı ediyor gözükmektedir. Bu coğrafi mekan birliği, Frank'ı, sadece Marxist analizle sınırlı kalmamak kaydıyla, siyasi iktisat analizlerinin birçoğunun temelini oldukça radikal bir biçimde ters yüz etmeye ve bu suretle diğer geçim (veya üretim) tarzlarının uygunluğunu hafife almaya ve hatta inkara sevk etmektedir. Blaut gibi Frank da, Afrika'yı, Avrupa-Asya-Afrika sisteminin bir

parçası olarak görmektedir ki, bu değerlendirmenin doğuşunda kısmen de olsa dikkatin para akışına (bu durumda Amerikan gümüşüne değil de Afrika altınına) yoğunlaştırılması etkili olmuştur. Fakat, Afrika'nın Sahra'nın altında kalan kısmının ve belli başlı Avrasya ekonomilerinin geçim tarzları arasındaki temel farklılıkları görmezden gelmek, bu kıtaların gerek geçmişte gerekse bugün dünya meselelerinde üstlendikleri özel rollerin -örneğin, köle ticaretinin mahiyetinin ve Avrupa ile Asya'nın bu kıta üzerindeki tesirinin- yanlış kavranılmasına yol açacaktır. Yazar tarafından itiraf edilen benzer bir diğer ihmal olan tahrip (veya tazyik) -bizim mitralyözümüz olmasına karşın onların yoktutarzındaki, iletişim ve bilgi inşası tarzlarındaki farklılıkları görmezden geliş de aynı sonucu doğuracaktır.

Frank, tahrip vasıtaları olan silahlar hususunda Avrupa'nın piyasaya küresel ölçekte iştirak edebilmesini, muazzam miktardaki Amerikan altın ve gümüşünü kontrolünde bulundurmasına dayandırmakta; denizcilik alanındaki becerilerini ise görece önemsiz görmektedir. Fakat, 'toplar ve yelkenliler' vasıtasıyla denizlerin, toplar ve atlar vasıtasıyla da karaların kontrolünü ele geçirmemiş olsalardı, Avrupalılar bu muazzam miktardaki değerli metali nasıl elde edebilirdi? Tahrip vasıtalarına sahip olmak (ve, örneğin, haritalardan yararlanmak) elzemdi. Fakat Frank'ın yorumu temelde paraya dayalı bir yorumdur. Altın ve gümüşün Avrupa'ya akışının dünya ekonomisi açısından muazzam önemde olmasına karşın, bu akışı diğer akışlardan -tüketici mallarının, askeri teknolojinin, enformasyon ve bilginin akışından- bütünüyle soyutlamak mümkün değildir. Toplar, Kuzey Avrupalılar için önemli bir ihracat malı ve Afrika altınını temin için bir vasıta teşkil etmekteydi. Frank, her ne kadar haklı olarak Avrupalıların ihracat edecek ürünlerinin az sayıda olduğuna dikkat çekmekteyse de, dünya tarihinin sonraki evresinde misket tüfekleri ve askeri teknolojisi itibarıyla Avrupa önemli bir ihracat merkezi halini alacaktı. Daha önceki dönemde de sadece hammadde ihracatını değil, aynı zamanda şarap, yünlü kumaş ve Roma'da imal edilen cam ve çömlek eşyasının ihracatını da gerçekleştirmekteydi. Avrupalıların Afrika, Batı Asya, Hindistan ve Amerika sahillerinde ve diğer yerlerde varlık göstermelerini altın ve gümüş veya 'Batı ras-

yonelitesi' ya da Protestan ahlakı değil, fakat söz konusu silahlara ve bu silahları taşıyacak gemilere sahip olmaları sağladı.

Frank, belki de bütüncülüğü ve para akışını çok öne çıkardığı için, doğrusal hareketlerden farklı olarak çevrimsel hareketlerin önemini vurgulamakta; kısa, orta, uzun ve çok uzun çevrimlerden söz etmektedir. Uzun çevrimler, Kondratieff³² tarafından Sovyetler Birliği'nin 1920'lerdeki Yeni İktisat Politikası bağlamında dile getirilen -ve Almanya'da dünya iktisadı ile ilgili inceleme-sinde Schumpeter tarafından benimsenen- elli yıllık hareketlerdir. Bu çevrimler, her şeyden önce, zirai ve endüstriyel ürünlerin değişen fiyatlarını izah etmek için kullanılmaktaydı. Frank, aynı metodları, savaşlar da dahil olmak üzere toplumsal hayatın diğer cephelerine de uyguladı. Fiyat çevrimlerinin mevcudiyetinin gerisinde yatan bir ilke vardı ve bu ilke üretken güçlerin periyodik yenilenmesi için gerekli değişim temposunu ayarlamaktaydı. Bu çabalar ancak hatırı sayılır bir süre geçtikten sonra etkisini göstermekte ve büyük sermaye harcamasına duyulan ihtiyacın ve kaynakların tükendiği vakte kadar zamana karşı direnmektedir. Kondratieff, ondokuzuncu yüzyıl Avrupa'sında bu tür çevrimlerin belli sosyo-ekonomik koşullara bağlı olarak mevcut olduğu tespitinde bulunmuştu. Bu çevrimlerin bu bağlam dışında aynı şekilde işleyeceklerini tasavvur etmek daha zordur ki, bu durum, Frank tarafından önerilen ve paralel hiçbir ilkeye sahip görünmeyen daha uzun süreli çevrimler için de eşit ölçüde geçerlidir.

Çevrimsel veya doğrusal boyutlara, mesela yerli grupların gelişim çevrimine ne kadar önem atfedilmesi gerektiği meselesi her zaman bir denge ve bir bağlam meselesidir. Daha kapsamlı ve daha dar ilişkiler için de aynı şey geçerlidir. Bronz Çağı'ndan sonra Avrupa ve Asya ekonomisindeki uzun süreli ilintileri vurgulamaya çalışırken Frank, sistem ve mümessil, yapı ve kültür kavramlarını kullanımları itibariyle ikili karar gerektiren kavramlar olarak değerlendirme eğilimi sergiler. Bunun yanında Frank, siyasi iktisada daha teferruatlı bir sosyal-sistemler yaklaşımı için uygun görünmeleri durumunda bile, bağlam ve farkı ehemmiyetsiz görme temayülü de gösterir. Mesela Batılıların feodalizm, kapitalizm ve diğer 'üretim tarzları'na yaklaşımındaki tutarsızlıklara haklı olarak dikkat çekmektedir; fakat bunları tek

bir soruna indirgemek, tek dünya üzerinde ısrar etmekle kalmayıp bu dünyayı geçim tarzları itibariyle fiilen farksız görmek de pek yarar sağlayacak gibi görünmemektedir.

Frank'ın tartışmacı bir tarzda kaleme alınmış olan ve 1500 ile 1800 yılları arasında dünya ekonomisinde paranın akışı ile ilgili bilgilerle de desteklenen argümanı, Batı'nın yükselişi ve Doğu'nun çağdaş ya da daha eski tarihli gerileyişi ile ilgili tüm akademik ve siyasi görüşlerin yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini ısrarla ileri sürmektedir. Diğer 'sosyal' özellikleri göz ardı etme eğilimi taşımasına karşın, bu argüman, bu kritik yüzyıllar içerisinde modern dünya ekonomisinin gelişimi üzerinde tefekküre önemli bir katkı teşkil etmektedir. Onsekizinci yüzyılın sonlarında kalem oynatmış olmalarına rağmen eserlerine hala ilgi duyulan iki adamdan biri olan Adam Smith tarafından örtük, Thomas Malthus tarafından ise açık bir biçimde dile getirilen Doğu ile ilgili hayli tesirli olmuş anlayışa karşı mücadelede Frank'ın argümanı etkili olmaktadır. Sadece tarihsel nedenlere dayalı olmamak kaydıyla sürekli ilgiyi hak eden bu iki ismin modernleşme, kapitalizm ve sanayileşme itibariyle Doğu-Batı ilişkileri üzerine görüşleri hatırı sayılır bir değişikliğe ihtiyaç duymakta ve bu değişiklik süreci başlamış bulunmaktadır. Bir sonraki bölümde, bu tür bir tashih çalışması gerçekleştirilecek ve dikkat edilmesi gereken bazı hususlar üzerinde durulacaktır.

Notlar

- 1 Blaut 2000.
- 2 Blaut 1993: 1.
- 3 Blaut 1993: 33.
- 4 Blaut 2000: x.
- 5 Jones 1981.
- 6 White 1962.
- 7 Hall 1985.
- 8 Mann 1988.
- 9 Brenner 1976, 1977.
- 10 Landes 1998.
- 11 Blaut 1993: 51.

- 12 Frank 1998.
- 13 Abu-Lughod 1989.
- 14 Amin 1974.
- 15 Blaut 1993: 153.
- 16 Blaut 1993: 167.
- 17 Blaut 1993: 157.
- 18 Hopkins 1973.
- 19 Bkz. Goody 1971.
- 20 Blaut 1993: 69.
- 21 Blaut 1993: 70.
- 22 Goody 1971.
- 23 Childe 1939.
- 24 Goody 1976.
- 25 Blaut'un böyle bir değerlendirmede bulunması, tek yönlü bir yayılma yaklaşımından sakınma amacına matuftur.
- 26 Kuzey Gana ile ilgili bu hususu Pirinç-yakma ve Yeşil Devrim üzerine kaleme alınmış bir makalede tartışmaktayım, Goody 1980.
- 27 Bloom 2001: 87 ve 116.
- 28 Lévy-Bruhl 1926.
- 29 Evans-Pritchard 1937.
- 30 Lynch 1964: 119. 'Görkemli binalar ve lüks mallar' arasında özellikle de kiliselerin barok süslemeleri önemli bir yer tutuyordu.
- 31 Wallerstein 1997.
- 32 Kondratieff 1935.

Adam Smith, Çin'i, 'dünyanın en verimli, en iyi ekim-dikim gerçekleştiren, en endüstriyel ve nüfusu en kalabalık ülkelerinden biri'¹ şeklinde tasvir etmişti. Fakat Smith, Çin'in çok uzun bir süredir durağan olduğunu düşünmekte ve -ulusların akıbeti ile ilgili olarak kaderci bir yaklaşım sergileyen- şu görüşü dile getirmekteydi: 'Belki de [Marco Polo zamanından bile] çok daha önce, yasa ve kurumlarının yapısının elde etmesine izin verdiği tüm zenginlikleri elde etmiş durumdaydı.' Bir düşük ücret rejimine dayanan bu yapı yüzünden, bu ülkenin esnafı, Avrupa'dakiler gibi müşterinin gelmesini beklemek yerine müşteri peşinde koşmak zorunda kalıyordu. 'Çin'deki aşağı zümrelerin fakirliği, Avrupa'nın en yoksul ülkelerinin fakirliğini kat kat aşmaktadır' ifadesi, sorgulanmış bir değerlendirmedir. Malthusyen konulara dönecek olursak, Smith, garip bir doğum kontrol tasvirine yer vermekte, 'İnsanları Çin'de evliliğe yöreklendiren şey çocukların fayda sağlayacak olması değil, çocukları ('köpek yavruları gibi') yok etme özgürlüğünün bulunmasıdır,' demektedir. Fakat Çin, durağan olarak değerlendirilmesine karşın, Smith'in teorilerinin öngördüğü gibi gerilemekte olan bir ülke değildir.

Çin'in, Batı'da olduğu gibi, serbest ticareti teşvik etmediğini örtük bir biçimde dile getirişini saymazsak, Adam Smith, Çin'in 'durağan'lığını aydınlatmak için pek çaba sarf etmemektedir. Fakat, o vakitler Avrupa'nın kendi kolonileriyle ticaretine hakim olan tekelleri uygulamaları ve ticaret üzerindeki diğer sınırlamaları dikkate aldığımız takdirde, Smith'in Batı ve serbest ticaret ile ilgili görüşleri naif kaçmaktadır. Smith'in Çin ile ilgili görüşü bir-

çok önyargının etkisi altındadır; Smith'in hemşehrîsi olan ve Londra Botanik Cemiyeti için bitki avcılığı yapan Fortune,² 1840 yılında Güney Çin'e yaptığı yolculuk³ esnasında Çin çiftçisi ile ilgili olarak çok daha olumlu bir görüşe varmış ve aynı dönem içerisinde, Disraeli, Thames Nehri kıyılarındaki yüksek oranlı çocuk öldürme vakaları üzerine yorumda bulunmuştu. Cinsiyet ayrımının bir sonucu olan bu vakalar, her halükarda, Malthus'un Çinlilerin evliliğinden çok Avrupalıların evliliğinin bir özelliği olarak gördüğü nüfusu kaynaklara koştur hale getirme teşebbüsüne işaret etmekteydi.

Benzer bir Çin tasavvuruna sahip bulunan Malthus'un Çin ile ilgili fikirleri, o dönemin tarihçileri ve nüfusbilimcileri üzerinde olduğu gibi, günümüz tarihçileri ve nüfusbilimcileri üzerinde, özellikle de bu insanların Avrupalı olmayan dünya ile ilgili görüşleri üzerinde de olumsuz bir tesir icra etti. Malthus'un eserinin ortaya çıkardığı sorun ve oluşturduğu etki, doğrudan doğruya ekonomi -yani, kapitalizm ve sanayileşme- ile değil fakat nüfus kontrolü ve demografik değişim açısından modernleşme ile irtibatlıdır ki, birçok kişi, demografik değişim faktörünü açıkça veya örtük bir biçimde 'kapitalizm'in ortaya çıkışıyla ve kapitalizmin gelişimi için gerekli olduğuna inanılan 'sınırlama' ile irtibatlandırmıştır. Yakın geçmişte, Malthus'un eseri, modernleşme sorununun iki özel faktör olan akrabalığın daralması (daha küçük 'aileler') ve (girişimcilik ve hudut ruhu ile irtibatlı) bireyciliğin yükselişi ile irtibatlı olarak ele alınmasına neden oldu. Birbirleriyle iç içe olan bu iki olgu, modernleşmenin Avrupa'da yükselmesine ve Asya'da gecikmesine yol açan süreçlerle ilgili olarak Avrupalıların (gerek bilimadamları ve gerekse halk düzeyinde) anlayışlarında merkezi bir yer tutmakta, özellikle de nüfusbilimcilerin tartışmalarında öne çıkmaktadır. Doğu ile Batı'nın nüfus kontrolü tarzları arasında yaptığı ayrımın bir çok kişi tarafından Şark'taki nüfus değişiminin doğası ile irtibatlı görülmesinden dolayı, Malthus, bu alanla ilgili bilimsel çalışmalarda anahtar isim durumundadır. Bununla birlikte Malthus'un kavramları, iktisadi maksimizasyon, girişimcilik ve rasyonalite (en azından 'Batı rasyonalitesi') ile irtibatı dolayısıyla tarihçiler, toplum teorisyenleri ve ilgili bilimadamları tarafından benimsenen geniş yaklaşımda da merkezi bir yere sahiptir.

Kan ve evlilik yoluyla birbirine bağlı oldukları düşünülen büyük akraba gruplarının ve geniş akrabalık ağlarının uzun tarihsel süreçte öneminin azalmasından dolayı akrabalık bağlarında da yanal bir zayıflamanın gerçekleştiğine kuşku yoktur. Akrabalık bağlarının zayıflamasının 'nüfus' üzerinde ne gibi bir etkisi olmuştur? Diğer bir deyişle, büyük akraba gruplarının varlığı veya akrabalığın kapsamı ve karakteri, çocukların sayısı veya cinsiyeti ile ilgili kararları etkilemekte midir?

Akraba grupları

Öncelikle, gerek (Roma *gensinde* olduğu gibi) baba tarafına, gerek (Batı Afrikalı Asante halkı içerisindeki *abusua* kabilesinde olduğu gibi) anne tarafına, gerekse Anglo-Sakson İngiltere'sinde olduğu gibi hem anne hem de baba tarafına nispetle çeşitli başlıklar altında kabile veya soy şeklinde sınıflandırılan büyük aile grupları sorununu ele alalım. Soyların oluşturduğu akraba gruplarının kaçınılmaz olarak güç alanlarını genişletmeye meylettikleri ve dolayısıyla da üyelerinin sayılarını sınırlamayı ve kontrol altına almayı değil de artırmayı arzuladıkları ileri sürülmüştür. Belli üyelere aşılınmış ve bu üyeler tarafından özümsemiş bir ideoloji (veya alaka) düzeyinde olmadığı takdirde tam olarak nereye varacağını kestirmek zor olmasına karşın, bu iddia, teorik bir olasılığı ifade etmektedir. Yakın akrabaların veya daha kapsayıcı bir aşiret ideolojisinin yönlendirmelerinin de söz konusu olabilmesine karşın, üreme ile ilgili bir karar kaçınılmaz olarak bir bireyin veya bir çiftin aldığı bir karardır. Aşiret topluluklarında bile, bu tür baskılar, temelde, daha büyük gruplaşmalar içerisinde her zaman, kelimenin tam anlamıyla, çekirdek bir unsur olarak yer alan aile bağlamında ortaya çıkmaktadır.

Geniş akraba gruplarının çoğunlukla her şeyi kuşatıcı türden ortak kimlikler ima ediyor görünen bir 'sınıflandırıcı' terminoloji kullanıyor olması gerçeği, bu iç içe yuvalanmışlığın fark edilmesini engelleyebiliyor. Örneğin, bir kişinin amcalarının eşleri 'anne' diye nitelenebildiği gibi, bir aşiretin aynı kuşağa mensup üyelerinin eşlerinin tümü de 'anne' diye nitelenebilmektedir. Aynı şekilde, bir kişinin erkek kardeşlerinin eşleri de çoğu zaman ken-

disinin 'karılar'ı olmaktadır. Ondokuzuncu yüzyılın bazı bilimadamları, bunun, ortak annelik veya babalık düzenlemelerini ifade ettiği yargısına varmıştı. Bununla birlikte, alan araştırması bunun böyle olduğu hususunda kuşkuların doğmasına yol açmaktadır. Kuzey Ganalı LoDagaa topluluğunda kişinin ikiz kardeşinin karısıyla yatabilmesi örneğinde de olduğu gibi, belli koşullara bağlı olarak bazen cinsel ilişkiye izin verilmekteydi. LoDagaa topluluğunun söz konusu uygulaması, esas itibarıyla, Slavlar arasında *chokhatch* diye bilinen ve bir adama oğlunun karısıyla yatma hakkı tanıyan ve eski bir Rus uygulaması ile kıyaslanabilecek bir uygulamadır. Bununla birlikte, cinsel haklar tıpkı annelik hakları gibi kişiyle kayıtlı idi. Bir annenin kuması (ki o da bir 'anne') kendisinden talep edildiği takdirde bir çocuğu emzirebilir veya öz annenin ciddi ölçüde rahatsız veya ölmüş olması durumunda ise çocuğun bakımını daha uzun süreli olarak üstlenebilirdi. Fakat bir çok kadının 'anne' (veya 'karı') olarak bilinmesine karşın öz annelere daima ayrı bir yer verilmekteydi; bu hususta herhangi bir kimlik karışıklığının çıkması ender görülen vakalardandı.

Akrabalık gruplarının karakterinin, yani anne taraflı, baba taraflı ya da her iki taraflı oluşunun nüfus değişkenleri üzerinde fazla bir etkisinin olduğu kuşkulu görünmektedir. Goody ve Ado⁴ tarafından Gana'da gerçekleştirilen araştırmada, bu tür gruplara mensubiyete dayalı olarak doğurganlıkta belirgin bir farklılık görülmedi. Soruları cevaplayanlar azami üremeyi amaçlıyor görünmekte ve doğum sonrası cinsel perhiz tabusunun doğum aralıklarını daralttığını düşünmekteydiler; gerçekten de bu tabu, ilgili kişiler tarafından doğumu sınırlayıcı değil fakat azami düzeye çıkarıcı bir vasıta olarak değerlendirilmiş görülmektedir. Özellikle bebekler arasında olmak kaydıyla Afrika'daki ölüm oranları o kadar yüksekti ki, ilk *Homo sapiens*in ortaya çıktığı yer olmasına karşın bu kıtanın doğum artış oranı yirminci yüzyıla kadar uzanan bin yıllık bir süre içerisinde çok yavaş artmış, çok daha kısa bir süredir meskun olmakla birlikte farklı toplumsal ve iktisadi yollara sapmış bulunan diğer kıtalara nispetle Afrika'nın nüfusu düşük yoğunluklu olmuştur.

Dünyanın çoğu bölgesinde, özellikle de -Bronz Çağı'nın ardından ortaya çıkan ve kaynakların, özellikle de toprağın sınırlı

olduğu bir geçim sistemine sahip- Avrasya'da, üreme üzerindeki baskılar, ilginin bir aile kurmak için gerekli kaynaklara yöneltilmesi sayesinde dengelendi ve bu kaynak sıkıntısının bir sonucu olarak 'veraset stratejileri' daha ayrıntılı bir hale getirildi. Çin'de, İkinci Dünya Savaşı'na kadar, fakir aileler, paylaşacak kaynaklarının az olması nedeniyle zengin ailelere oranla daha az sayıda çocuğa sahipti. Hiçbir kaynağa sahip olmayanlar için muhtemelen böylesi bir sınırlama söz konusu olmadı.⁵ Büyük akraba toplulukları her ne kadar mevcutsa da, bu gruplar, en kişisel kaynaklar ve diğer bir çok kaynak itibarıyla birbirlerinden ayrılmış ve bu esasa dayalı olarak serbestçe 'rasyonel' kararlar vermişlerdir.

Avrasya'da, en yakın akrabaya tevarüsü uzak akrabaya tevarüse tercih eden veraset stratejilerinin varlığı, akrabalığı zayıflatıcı bir unsur olarak bireyselleşmenin bir dereceye kadar çoktan var olduğu anlamına gelmekteydi. İnsanlar vâris olarak kendi çocuklarını daha uzak akrabalara tercih etmekteydi; gerçekten de, kız evlatlar, uzak akrabaların erkek çocukları (kuzenler) karşısında öncelik sahibiydi ki, bu durum, ebeveynler ve onların çocuklarından müteşekkil olan bu küçük birimi tevarüs birimi olarak diğerlerinden ayırtırmaktaydı. Uzak akraba, her şeyden önce, dışlanmaktaydı. Üreme (ve yüksek çocuk ölümü oranlarını dengeleme) açısından çok sayıda çocuk dünyaya getirmenin muhtemelen arzulanmış olmasına karşın, ücret karşılığı bireysel istihdamın zuhur ettiği günlere gelene kadar geçim için bir gereklilik olan mülkiyetin sınırlı ölçüde elde edilebilir bir şey olmasından dolayı, çok çocuk sahibi olmak sorunlara yol açıyordu. Hayatta kalan çocukların sayısı arttıkça, ebeveynlerin mülkünden çocuk teklerine düşen pay azalmakta, o vakte kadar sürmüş olan hayat standardını sürdüremez hale gelmeleri durumunda da çocukların toplumsal statüsü zayıflamaktaydı. Bunun alternatifi ise, bebek ve ergen ölümleri düşüldükten sonra, *hayatta kalan* çocuk sayısının yeterli miktarda olmasını sağlamaya da dikkat etmek suretiyle doğum oranını sınırlamaktı. Bireylerin kişisel önceliklerine göre farklı tercihlerde bulunmalarının mümkün olmasına karşın, planlama, Avrupa ve Asya'nın Bronz Çağ sonrasına ait belli başlı topluluklarında bir dereceye kadar zaten mevcuttu.

Bu, Yeni Çağ öncesinin toplumlarında bile çocuk sayısını arttırmanın lehte ve aleyhte yanlarının hesaplanmakta olduğu ve bu veraset (ve yönetim) stratejisinin sadece soy, kabile veya akrabalık düzeyinde değil, fakat Chayanov'un⁶ da gözlemlediği gibi iç grup veya hanehalkı düzeyinde de söz konusu olduğu anlamına gelir. Diğer bir deyişle, çiftçi toplumlarında üreme stratejileri, temelde, (insanların bu yöndeki düşünceden etkilenmelerinin de mümkün olmasına rağmen) daha geniş akraba grupları oluşturma hedefine değil, fakat tıpkı günümüzde de olduğu gibi düşük düzeyde işlevi olan birimler oluşturma hedefine yöneliktir. Yakın akrabanın, aynı toprak parçasında veya aynı aletleri ve zaman zaman da emeği paylaşmada çıkarlarının olması dolayısıyla coğrafi ve iktisadi anlamda daha yakın olabilmesi mümkün olduğundan, çiftçi hanehalklarında daha geniş akrabalığa ilgi duyulmasının mümkün olduğu doğrudur. Bu birimler birçok kentli toplumun birimlerinden daha büyük olmuş (ve hala olmakta) ise de, bireyci hesaplamalar açısından gerçek farkı oluşturan şey, ondokuzuncu yüzyılda Avrupa'da ve zamanla da dünyanın geri kalan kısmında da meydana geldiği üzere, insanların büyük çoğunluğu için ücretli istihdamın sağlanması olmuştur. Tüketim açısından, globalleşme, ücretli emek anlamına gelmektedir. Her birey, aile veya soy dolayısıyla (yani, genelin adına) değil, kendi adına istihdam edilmektedir. Hem karı hem de koca, zamanla da onların çocukları ayrı ayrı (bireysel) olarak istihdam edilmektedir. Her birinin kendine mahsus ödemeleri bulunmakta ve her biri kendi vergilerini ödemek ve kendi çıkarlarını gözetmekle yükümlüdür; her bireyin devlet ve devletin temsilcileri ile olan ilişkisi kişiseldir.

Çocuk yapmayı teşvik veya evli çiftlere vergi muafiyetinin sağlanması, çocukların giderlerini karşılamak veya yalnız kalan ebeveynleri desteklemek gibi daha başka aile siyasetlerinin başkısına rağmen, doğurmaya ilişkin kararlar [bireysel] düzeyde alınan kararlardır; nadiren toplumsal ya da ikisinin arası bir düzeyde kararlaştırılır. Dikkat çekici bir istisna teşkil eden ve geneli itibariyle zaten kabul görmüş ya da kabul edilebilir bir yönde tesirini sürdüren Çin'deki tek çocuk politikasını bir yana bırakacak olursak, bu politikaların genelinin etkisi şaşırtıcı derecede sınırlıdır.

lı olmuştur. Çocuk sahibi olmayı özendirici rejimlerle bireyin seçimine vurguda bulunan ama birkaç istisna dışında nüfus trendleri üzerindeki etkileri genelde ehemmiyetsiz olan diğer rejimler arasındaki fark çok tartışılmıştır. Örneğin, kolektivist (sosyalist) veya bireyci (kapitalist) politikalar güden rejimler arasında aile yapısı açısından farklılıklar birçok teorinin varsaydığından daha azdır. Aynı şekilde, bireyci politikalar güttüğüne inanılan Avrupa (veya Batı) ile kolektivist politikalar güttüğüne inanılan Asya (ya da Doğu) arasında da büyük farklılıklar söz konusu olmamıştır.

Akrabalık

Bununla birlikte, geniş aile grupları her ne kadar zamanla kelimelinin tam anlamıyla ortadan kalktıysa da, küçük grupları, aileleri birbirine bağlayan bağlarda herhangi bir zayıflama gerçekleşmemiştir. Doğrusunu söylemek gerekirse, yakın zamanlarda evlilik bağlarıyla birbirine bağlı duygusal ailelerin ve hatta ebeveynlik ve evcimenliğin artmasını kapitalizm veya modernleşmenin özellikleri olarak gören tarihçiler tarafından sık sık bunun tersi ileri sürülmektedir. Böyle bir iddiada bulunmalarını sağlayan verileri değerlendirmek güçtür; geniş bağların daralmasına karşın, daha dar olan bağların, temel üretim ilişkileri olarak işlev görme özelliğini zirai toplumların çoğunda artık yitirmiş olsalar bile, bazı açılardan güçlenmiş olması olasıdır. Bu bağların yokluğu, çiftlerin evlilik, boşanma ve çocuk dünyaya getirme hususunda daha geniş aile bağlarının baskısından kurtulmalarını sağlama eğilimi göstermektedir. Baskı, evlilik ve diğer cinsel birliktelikler (bazı terminolojilerde odalık terimi kullanılmaktaysa da bu terim, gayrimeşruluk yükünü kadının omuzlarına yıkmaktadır) arasında bir ayırım yapmak, yani birlikteliği resmileştirmek suretiyle gerçekleştirilebilmektedir. Öte yandan, çocuk sahibi olma hususunda bu baskıların herhangi bir vakit önem arzettiği kuşkuludur. Ebeveynler ile büyükanne ve büyükbabalar çocuk sahibi olma hususunda dileklerini dile getirebilir ve böylece çocuk edinme hususunda tazyikte bulunabilirler. Gerçekten de bunun karar almada tali bir faktör olması mümkündür. Fakat daha uzak bir akrabanın bu hususta kayda değer bir etkisinin olacağı

kuşkuludur. Çiftlerin sürdürmek istedikleri yaşam tarzı ve çocuk sahibi olmaya karar verdikleri takdirde de bunun para, yer, boş vakit ve iş itibarıyla yol açacağı maliyetler bu kararı almada muhtemelen daha etkili olmaktadır.

Malthus'un ve genel hatlarıyla onun düşüncelerini paylaştan birçok radikal Doğu-Batı karşıtlığı kurucuların aksini ileri sürmelerine karşın, Avrupa ve Asya'nın, aile ve nüfus yapıları itibarıyla benzerlikleri çoktur.⁷ Doğu ve Batı'nın hem arasında hem de içinde yakın tarihlerde boy veren ve Malthus'un Çin ile ilgili görüşlerini ele alırken gündemimize girecek olan sosyalist ve kapitalist rejimler arasındaki farklılıklara göz atmak ilginç bir emsal vaka ile karşılaşma imkanı sağlayacaktır. Akrabalıkla ilintili olarak nüfus trendlerinde meydana gelen değişiklikler, bir bütün olarak, sosyalist rejimlerde kolektivizm (ve çoğulculuk?), kapitalist rejimlerde ise bireycilik (ve sakınım?) hususundaki ideolojik önyargılara rağmen o kadar da çarpıcı değildir. Fakat çiftlik, komün ve kooperatifler gibi kolektif üretim birimleri geniş akrabalık bağlarını güçlendirmemiş, aksine zayıflatmıştır. Kolektif bağların odağını üretim birimi teşkil edegelmiştir; bu birim içerisindeki eğilim, üyelerin az veya çok bireysel bir temele dayalı olarak ele alınmaları yönündedir. Sadece kapitalist rejimlerin değil fakat diğer rejimlerin de ana işlevlerinden birini, maddi ve gayrimaddi ('sembolik sermaye') mülkiyetin sonraki kuşaklara aktarılışı oluşturmaktadır. Sosyalist programlar bireyler ve aileler arasında bu gibi miras bırakılmış eşitsizlikleri değiştirmeyi, komünist rejimler ise, sadece artık ailenin doğrudan kontrolü altında bulunmayan üretim araçları itibarıyla olmamak kaydıyla bu eşitsizlikleri bütünüyle ortadan kaldırmayı temel görev adanmıştır. Bununla birlikte bu program, aile içi tevarüsü engelleyerek mal birikimi hususunda hedefleri küçülten bu rejimlerin çöküşünde belki de etkili olmuş bulunan üreme birimi içerisinde aile sadakatlerine zarar vermiştir. Kendinize ait kılamadığınız ve bir başkasına miras bırakamadığınız takdirde bir artı değer oluşturmak için neden zahmete giresiniz ki?

Bunun bir sonucu olarak, ekonomi düzeyinde kolektifleştirme ile ilgili kavramlar, büyük aile ya da gerek geniş aile ve gerek-

se geniş akraba grubu biçimindeki büyük akraba grubu üzerine vurguyla koşutluk arz etmedi. Birçok sosyalist, ideolojik olarak, gözlerini mülk ve gelirlerin kamuya ait görüldüğü ve farklı bir durum teşkil ettiği varsayılan daha eski bir döneme -L. H. Morgan⁸ tarafından çerçevesi belirlenen ve Marx ve Engels tarafından kaleme alınan *Ancient Society*⁹ başlıklı eserden türetilen ilkel komünizme- yöneltti. Bu değerlendirmelere göre, toprak gibi kadınlar da ortak mülkiyet objeleri idi.

Uzak geçmişle ilgili bu iddiaların her ikisinin de hayal ürünü olduğunu biliyoruz. Akraba gruplarının sanayileşme öncesi toplumların çoğunda daha büyük oldukları hususunda kuşku bulunmamakla birlikte, görmüş olduğumuz üzere, bu grupların çirkeğini, daima, önemli bir üretim ve daha da kesin bir biçimde üreme birimi olan görece küçük hanehalkları veya 'aileler' oluşturmaktaydı. Görece istikrarlı zirai toplumlarda çok sayıda akrabasının kaçınılmaz olarak aynı muhitte ve nadiren de aynı evde yaşamalarını bir yana bırakacak olursak, büyük hanehalklarının (sözde geniş ailelerin) bu daha geniş akraba gruplarıyla birlikte hareket ettiklerine dair pek kanıt yoktur. Zaman içerisinde ortadan kalkan şeyler, işlevlerinin bir çoğu devlet veya kilise tarafından üstlenilen geniş akraba grupları olmuştur.

Bireycilik

Birinciyle yakından ilişkili diğer önemli konuyu bireyciliğin algılanan yükselişi oluşturmaktadır. Temelde erkeklere özgü bir vasıf olarak kabul edilen bireycilik, Batı tarafından, Batı Avrupa ve Amerika'daki girişimciliği ve modernleşmeyi izah hususunda yararlı bir kavram olarak benimsenmiştir ki, Amerika'daki erkek maceracıların tipik özelliği, yerleşime yeni açılan sınıra veya uzak koloniye giderek oraya yerleşmektir. Max Weber'e göre bu özelliğin altında Calvinist Protestanlık yatmaktaydı. Protestanlığın bu kolu, bir müminin Tanrı ile kendisi arasında manevi bir aracıya ihtiyacının olmadığı inancına dayalı bir dini bireysellik oluşturmuştu; dolayısıyla da bu inancın bağlıları kendine güvenme ve kendi yönünü kendi belirlemeye vurguda bulunan bir zihinsel yapıya sahip bulunuyordu. Weber, bu insanların bilince olan gü-

venlerinin risk almaya açık bireyler, özellikle de girişimci ruha sahip kişiler için muharrik bir güç teşkil ettiğine inanmaktaydı.

Bireycilik ile Avrupa ve Amerika arasında bir ilişkinin var olduğu görüşü Batılı tarihçilerin çoğu tarafından benimsendi. Fakat, analitik amaçlar için tanımlanması çok zor olan ve oynadığı rol farklı bağlamlarda farklılık arz eden bireyciliğin siyasi-hukuki, iktisadi, ailevi ve hatta dini cepheleri de mevcuttur. Siyasi cephesi, şark despotizminin, imparatorluklarının ve otoriterliğinin hilafına demokrasi kavramıyla irtibatlıdır ve (zaman zaman tiranlar ortaya çıkarmış ve köleleri asla eksik olmamışsa da) antik Yunanistan'ın şehir-devletlerine kadar geriye uzanmaktadır. İnsanlara oy verme hakkı tanınmanın veya başka yollarla görüşlerine başvurma'nın daha bireyci olduğunu düşünmek belki mümkündür. Demokrasi, daha otoriter hükümet biçimlerine oranla insanların kendi fikirlerini dile getirmelerine daha fazla izin ver-mekteydi. Fakat aksini yapmak felakete yol açacağından, insanların görüşlerine başvurma'nın şu ya da bu şekli her yerde mevcuttu. Bildiğimiz şekliyle demokrasi sadece Avrupa'da filizlenmediği gibi, Avrupa'da ortaya çıkışı da ancak onsekizinci yüzyılda gerçekleşti. Yunanistan'ın çöküşünden onsekizinci yüzyıla kadar, entelektüellerin (ve muhtemelen korsanlardan, isyancı-lardan veya benzeri marjinal gruplara mensup kişilerden bazı-larının) zihinlerinde var olanı bir yana bırakacak olursak, hiçbir demokrasi geleneği kurulmamıştı.

İktisadi 'bireycilik', yani girişimcilik, Robinson Crusoe vaka-sında olduğu gibi sadece bir Batı mirası olmayıp, tacirlerin bu-lunduğu her yerde mevcut olan bir şeydi. Girişimciliğin karakteristik özelliklerini, değerli madenlerin peşinden koşmak, yabancı-larla mal mübadelesi ve dünya çapında birçok diğer işlem ger-çekleştirmek oluşturunuyordu. Bireycilik, özellikle de Avrupa'ya uygulandığında, çoğu zaman 'rasyonalite' ve (kolektivitenin za-rar verebileceği) en iyi eylem planını ortaya koyma kapasitesi ile irtibatlandırılmaktadır. Yenilik ve keşif kapasitesi ile birlikte bu nitelikler, 'kapitalizm'in kökenlerini izaha kalkışan bir çok Avru-palı bilimadamı tarafından kendi toplumlarının özellikleri ola-rak değerlendirilmektedir. Fakat rasyonalite, tıpkı bireysellik gi-bi kuşatıcı şekilde tanımlanması zor bir kavram olduğu gibi, ki-

mi eylemlerin bağlamları itibariyle tüm toplumlarda her halükarda mevcut olan bir şeydir ki, aynı şey bana göre bireycilik için de söz konusudur.

Aile açısından ele alındığında bireycilik, 'geniş aileler' hatta kabileler ve soylar hilafına çekirdek aile veya küçük hanehalkları ile ilintilendirilmektedir. Bu kavram, eşsiz olduğu varsayılan Batılı aile ile irtibatlandırılmaktadır ve bazılarına göre kökeni antik Hint-Avrupa'ya kadar uzanmaktadır. Bireycilik, Mann ve diğerleri tarafından, (daha fazla işbirliğini, hatta Wittfogel'e göre despotik bir örgütlenmeyi gerektiren sulama uygulaması yerine) yağmura dayalı çiftçilikle, özel mülkiyete ve kapitalizme giden yolu açacak olan dağınık biçimde yerleşmiş küçük ailelerle ve ormanlarla irtibatlandırılmaktadır.

Aile, bireycilik ve rasyonalitenin gerek ekonomik gerekse demografik alan itibariyle gelişmeyle ilintisi ile ilgili bu görüşler, birçok Avrupalı bilimadamı tarafından sürdürülen ve Asya'daki bazı bilimadamları tarafından da takip edilen Büyük Tartışma'da gündeme gelen görüşlerdir. Konunun nüfusu ilgilendiren cephe-leri ve ailenin tarihi açısından taşıdığı anlam, çoğunlukla, özellikle de Avrupa ile Çin arasındaki karşıtlık bağlamında Malthusyen terimler kullanılarak dile getirilmektedir. Bakış açısı itibariyle Avrupa'nın daha bireyci olduğu görüşü tabii ki sadece Malthus ve nüfusbilimcilerle sınırlı değildir. Daha önce de belirtmiş olduğumuz gibi bireycilik, Amerika'da (sınır bilinci sadece orada söz konusu olmuş gibi) 'sınır' ile irtibatlandırılmıştır. Daha geniş bir tarihsel düzlemde bakıldığında bireycilik, 'despotik' veya keyfi bir şekilde yönetilen Şark'tan farklı olarak 'demokratik' Yunanistan'da ve onun haleflerinde; ekolojik açıdan ele aldığımız takdirde ise, kurak Doğu'nun sulamaya muhtaç olan çiftçiliğinin aksine, Batı'nın yağmura dayalı çiftçiliğinde görülen bir şeydi. Batılı sistemler, senyöre mahsus olan mülkiyetin, yerini tam özel mülkiyete bırakmakta olduğu adem-i merkeziyetçi feodalizm ile bağlantılandırılmakta; Doğu'da ise, Weber ve diğer bir çok kişiye göre, monarklar, mülkiyeti hemen hemen bütünüyle kendi despotik elleri altında tutmaktaydı.

Mann'ın¹⁰ *The Sources of Social Power* başlığını taşıyan ve Avrupa bireyciliğini Demir-Çağı bireyciliğine kadar geriye götüren

eserinin ilk cildinde ele aldığı argüman budur. Mann'a göre bu Hint-Avrupalılar, Yakındoğu'dan ve klasik dünyanın medeniyetlerinden bir şeyler öğrenmiş olmakla birlikte onların maruz kaldıkları sınırlamalara maruz kalmamıştı. Bireycilik, antropolog Louis Dumont örneğinde de olduğu gibi, Hristiyanlıkla da irtibatlandırılmaktadır. (Weber'i izleyen) Dumont, bu dinin 'bireysel ahlaki davranış'ı yücelttiğini ileri sürmüştür. Ona göre bu faktörler, kapitalizmin doğuşu açısından Hristiyan Avrupa'yı özellikle elverişli hale getirmişti. Bu tema, *The European Miracle*¹¹ başlıklı eserin yazarı olan ve 'dağınık topraklara (çekirdek ailelere) sahip olan iptidai Avrupa, Kelt ve Cermen kabilelerinin küçük gruplardan müteşekkil, yüksek enerjili, yüksek tüketimli yaşam tarzını ve *bireyci* uygulamalarını üretmiştir'¹² diyen Eric Jones'un daha ekolojik argümanında da merkezi bir yer tutmaktadır. Bunun bir sonucu olarak, çevrelerinin sunduğu armağanları korumayı sadece Avrupalılar bilmiş ve onları, Malthus'un Çinlilerden söz ederken söylediği gibi, 'ortak yaşamın bütünüyle duyarsız bir üreyişi içerisinde'¹³ heba etmemiştir. Bu yeteneğin Asya medeniyetlerinde olduğu gibi sulama uygulamasıyla değil, fakat daha basit bir çiftçilik tarzıyla geliştiği söylenmektedir ki, bu görüş, bir bütün olarak, anti-evrimci ve anti-arkeolojik bir görüştür.

Bu gelişme şeması, Çin'de 'kapitalizmin tomurcukları'nı ve dolayısıyla da bireyciliğin ve girişimciliğin izlerini keşfeden birkaç Batılı olmayan bilimadamının da aralarında yer aldığı birçok isim tarafından yakın zamanlarda şiddetli bir eleştiriye tabi tutuldu. Fakat bunların nüfuz ve aile araştırmaları üzerindeki tesirinin kendisini göstermesi uzun zaman aldı. Marx bile, (Batılılaşmanın getirdiği özgürlükten yoksun olan) Şark despotizmiyle irtibatlı gördüğü bu kavramı benimsedi. Söz konusu fikir, aynı zamanda, modern zamanların muhtemelen en etkili sosyalbilimcisi olan Max Weber'in ele almış bulunduğu yaklaşımda da merkezi bir yer tutuyordu, ki bu yaklaşım da eleştiriye tabi tutulmuştur. Samurayların tarihini incelemekte olan bir Japon tarihçisi, yakın tarihlerde kaleme aldığı bir eserinde Weber'in tezini yorumlamaktadır. Bu tarihçiye göre, geç (Tokagawa) döneminde,

asalet ve gururla iç içe geçmiş ve dediğim dediklik arz eden ifadeler içerisinde güçlü bir bireycilik duygusu net bir biçimde zuhur etti. Bireycilik duygusu, değişime ön ayak olmak için gerekli olan cesaret ve ihtiyatlılık ile derinden alakalıdır. (...) Böylesine yoğun bir benlik duygusu, uygun toplumsal hedefle doğru şekilde irtibatlandırıldığında, toplumsal değişim için bir inisiyatifin tezahür etmesini sağlar.¹⁴

Weber'in Protestan ahlakı analizini samuray kültürüyle ilgili bu çalışmayla karşılaştıran Ikegami şu sonuca ulaşmıştır: 'Bütünyle farklı bir kültürel ortam vasıtasıyla, risk almayı teşvik eden bireysel bir tutum yanında, kendine hakimiyeti ve uzun dönemli hedeflere yoğunlaşmayı beceren bir toplum kurmayı Japon samurayları *da* başardı.'¹⁵ Japonya'nın bir ucundan diğer ucuna kadar çok sayıda samuray mevcuttu ve onların ideolojisi özellikle de yaratıcı edebiyat vasıtasıyla geniş bir kesime ulaşmaktaydı. Bu tez, Weber'in tezinin kökünü kazımaktadır.

Malthus ve Doğu

Bireycilik ile Doğu arasındaki böyle bir irtibat, kültürlerinin benzersiz olduğuna inanan Batılılar için bir meydan okuma teşkil etmektedir. Batılılara göre Doğuluların hakim karakteristik özelliğini itaatkarlık oluşturunuyordu. Bununla birlikte, genellikle insanlar normlara uymayı 'başka'larına yakıştırırken kendilerini bireyci ve rasyonel kriterlere bağlı görme eğilimindedir. Ikegami, Japon tarihindeki bir karşı kültürün 'bireyci dışavurumları ve eylemleri destekleyici'¹⁶ olduğunu ısrarla belirtmektedir. 'Yüce bireycilik' diye isimlendirilen şey, 'önemli toplumsal ve kişisel riskler alınanın yanında değişime de ön ayak olan' bireylerde sık görülen bir şeydir. Bu 'yüce bireycilik', 'toprak sahibi olmanın verdiği gurura koşut sıkı bir kendine hakimiyet duygusunu gerekli gören toprak sahibi zenginler arasında benlik ile ilgili gelişmiş bir kanaat olan "tahakkümcü bireycilik" in bir biçimi şeklinde zuhur eden'¹⁷ bir şey olarak görülmekte, dolayısıyla da onyedinci yüzyılın siyasi felsefelerinin bireycilik ve mülk sahipliği arasında kurduğu irtibatı akla getirmektedir. Mülkiyet sahipliği tarzı, bu felsefelerde, benliği idrak tarzıyla ilişkilendirilmekteydi.

Bunun böyle olduğunu kabul ettiğimiz takdirde, tıpkı Ikegami'nin bireycilik kavramını diğer toprak sahibi seçkinlere de uygulamak suretiyle Batılı bağlamdan ayırdığı biçimde, işi daha da ileri götürmek ve bireycilik kavramını kapitalizm veya feodalizmin ürünü olmayan diğer 'mülk sahipliği' biçimlerine de uygulamak gerekir. Zira, 'diğer kültürler'in birçok gözlemcisi, inceledikleri halkların bireycilikleri üzerine yorumlarda bulunmuştur. Antropolog Evans-Pritchard güney Sudan'daki Nuer halkının bu özelliği üzerinde mütalaada bulunmuş ve onu birçokları izlemiştir. Söz konusu vakalarda, Avrupa ve daha sonraki bir tarihte de Japonya örneğinde gözlemlenen değişim hızının aynısı görülmemişse de, insanların değişime (özellikle dini değişime ve hatta yerli grupların gelişim çevriminin bir sonucu olan değişime bile) intibak etmek zorunda kaldıkları ve asla bütünüyle statik toplumların üyeleri olmadıkları açıkça görülmektedir.

Bu argümanlarda Malthus'a sık sık değinide bulunmaktadır. Malthus'a göre, modern Avrupa'da gördüğü türden nüfus büyümesi üzerindeki önleyici önlemler ahlaki sakınma bağlı bulunmakta, diğer toplumlardaki pozitif önlemler ise, sefalet ve kötü alışkanlıkların bir karışımı vasıtasıyla etkili olmaktaydı. İkincilerin büyük ölçüde gayri ihtiyari olmasına karşılık, ahlaki sakınım bütünüyle ihtiyari idi ki, bireysel seçime dayalı olan bu tutum, rasyonel karar alışın bir tezahürünü ifade etmekteydi.

Lee ve Wang, Çin'in nüfusu ile ilgili önemli çalışmalarında,¹⁸ pozitif ve sınırlayıcı önlemler ayrımı yapıp ikinci türden önlemleri evlilik yaşına dayalı olarak değerlendirirken, ahlaki sakınımı sadece Batı için söz konusu bir şey olarak sunan ikili ayrım da dahil olmak üzere, Doğu ile ilgili Malthusyen paradigmayı şiddetle reddetmektedir. Bununla birlikte söz konusu yazarlar, ikili ayrımı sürdürmekte ve birinci türü kolektif, ikinci türü ise bireysel kontrol olarak nitelemektedir. Çin hükümeti tarafından yakın tarihlerde yürürlüğe konulan tek çocuk politikasını bir yana koyacak olursak, bu yazarların ortaya koydukları kanıtlar bu türden bir ikili tasnifle çelişki arz ediyor görünmektedir. Örneğin, Çinlilerin evlilik biçimleri haklı olarak cinsiyete, toplumsal sınıfa, doğum sırasına ve bireysel koşullara göre farklılık arz eden bir değişken olarak tanımlanmaktadır. Böylesi bir çeşitlilik, en uygun

stratejiyi belirlemek için bireysel seçimi gerektirmekteydi. Çocuk katli, bir çocuğu (genellikle bir kız çocuğunu) öldürme kararı için de aynı şey söz konusudur. Bunlar kolektif kararlar değil fakat büyük ölçüde bireylerin veya çiftlerin gerçekleştirdiği seçimlerdir. Aynı şey evlilik için de geçerlidir: 'Çinlilerin hepsinin kendi üremelerini veya hayatta kalacak çocuklarının sayısını planlamıyor olmasına karşın, tüm Çinliler kendi çocuklarının evliliğini planlamaktadır.'¹⁹ İnsan ömrü içerisinde önemli mülkiyet işlemlerinin ve mesken değişikliklerinin gerçekleştiği bir dönüm noktasını ifade etmesi veya en azından öyle görülmesi dolayısıyla evlilikleri 'plan'lamaları gerekmekte, ama bu, büyük ölçüde bireysel bir temele dayalı olarak gerçekleştirilmektedir. Planlanan şeylerden memnun olmadıkları takdirde evli çiftler, Wolf ve Huang'ın²⁰ üzerine basa basa belirttikleri ve Lee ve Wang²¹ tarafından da tasdik edildiği üzere, az çocuk sahibi olmayı tercih etme ve daha sık olarak da ayrılma şeklinde tezahür eden 'yıkıcı' taktiklere başvurmaktadır.

Lee ve Wang şöyle demektedir: 'Aile planlaması bizim bilinçli bir şekilde (...) üremeyi kontrol altına alma yeteneğimizin artışıyla' ve 'kendi kendimiz ve doğal dünya üzerinde yeni bir kontrol duygusu' ile irtibatlıdır.²² Böyle bir bilincin doğuşu, 'küçük ailelerin ortaya çıkışı, okur-yazar oranının artışı, Batılı *bireyciliğin* zuhuru ve yayılışı ve piyasa ekonomilerinin giderek artan nüfuzu ile ilintili *bireysel* karar vermenin yaygınlaşması' ile irtibatlı görünmektedir.²³ Avrupa'yı haklı olarak 'modernleşme'nin son evresinin beşiği olarak gören bazı seçkin bilimadamları, yüksek doğum ve ölüm oranlarının düşük doğum ve ölüm oranlarına dönüşmesinin kökeninde bir etken olarak Avrupa'yı görmekte ve hatta 'bireyciliğin Avrupalı köklerinin ve hatta Avrupalıların ondokuzuncu yüzyılda geliştirdikleri kapitalizmin böylesine devrimci toplumsal ve ekonomik değişiklikleri teşvik eden Avrupa kökenli bir aile ve nüfus yapısı ile iç içe geçmiş durumda' olduğunu düşünmektedir.²⁴ Fakat, sorunun çözüldüğü yer Avrupa olmakla birlikte üretildiği yer de orasıdır; düşük ölüm ve muhtemelen daha yüksek üreme oranları, sınırlayıcı önlemleri gerektiren kontrolsüz artış anlamına geliyordu ki, bu önlemler artışa göre ayarlama yapma hedefinin artık ötesine geçmiş ve gerile-

meye doğru yönelmiş bulunuyor. Her halükarda, yakın tarihli veriler, nüfus dönüşümünün, Avrupa'da gerçekleşenden daha hızlı bir oranda olmak kaydıyla, dünyanın bir ucundan diğer ucuna kadar meydana gelmekte olduğunu ortaya koyuyor.²⁵

Aile planlaması, Avrupa'nın tekelinde değildir. Lee ve Wang'ın Çin ile ilgili olarak belirttiği gibi, 'nüfus olaylarını planlamak hayatın her zaman önemli bir parçası olagelmıştır.'²⁶ Malthus'un ve onu izleyen birçok Batılı nüfusbilimcinin görüşünün aksine, kıtlık gibi 'pozitif' (harici) önlemler Doğu'da sınırlayıcı bir rol oynamamıştır. Doğu, aile planlamasını sürdürmüş, nüfus dönüşümünü Batı'da olandan daha hızlı bir şekilde gerçekleştirmiştir ki, kolektif değerlendirmeler bağlamında meydana gelmelerine karşın bu işleyiş hanehalkı düzeyinde fiiliyata dökülmüştür. Çinliler geçmişte 'hanehalkı ekonomisinin gerekleri doğrultusunda' (evlilik yoluyla gerçekleşenleri de dahil olmak üzere Batı'dakinden hiçte yüksek olmayan) nüfus artış oranlarını kontrole tabi tutmuş ve (özellikle de kız) çocuklarını öldürmüşse de, 'bugün üremelerini büyük ölçüde ulusal ekonominin öne sürülen gereksinimleri ve güçlü direktifleri [tek çocuk politikası] ve giderek artan bir biçimde *aile refahını azamileştirme* doğrultusunda sınırlamaktadırlar.'²⁷

Bununla birlikte Lee ve Wang, 'Çin'de nüfus ile ilgili kararların asla bireysel olmamasından dolayı'²⁸ Batı'da büyük bir farklılık görmeyi sürdürüyor. Çin'de aile ve devletin kolektif ihtiyaçlarının göz önüne alınması gerekiyor. Evlilik, 'kişisel bir düzenleme' olmayıp ailenin müdahil olduğu bir düzenlemedir. Fakat, Çin'de 'ihtiyari üreme kontrolü uzunca bir zamandır kazanç-kayıp muhasebesi içerisinde yer almaktadır'²⁹ diye ısrarla belirtmelerine karşın, söz konusu yazarlar, vakayı kolektif bilinç düzlemine kadar izlemeye yeltenmemekte ve mevcut dönüşümün - bireysel kararın devrimci bir gelişmeyle evliliğe ilaveten üreme alanına da uzandığı Batı'daki durumun hilafına olarak- 'yeni fikirlerin değil, yeni kolektif kurumların ve kolektif hedeflerin' bir sonucu olduğunu ileri sürmektedir. Fakat tüm bu bilinçli planlama hem geleneksel (diğer bir deyişle, Çin, bu tür önlemleri ilk benimseyen ülkeydi) hem de aileyi (veya toplumu ya da devleti) de içine alan bir şey olarak görülmekteydi ve Lee ve Wang'ın id-

diasına göre, asla Batı bireyciliğinde olduğu gibi bireysel bir hak değildi. Bununla birlikte bu yazarlar, daha önceleri -bana göre haklı olarak- şu iddiada bulunmuştu: 'Çin nüfus sisteminin karakteristik özelliğini, evlilik tutkusunu cinsel perhizle, çocuk sevgisini çocukları öldürme veya satma ile, *romantizmi onaylanmış evlilikle dengeleyen* bir tercih çokluğu oluşturmaktaydı.'³⁰ Yazarlar bu beşeri mümessili bireysel düzeyden çok kolektif düzeyde değerlendirmekte ise de, ben burada anlamlı bir fark görebileceğimizden kuşkuluyum. Yakın zamanlara has bir uygulama olan tek çocuk politikasının devlet tarafından yürürlüğe konmuş olmasına ve söz konusu yazarların temel örneğini teşkil etmesine karşın, bu tutum, Rajiv Gandhi Hindistan'ından veya Avrupa'daki Fransız veya Almanların çocuk doğurmayı teşviklerinden ne kadar farklıdır? Çocukları benimseme veya öldürme (ki her ikisine de temelde bireyler veya muhtemelen çiftler karar vermektedir) kararında somutlaşan türden veraset stratejileri nesep düzeyinde veya kolektif düzeyde değil bireyler düzeyinde gerçekleştirilmektedir. Kolektif ve bireysel düzeyler arasındaki farkın kültürel düzeye uygulanması, Malthus'un nüfusun sınırlanması ile ilgili ikili ayrımının bir parçasını teşkil etmeye çok müsait görünüyor. Doğu ile Batı arasındaki varsayılan karşıtlığın özellikleri bağlamında bu hususu bir başka çalışmamda ele almıştım.³¹ Mülkiyet ile ilgili bireysel seçimler hem Doğu'nun hem de Batı'nın karar alımında içkindi. Gerek Doğu gerekse Batı 'büyük ölçüde kolektif kurumlar, çıkarlar ve ideolojiler vasıtasıyla tanımlanan bir fırsat yapısı içerisinde'³² kendi fırsatlarından azami ölçüde yararlanmaktaydı. Bu büyük yapıların (Çin söz konusu olduğunda soyların) farklılık arz etmesine karşın, beşeri mümessillik her iki durumda da temelde bireysel aktörler vasıtasıyla icra edilmekteydi.

Çin'deki her bireyin veya çiftin yakın aile üyelerinin fikirlerini dikkate almak zorunda kalması mümkün olmakla birlikte, nihai kararlar topluluklar tarafından değil bireyler veya çiftler tarafından alınmaktadır. Lee ve Wang 'kolektif ailenin yakın denetim'inden³³ söz etmekte ama bu tür bir nezaret altında alınmış kararlara herhangi bir örnek vermemektedir. Bu iddianın da Malthusyen iddialar gibi bir 'mit' olması mümkündür. 'Cinsiyet-

ler arasındaki tutku'yu eninde sonunda Çinli çiftler (ve bireyler) kontrol etmektedir. Çin'deki baskıların Batı'dakilerden muhtemelen farklı olmasına rağmen Batı'dakileri bireysel, Çin'dekileri ise kolektif diye nitelemek, Malthus ve diğer sayısız Avrupalı gözlemcinin düştüğü anlamsal ve kavramsal ikili niteleme hatasını tekrarlamak gibi görünmektedir. Bu, yazarların, Malthus ile ilgili olarak dikkat çektikleri gibi, Doğuluların kendi davranışları hakkında Batılıların mitlerini benimsemesinin bir örneği değil midir? 'Çin'in yapısı' ile ilgili olarak dile getirilen ve Lee ve Wang tarafından çürütülmeye çalışılan büyük baskıların (yüksek oranda üreme ve yüksek oranda ölümün) hakim olduğu bir rejim tanımlamasına benzer bir tanımlama değil midir bu?³⁴

Daha genel anlamda söylemek gerekirse, Çin'deki siyasi-iktisadi sistem ve 'kolektif' aileler -Avrupa'nın 'uzun zamandır süren bireycilik geleneği'nde olandan farklı olarak- aynı yapıdadır. Çin'in, daha önce görmüş olduğumuz, soyu ebeveynlerden sadece birine dayandıran kabile ve soyları toplumsal hayatta önemli bir rol oynamış, Batı'da ise akraba gruplarını (Anglo-Sakson kan davalarında da olduğu gibi) ebeveynlerin her ikisinin de soyunu kapsar şekilde örgütlenmişti ki, her halükarda, bu büyük gruplar (veya akraba toplulukları) kilise ve devletin baskısı altında ufalanmaktaydı.³⁵ Peki aradaki karşıtlık, nüfusla ilgili alınan kararlar düzeyinde de bu kadar bariz miydi? Lee ve Wang, 'kolektif aile mentalitesi'nin, Çin'de evlatlık edinmenin hemen hemen bütünüyle aynı soy içerisinden olmasına yol açtığını ileri sürüyor.³⁶ Fakat, bir adamın kendisine vâris veya 'ailenin bir üyesi' yapmak üzere erkek kardeşinin oğlunu evlat edinmesinin, kolektif bir mentalitenin aksine veraset hususunda bireysel bir yaklaşımı ifade ettiğini ileri sürmek pekala mümkündür. Lee ve Wang'ın dediği gibi, hiç kimsenin çocuksuz kalmaması gerekmektedir ki, bu muhasebe, kolektif bir temele dayalı olarak değil, *bütünüyle* bireysel (veya eşler arası) bir temele dayalı olarak gerçekleştirilmektedir. Evlat edinen ebeveynler (veya ebeveyn) 'kolektif fayda'yı değil bireysel yararı azamileştirmeye çalışmaktadır. Örneğin, Lee ve Wang'ın söylediklerine bakılırsa, 'iktisadi koşullara gösterilen tepki bireyden bireye büyük ölçüde değişiklik arz etmektedir.'³⁷ Dolayısıyla Lee ve Wang, Malthus'un ve

kendilerinin belli başlı iddialarının aksine şu yargıya varmaktadır: 'Hacimli ve kolektif yapıda olmasına karşın, [Çin'in sistemi] önce aile ve daha sonra da devlet kontrolü vasıtasıyla nüfus artışını düzenleyebilmekteydi.'³⁸ Lee ve Wang, doğum kontrolünü Avrupa'nın 'uzun zamandır süren bireycilik geleneği' ile karşılaştırmaktadır. Buna karşın, gerçekte, ideolojik konumu her ne olursa olsun, Avrupa'da nüfusla ilgili olarak alınan kararlar en azından Sanayi Devrimi'ne kadar yakın 'aile'nin kaygılarını çoğunlukla dikkate almış, yirminci yüzyılda bireysel ücretin, devlet yardımının ve aile koşullarının bazı ebeveynlere 'bir başlarına hareket etme' imkanı tanıyacak olmasına karşın, Sanayi Devrimi sonrasında da nüfusla ilgili kararlar çoğunlukla ikici (eşler, aile) bağlamda alınmıştır. Bu tür kararları en küçük aile (akraba) gruplarına bırakmış görünen (soyu, ebeveynlerden birine dayandıran) büyük kabile gruplarının eşzamanlı olarak mevcudiyetleri bağlamını bir yana bırakacak olursak, bu karşıtlık, daha önceki tarihlerde daha az bariz görünmektedir. Lee ve Wang'ın iddiasına göre, 'temel karar verici zümreyi birey veya bireysel çiftler değil de geniş aile ve hanehalkı oluşturmaktaydı.'³⁹ Fakat, dar anlamda, hanehalklarını bireyler veya bireysel çiftler oluşturmaktaydı ki, Lee ve Wang, demografik davranış açısından daha geniş bir katılım ile ilgili hiçbir kanıt sunmamaktadır. Gerçekten de bu iddia, 'bireysel' zilyetlik temelinde bireysel veya çiftlere-dayalı 'miras stratejileri' ile ilgili diğer değerlendirmelerinin bazılarıyla çelişki arz etmektedir.

Çin, 1960'larda emsalsiz bir nüfus patlaması yaşadı. Lee ve Wang, bunu, ölüm oranlarındaki düşüşün ve alabildiğine yüksek oranlı üremenin kabulünün ardından geleneksel nüfus kontrol biriminin çöküşüne bağlamaktadır.⁴⁰ Lee ve Wang'a göre, aile otoritesi, '1911 devriminden sonra gerilemektedir'. Anne-babalar artık çocuklarının mülkiyeti üzerinde yasal hak sahibi değildi, görücü usulü evlilikler yasaklanmıştı ki, bunlara 'aşk evlilikleri' lehine ve çeyiz ve başlık parası gibi şeyler aleyhine baskılarda bulunulduğunu da ekleyebiliriz. Sosyalizmin gelişiyile birlikte bu eğilimlerde artış gözlemlendi; fakat aynı zamanda da, kolektif iş birimlerine iştirakler esas itibarıyla aile temelinden çok bireysel temelde ödüllendirilmekteydi.⁴¹ 1958 yılında komünlerin gelişiyile

birlikte ebeveynler çocuklarının mülkleri ile ilgili planlar yapamaz hale geldi; üretim araçlarının toplumsallaştırılması bireysel sorumluluğun ortadan kalkması anlamına geliyordu. Ne kadar çok çocuk dünyaya getirirseniz kolektif kaynaklar üzerinde o kadar çok hak iddia edebiliyordunuz. Nkrumah'ın Gana'sında yaşayan ve devletin çocuklara başlarının çaresine bakmayı öğretiyor olmasından dolayı daha çok çocuk sahibi olma hususunda endişe duymadığını söyleyen bir meslektaşım da sınırsız üreme hususunda aynı mantığa dayanmaktaydı. O halde, herhangi bir üreme kontrolünün kolektif bir düzeyde gerçekleştirilmesi gerekiyordu. Fakat uygulamada işler böyle yürümedi. Zira, sosyalist girişim 'demografik düzeyde kolektif olandan bireysel olana' doğru bir ideolojik değişim ifade etmiyordu; her ikisini de uygun görüyordu. Bu, aynı politikaların, devletin devreye girdiği vakte kadar aynen sürdürülmesine yol açtı ki, toplumsal faktörlerin yol açtığı birkaç kaynak sınırlaması artık ortadan kalkmış bulunuyordu. Bununla birlikte, zaman, iş ve boş vakit üzerindeki bireysel sınırlamalar varlığını sürdürdü.

Yirminci yüzyıl ortalarında Çinli yetkililerin üremeyi kontrol altına alma amacıyla gerçekleştirdikleri kolektif çabaların kesinlikle büyük ölçüde başarılı olmasına ve güçlü bir destek görmesine karşın, Lee ve Wang'a göre 'birkaç bireysel aile mukavemeti'⁴² görülmüştü. Bu gelişme, kolektif olanın varsayılan hakimiyeti ve rasyonel hesaplama yoluyla Avrupa'ya kendi nüfusunu kontrol altına alma imkanı verdiği düşünülen Batı bireyciliğinin gayrimevcudiyeti ile çelişki arz ediyor görünmektedir. Gerçekten de Lee ve Wang, Çinli ebeveynlerin bu anlamda kolektif olmayan nüfusu kontrol yöntemlerine sahip bulunduklarını ve 'ancak kendi yararlarına olması durumunda çocuk yapmış'⁴³ olduklarını vurgulamaktadır. Bu durum, birlikte bir karara varmanın derecesini güçlendiriyor gözükmektedir. Aksi takdirde, aynı çıkar-samaların Tayvan, Hong Kong ve Singapur'daki Çinliler için de geçerli olması gerekirdi. Nitekim, aynı şeyler kolektivist Sovyetler Birliği ve 1989 sonrasının Rusya'sı için de geçerli değildir. Oysa, ikili ayrımın değerlendirmeleri aksi istikamettedir.

Yine, 'Bireyci toplum insan haklarının korunması için hukukun yönetimini gerektirmekle birlikte, kolektif toplum, kolektif

hedeflere ulaşmak için istibdat yönetimini gerektirmektedir.⁴⁴ Bu görüş, 'mukayeseli toplumsal yapı ve toplumsal davranış konusundaki çift değişkenli yaklaşımlarının Lee ve Wang'ı yönelttiği temelsiz bir genelleme gibi görünmektedir. Yönetim şekilleri ile ilgili olarak ne düşünürsek düşünelim, kolektif toplum, hukuk kurallarına hiç de daha az bağlı değildir. Hukukun üstünlüğünü sadece Batı'nın gözettiği bir şey olarak görmek bir hatadır; hiç de demokratik liderler olmayan Hammurabi ve Napolyon'un her ikisi de kendi isimleriyle anılan kanunlar ihdas etmiştir. Zambiyalı Barotse halkı başka yerlerdeki toplumlara nazaran 'hukuk'a daha az bağlı değildi.⁴⁵ Lee ve Wang, Malthus'un nüfus artışını engelleyen faktörlere böylesi bir yaklaşımı benimsemekle hata ettiğini ama 'her iki toplumun [Doğu ve Batı] farklı toplumsal ve siyasi yönelimleri'⁴⁶ ile ilgili görüşleri itibariyle haklı olduğunu ileri sürmektedir. Bu iddia, özellikle de Çin hükümetinin her şeyi kuşatıcı 'kolektivist' ideolojisinin bütünüyle Batı kaynaklı olması dolayısıyla tartışmaya son derece açıktır; gerçekten de, Çinlilerin sosyalist itikadını Batı'nın (modernleştirici) fikirlerinin yayılmasının bir uzantısı olarak görmek mümkündür.

Lee ve Wang, eserlerinin son bölümünde bir taraftan kendilerinin ikili karşıtlıklarını tadile, diğer taraftan da Macfarlane ve Todd'un nüfus (ve aile) ile siyasi iktisat arasındaki ilişkiye dair görüşlerini⁴⁷ değerlendirmeye tabi tutmakta, Batı siyasi düşüncesinde (örneğin Marx'ta!) kolektif unsurların, Konfüçyanizm'de ise bireyci unsurların var olduğunu haklı olarak dile getirmektedir. Mesela, geç imparatorluk döneminin memurlarının yarısı rekabete dayalı (bireyci) bir sınavla atanmakta ve çok farklı ortamlardan gelmekteydi. Toplumsal devingenlik Tudor veya Stuart İngiltere'sine oranla daha ileri düzeydeydi. Aile düzeyinde, Qin hanedanı, birden fazla meskeni olanlardan katlamalı olarak emlak vergisi almaktaydı ki, bu meskenlerin sakinlerinin oğullar ve erkek kardeşlerden müteşekkil olması halinde de durum aynıydı. 'İki yıl içerisinde âdetler öylesine değişti ki, "bir oğul büyüdüğünde [ve evlendiğinde] mülkten kendine düşen payı alıp kendi evini kurmaktaydı (...) Babasına ödünç olarak bir tırmık veya bir çapa verdiği takdirde alicenaplık göstermiş olduğu his-sine kapılıyordu".⁴⁸ Dolayısıyla, ailenin kolektif özellikleri, hatta

anne-babaya saygı bile belli bir esnekliğe sahipti. Diğer bir deyişle, Lee ve Wang, ikili karşıtlıklarının aşırıya götürülebileceğinin⁴⁹ ve toplanan verilerin analizi de dahil olmak üzere çağdaş yaklaşımların, böylesine büyük ölçekli karşıtlıkları yadsımakta olduğunun farkındadır ve böylesi bir kavrayışın dünyayı daha az anlaşılır kılacağı uyarısında bulunmaktadır. Bu doğru olmakla birlikte, söz konusu karmaşıklığı kavramanın sosyal bilimlerde bir alternatifi mevcut değildir; bunun, antik (veya eski), şarklı ve ilkel olanı yeni (ve o kadar da yeni olmayan) Batı'dan ayırt etmek amacıyla Batı tarafından uzun süredir kullanılan ve bireyci davranışla kolektivist davranış arasındaki -zamana karşı koymayı başaran- karşıtlığın değerini sormak anlamına gelmesi halinde bile durum aynıdır.⁵⁰

Malthus'un görüşlerini tadil etmeyi arzulayan nüfusbilimciler istediklerini elde edemediler. Arthur Wolf, Çin ile ilgili olarak ikna edici bir Malthusyen değerlendirme ortaya koymakta, Lee ile Wang'ın ve diğerlerinin revizyonizmi olarak nitelendirdiği şeyi üç yönden reddetmektedir. Birincisi, bu kişiler, Çinlilerin evlilik yaşını belirlemeyi bir yana bırakıp evlilerin üremelerine bir düzen getirmeyi seçmelerinin nedenini açıklamamaktadır. İkincisi, Avrupalılara nispetle Çinli çiftçilerin 'fakir, sefalet derecesinde fakir' oldukları gerçeğini görmezden gelmektedirler. Üçüncüsü, 'geç başlama, erken bırakma ve uzun ara,' doğum kontrolü açısından bir kanıt teşkil etmemektedir. Çin (ve Rusya, Hindistan vb.) ile Avrupa (Batı) arasındaki farkı, farklı sosyo-politik rejimler ve bunların hanehalkı otoritesi (ataerkillik) üzerindeki etkisi oluşturmaktadır. Avrupa'da mülkiyet ataerkilliği mevcuttu ve babalar disiplin ve mülk taksimi vasıtasıyla çocuklarını kontrol altında tutmaya çalışmaktaydı; Çin'de ise, ebeveyn otoritesi, hanehalklarının başlarında bulunan kişileri sömüren ve onları da kendi çocuklarını sömürmeye sevk eden vergi sistemi vasıtasıyla devlet tarafından desteklenmekteydi ve (yüksek oranlı üreme de dahil olmak üzere) yüksek oranda evliliğe ve az sayıda yatılı hizmetçi ile birlikte karmaşık hanehalklarının oluşumuna yol açmaktaydı.

Söz konusu revizyonistlerin evlilik yaşını kontrol etmek ile evlilerin üremelerini kontrol altına almak arasındaki tercihi

açıklamadıkları doğrudur; bu seçenekler, akrabalık meselelerinin çoğunda,⁵¹ örneğin yatılı olmayan gündelik işçilere veya hatta kamu hizmetlerine nazaran yatılı hizmetçilerden daha fazla yararlanılıp yararlanılmadığı meselesinde de olduğu gibi birer alternatif strateji teşkil etmektedir. Fakat, 'geç başlama, erken bırakma ve uzun ara'nın geç yaşta evlilik kadar 'sınırlayıcı' olmadığı yargısına nasıl varıldığını anlamak güçtür. Çinli çiftçilerin 'fakir' oluşuna gelince, bu tartışma, yiyecek, iklim, giyecek, bayramlar ve değerlendirmenin netleşmesini engelleyen diğer meseleler de dahil olmak üzere bir çok şeyin hesaba katılmasını gerektirmektedir.

Bu bölümde Asyalı bilimadamlarının, özellikle de Lee, Wang ve Ikegami'nin, ayrıca da modernleşme hareketinde -aile, ekonomi, girişim, din bağlamında- mukayeseli üstünlüklerin daima Batı'da olduğunu reddeden milliyetçi tarihçilerin eserleri ele alındı. Malthus, Marx ve Weber'in etkileyici kavramları eleştirildi ki, bu kavramların bazıları, özellikle de 'geniş' ailenin rolü ve bireycilik ile ilgili olanları tarihsel çalışmalar üzerinde olumsuz etkide bulunmuştur. Bu kavramlar, Durkheim'ın Çin'e 'ilkel sınıflandırma' atfında bulunması ve Levi-Strauss'un Çinlilerin evlilik kurallarını Avustralya'nın yerlilerinininkilerle karşılaştırması örneklerinde de olduğu gibi, Avrupalı olmayan kültürleri nüfusbilimin ve sosyal bilimlerin geneli itibarıyla 'ilkelleştirme' eğilimi sergilemiştir. Benimseyenlerinin kesin bir biçimde bir azınlık oluşturmalarına karşın Batı'da giderek güç kazanmakta olan söz konusu yaklaşım, Doğu'da, hayli yakın tarihli araştırmalar ve teorik çalışmalarla güçlenmektedir. Bu yaklaşım lehine olarak görüşlerimi belirtirken, farklı noktalarda birbiriyle örtüşen üç mukayese tarzını uyguladım: Bunlardan birincisi eski ve yeni ('modern') değerlendirmesiyle zamanı, ikincisi Doğu ve Batı şeklinde tanımlanan mekânı, üçüncüsü ise sosyalist ve kapitalist rejimleri kapsamaktadır; bireycilik hep kapitalizmin, kolektivizm ise sosyalizmin karakteristik bir özelliği olarak görülmüştür. Modern toplumda, üreme açısından büyük bir önem arz ettiğine nadiren tanık olunan daha geniş bağlar zayıflamış olsa bile, akrabalık bağları aile düzeyinde önemini korumaktadır ve çoğu zaman kapitalist girişimin temel bir unsurudur. Bireyciliğe gelince, iş ve

eğitim itibariyle genellikle hayli kolektif bir biçimde örgütlenmiş bir sanayi toplumunun birçok alanındaki kuşkulu konumu ve daha önceki dönemlerde taşıdığı önem dolayısıyla bu kavramın 'yükseliş'i hakkında değerlendirmede bulunmak hayli zordur. Bu argümanın özünü, toplumsal örgütlenmenin kapitalizm, modernleşme ve sanayileşmenin zuhuru ile bağlantılandırılabilen özellikleri itibariyle Doğu ile Batı arasında çok keskin bir çizginin çizilmesinin yanlış olduğu görüşü oluşturmaktadır.

Notlar

- 1 Smith [1776] 1895: 30.
- 2 Fortune 1857: 42-3.
- 3 Çinlilerin (veya diğer herhangi bir ulusun) yaşam standardı düzeyi meselesi ihtilaflı bir meseledir. Portekizli bir Cizvit olan de las Cortes, bu çiftçileri çok fakir olarak görmektedir; bununla birlikte, tüm çiftçilere 'daha yüksek' bir noktadan bakılmamış mıdır (2001: 239 vd.)?
- 4 Goody ve Addo 1977.
- 5 Hiçbir kaynağa sahip olmayanlara Avrupa'dan bir örnek için bkz. Tindall 1995'in merkezî Fransa'da Berry'de yer alan Chassingolles köyünün yakın tarihini ele alan kısmı.
- 6 Chayanov 1986.
- 7 Hajnal 1982; Goody 1990.
- 8 Morgan 1877.
- 9 Engels 1884.
- 10 Mann 1986.
- 11 Jones 1981.
- 12 Mann 1986: 13; italikler bana ait. Fakat bu gibi kapsamlı ziraat biçimleri ile dünyanın diğer bir çok yerinde de elbette karşılaşmıştır ki, söz konusu uygulayıcıların daha ayrılmış bir iş bölümüne sahip insanlar olarak değil de genel anlamda daha 'bireyci' insanlar olarak nitelenmelerinin makul olup olmadığı da hayli kuşkuludur (Durkheim'in mekanik ve organik dayanışma argümanı bunun aksini düşündürebilir).
- 13 Mann 1986: 3.
- 14 Ikegami 1995: 330. J. McDermott, Tokugawa döneminde samurayların maaşa bağlanmış olmalarından dolayı bu tasvirin 1600 yıl öncesini resmettiğine işaret etmektedir. Samuraylar, *ronin*, yani üstadsız samuray olmadıkları sürece toprak sahibi olamamakta ve genellikle üstlerine karşı belli yükümlülüklerle sahip bulunmaktaydı.
- 15 Ikegami 1995: 331; italikler bana ait.

- 16 Ikegami 1995: 350.
- 17 Ikegami 1995: 352.
- 18 Lee ve Wang 1999. Lee ve Wang'ın nüfusla ilgili verileri, bu verileri esas itibariyle biyolojik değil de yönetimle ilgili bulan bazı uzmanlar tarafından eleştiriye tabi tutuldu. Yapılan yorum, Çinli ailelerin her türünü hesaba katmaktan uzak bulunuyordu. Bazıları da, temelde ülkenin kuzeydoğusu ile ilgili olan bu bölgesel verilerin, başka yerlerde bütünüyle farklı toplumsal ve jeofiziksel koşullarda yaşayan insanları tasvir edemeyeceğine inanıyorlar. O halde, tek bir Çinli aile modeli tasavvur etmek ne ölçüde mümkündür?
- 19 Lee ve Wang 1999: 81.
- 20 Wolf ve Huang 1980.
- 21 Lee ve Wang 1999: 106.
- 22 Lee ve Wang 1999: 4.
- 23 Lee ve Wang 1999: 4; italikler bana ait.
- 24 Lee ve Wang 1999: 5.
- 25 Reher 2001; Goody 2003b.
- 26 Lee ve Wang 1999: 9-10.
- 27 Lee ve Wang 1999: 10; italikler bana ait.
- 28 Lee ve Wang 1999: 10.
- 29 Lee ve Wang 1999: 96.
- 30 Lee ve Wang 1999: 9; italikler bana ait. McDermott, Lee ve Wang'ın özellikle de evlilik düzenlemeleri ile ilgili olarak romans boyutuna aşırı vurguda bulunduklarını düşünüyor.
- 31 Goody 1996a.
- 32 Lee ve Wang 1999: 12.
- 33 Lee ve Wang 1999: 105.
- 34 Wrigley ve Schofield 1981: xxiv.
- 35 Goody 1983.
- 36 Lee ve Wang 1999: 109.
- 37 Lee ve Wang 1999: 111.
- 38 Lee ve Wang 1999: 124.
- 39 Lee ve Wang 1999: 125.
- 40 Durum o zamandan bu yana bütünüyle değişti. Batı'ya özgü bir fenomen olduğu düşünülen 'demografik dönüşüm,' (Çin'deki tek çocuk politikası gibi) politikalardan ve gelişme düzeyinden bağımsız olarak dünyanın her yerinde gerçekleşmiş bulunuyor. Benim görüşlerim için bkz. küreselleşme ve yerli topluluk konulu makalem, *Urban Anthropology*, 2003b.
- 41 Lee ve Wang 1999: 123.
- 42 Lee ve Wang 1999: 21. Bununla birlikte, kentlerde başarılı olan bu politika kırsalda sıkı bir şekilde uygulanamamıştır.

- 43 Lee ve Wang 1999: 40.
- 44 Lee ve Wang 1999: 135.
- 45 Gluckman 1965.
- 46 Lee ve Wang 1999.
- 47 Lee ve Wang 1999: 140.
- 48 Lee ve Wang 1999: 140.
- 49 Lee ve Wang 1999: 145.
- 50 Goody 1990, 1996a.
- 51 Goody 1990.

Avrupa-merkezci tarihin en etkili eleştirilerinden biri, değerlendirmeye tabi tuttuğum 'para' tarihçilerinden değil fakat Çin'de uzmanlaşmış tarihçilerden geldi. Görmüş olduğumuz üzere, Batı'nın bir çok mukayeseli tarihçisi, 1. Bölüm'de ele aldığımız tarihçilerden farklı olarak, Çin'in, Rönesans öncesinin Avrupa'sından ileri veya en azından ona eşit düzeyde olduğunu kabule hazırdır. Fakat Çin tarihçilerinden bazıları, Çin'in bu üstünlüğünün Rönesans'tan çok daha sonraki bir tarihe kadar sürdüğü düşüncesindedir. Francesca Bray'in kelimenin en geniş anlamıyla Ming hanedanının (1368-1644) teknolojisi ile ilgili tezine göre, yaygın inanışların aksine, Batı'nın sanayileşmesinden farklı bir yön tutturmuş ve fakat önemli yeniliklere de tanıklık etmiş olan bu dönemde hiçbir surette durağanlık söz konusu olmadı. Ticaret ve imalat ekonomisi, 'değişmez bir biçimde hanehalkı düzeyli üretime dayalı' olarak genişledi ki, teknik ve makina itibariyle hatırı sayılır gelişmeler yeni icatlardan çok bu düzeyde gerçekleşti.¹ Emek verimliliği ve çıktı artışı gözlemlendi ve -Bray'in iddiasına bakılırsa- Çin, Avrupa'da sanayileşmenin başlamasına, yani onsekizinci yüzyılın son çeyreğine kadar dünya ölçeğinde ekonomik üstünlüğünü sürdürdü.

Sadece ön-sanayi formlarında değil fakat endüstriyel üretim formlarında da olmak üzere Çin de bir sanayileşme gerçekleştirmişti ki, özellikle de Çin'in ihracatı içerisinde çok büyük bir yer tutacak olan seramikte, bronz alanında ve daha sonraları bunlara ilaveten pamuk alanında büyük gelişme kaydedilmişti. Kadınlar tarafından evde üretilen ürünler arasında ipek de vardı; aynı

vergi olarak toplanılan ipek ihraç edilmekteydi. Fakat Ming hanedanı döneminde kentlerde dokuma atelyeleri açıldı ve buralarda erkekler ipek üretimini devraldı. Bununla birlikte, yine bir ihraç ürünü olan çay üretimi, Britanya hakimiyeti altındaki Tayvan, Hindistan ve Seylan'daki plantasyon üretiminden farklı olarak hanehalkı düzeyinde kalmaya devam etti.

Çin'in Song (960-1279) ve Yuan (1279-1368) hanedanları döneminde 'insanı şaşkına çevirici bir yaratıcılık ve dönüşüm çağı'² geçirdiği söylenmektedir ki, 1000-1500 yılları arasında bir başka yerde de 'dünyanın daha önce hiç görmediği büyüklükte bir ekonomik devrim' gözlemlendi. Temelde güneydoğuda olmak üzere şehirler büyüdü, ziraat dönüşüm geçirdi, ticaret büyük gelişme kaydetti. Barut, manyetik pusula ve matbaa -Francis Bacon tarafından 1605 yılında Avrupa'daki yeni düzenin temeli olarak isimlendirilen bu üç icat- Song hanedanı zamanında yaygın olarak kullanılmaya başladı. Landes'e göre, Roma'nın 'Avrupa biliminin neredeyse bin yıl geri kalmasına yol açan'³ çöküşüne benzer bir gelişme olan Moğol istilaları gibi gelişmeler yüzünden, İslam ve Çin'in bilimsel çalışmaları da kuşkusuz kesintilere maruz kaldı. Ming hanedanı zamanında ise Çin'in bir durağanlık dönemi geçirdiği, teknolojik girişim ve maddi beceri alanlarında üstünlüğü yitirerek bu alanlarda öncülüğü Batı'ya kaptırdığı sık sık dile getirilmektedir. Mark Elvin'in 'yüksek seviyede denge tuzağı' kavramı, Ming hanedanı döneminin (icatlar alanındaki) bu durağanlığının tam bir izahını temin etmektedir.⁴ Elvin, Çin toplumunun bir ilerleme evresine ulaştığını ama daha sonra kendisini daha ileri bir adım atmaktan alıkoyan bu başarı düzeyinin mahkumu olduğunu söylemektedir. Bununla birlikte, Bray, bu görüşe karşı çıkmaktadır. Ona göre Ming toplumu, Çin'in 'onsekizinci yüzyılın sonuna kadar kolayca sürdürdüğü bir rol olan dünyanın iktisadi merkezi olma rolünün' tesisi için yeterli dönüşümü gerçekleştirmişti. Bu dönem içerisinde, geneli itibariyle geçime dayalı olan ekonomi, istikrarlı bir gelişme kaydederek, iç ticarete olduğu gibi dış ticarete de varlık gösteren ticari bir ekonomi halini almıştı. 'Ming döneminin Çin'i, çay ve şeker yanında seramik, ipekliler ve pamuklular itibariyle de dünyanın en büyük mamul mal ihracatçısıydı.'

Ticaret hem karada hem de denizde gelişme kaydetti. Zheng He, yedinci ve en büyük deniz seferini gerçekleştirip Afrika'ya ulaştığında henüz 1433 yılında bulunuluyordu. Ticaret temelde mamul mallar olmak üzere ihracata dayalıydı ki, (1492 yılından sonra) İspanyol ve Japon gümüşlerinin Çin'e akmasını bu ürünler sağlamaktaydı. İspanyol gümüşü Filipinler yoluyla Amerika'dan gelmekte, ekonomiyi hareketlendirmekte, kâr peşinde koşmayı teşvik etmekte, zenginlerle fakirler arasındaki uçurumu derinleştirmekte ve (Clunas⁵ ve Brook⁶ tarafından tartışılan) 'haz karmaşası' peşine düşmeyi ve 'gereksiz şeyler' yığmayı teşvik etmekteydi. Bu kültürün bir lüks kültürü olduğuna kuşku yoktu. Brook'un ısrarla belirttiği gibi, gümüş (Zhang Tao'ya göre 'gümüşün efendisi'), 'çoktan hatırı sayılır bir ticari hacme ulaşmış bulunan bir ekonomi tarafından kendine çekilmekte ve soğurulmaktaydı.'⁷ Onbeşinci yüzyıl sonlarının zirai üretimindeki artış, bir artı-değerin ticarete gittiği ve 'artı-değerin düzenli tedavülünün, artı-değer üretiminden emtia üretimine geçişi teşvik etmekte'⁸ olduğu anlamına geliyordu. Dahası, devletin gelişmiş iletişim araçlarına (daha önceleri pirinç üretiminde de yaptığı gibi) yatırımda bulunması bu dolaşımı mümkün kıldı ki, bu dolaşım da fikirlerin dolaşımının kolaylaşmasını sağladı. Servet edinimi, iktisadi büyüme ile toplumsal istikrar arasındaki gerilimden doğan ve hiçbir surette Çin ile sınırlı olmayan bir özelliği benimsetmek suretiyle, toplumsal düzeni ve kültürü alt üst etti.

Ming hanedanının son dönemi, Japonya'daki kısa Momoyama dönemine (1573-1615) tekabül etmektedir. Momoyama dönemi, ondördüncü ve onbeşinci yüzyıllarda çoktan geliştirilmiş bulunan ve *Kabul Odası Teşhir Düzenlemesi* (1511[?]) başlıklı eser gibi bir sürü el kitabının doğmasına neden olan, yeni inşa edilmiş aristokrat şatolarının kabul salonlarında sergilenen çoğu Çin kökenli (*karamono*) zarif dekoratif nesnelerin, *kazarinin* altın çağı olarak nitelendirilmektedir. Burada da, yine, zamanla sadece aristokratlara has olmaktan çıkacak olan bir lüks, gösteriş ve incelikle karşılaşmaktayız. Aynı zamanda, çay töreni ile irtibatlı olarak bir 'estetik sakınım' (*wabi*) geleneği de geliştirildi; basitlik ve ılımlılık idealleri, ileriki tarihlerde farklı türden zevklere sınır getirmeye çalışan bazı 'püriten' hareketlerin doğması-

na yol açtı. Osaka Kalesi'nin 1615 yılında Kokugawa kabilesi tarafından ele geçirilişini, Edo şehrinin dönüşümü, iki buçuk asır süren barış hali ve Kyoto ve Osaka'da olduğu gibi Edo'da da 'ilke olarak tacirler tarafından yönlendirilen'⁹ ve *Kabuki* tiyatrosunun, ruhsatlı genelev muhitlerinin, *ukoyon-e* resimlerinin ve gündelik yayınların, periyodik festivallerin ve cismani hazların ortaya çıkmasını sağlayan bir kültürel filizlenme izledi. Zamanla takımadaların tamamına yayılan bu kültürün kısmen periyodik festivalleri merkez alan popüler bir kültür olmasına karşılık, tiyatrolar ve ruhsatlı sefa mekanları tüm yıl boyunca açıktı. Bir sefa teknesinde felekten bir gece çalmakta olan müşterileri memnun etmek için Edo'daki Sumida Nehri'nde geceleri hava-i fişekler patlatılmaktaydı. Onaltıncı yüzyılın ticari başarılarına dayalı olan kültürel etkinlikler sadece Avrupa'da değil fakat aynı zamanda Çin ve Japonya'da da yayıldı.

Avrupalıların dünyayı gemiyle dolaşma yeteneklerini, diğer ülkelerdeki antrepolara ve bu antrepolara nüfuz etmek için gerekli olan altın ve gümüşe hükmedebilmek için de silah gücünü geliştirmeye yönelmesi bu sıralarda gerçekleşti. 'Fakat onaltıncı yüzyılda dünya ekonomisi henüz Avrupa merkezli bir hal almamıştı. Batı'nın teknoloji ve uyuşturucu ticareti sayesinde Çin'in üretimi ile Avrupa'nın tüketimi arasındaki etkileşimi tersine çevirmesi için yüzyılların geçmesi gerekiyordu.'¹⁰ Diğer bir deyişle, bu sonuç, Orta Çağ döneminde veya Rönesans, Reformasyon ya da Aydınlanma döneminde değil fakat Sanayi Devrimi ile elde edilecekti.

Çin'in ticaretini geliştirmekte olan Ming tacirleri, Batılıların sık sık ileri sürdükleri ölçüde kurumsal, siyasi veya kültürel engelle karşılaşmadı. 'Mülkiyetin yabancılığı ve mübadele hürriyeti'¹¹ Ming tacirlerine yardımcı oldu. Devlet veya Konfüçyen doktrinden bir destek görmemekle birlikte bunların aşırı bir engellemesiyle de karşılaşmadılar. Ming devleti, ekonomiyi büyük ölçüde kendi seyrine bıraktı.¹² Devletin 'tacir maceracılar'ın hamiliğini üstlenmeye başlamasıyla Avrupa'da durumun değişmeye başladığını ileri sürmek mümkün olmakla birlikte, Çin'in içinde bulunduğu bu durum ile dönemin Avrupa'sının içinde bulunduğu durum birbirinden pek farklı değildi. Bazı yorumcular, deb-

debeli tüketimi kınama hususunda Konfüçyüs'ün hala takipçisi olmasına karşın ticareti de savunan Qiu Jun gibi ticareti müdafaa etti. Qiu'nun yorumları arasında şu mülahaza da yer alıyordu: 'Pazarların kendileri tarafından işletiliyor olması durumunda, halk, bir şeyi satın alıp almama konusunda karara varmak için kalite ve fiyatı seve seve tartışabilirler. Pazarların halk adına resmi görevliler tarafından işletilmesi durumunda ise kalite ve fiyat değişmez bir biçimde sabittir, fakat yine de kişisel çıkar...' birden devreye girer.¹³ Bunu (Doğu ve Batı'daki diğer elitler arasında da bilinen bir şey olmasına karşın), Çin paradoksu olarak tanımlayabiliriz; Çin'in hakim ideolojisinin ticareti küçümsemesine karşın merkantilist ekonomi kendi ivmesiyle büyümesini sürdürdü ve zamanla sosyo-kültürel sistemi bütünüyle değiştirdi. Bu, dünya ekonomisi içerisinde dünyanın tamamının faaliyet göstermesinden dolayı yeryüzünün sadece bir kısmıyla sınırlı kalmayacak bir 'burjuva devrimi' idi. Gerçekten de, Çin'de hem devlet hem de yerel hakimler pazardaki satışlara bel bağlamak zorundaydı ki, devletin temelde toplumsal kontrolü sağlama amaçlı olarak kara ve deniz ulaşımına gösterdiği ilginin de ticarete katkısı büyük oldu. Aynı şekilde, anlaşmazlık vakalarının hakimler tarafından çözüme kavuşturulması, ağırlık ve ölçülerin garantiye alınması ve mübadeleyi kolaylaştırmak için kağıt paranın kullanıma sokulmasının yararı da büyük oldu. Kağıt para (Çince karşılığı 'uçan para' anlamındadır) ilk olarak muhtemelen dokuzuncu yüzyılın sonlarında tacirler arasında özel bir uygulama olarak ortaya çıktı ve çok geçmeden devlet tarafından umumi kullanıma sokuldu. Zamanla evrim geçirerek 'gerçek bir kağıt tedavül aracı'¹⁴ halini alan kağıt paranın devlet tarafından fabrikasyon üretimine onbirinci yüzyılda geçildi. Devletin yardımıyla olsun veya olmasın, siyasi ekonomi değişti. Dahası, nüfusun büyük bir bölümü, sadece artı-değerlerini 'evde üretime dayalı parça başı oran'¹⁵ üzerinden satıp savmamakta, ipek ve pamuk yetiştirmede olduğu gibi, pazara çıkarmak üzere işleme tabi tutmada da rol almaktaydı. Dolayısıyla, sanayileşmenin ilk örnekleri kelimenin tam anlamıyla mevcuttu.

Brook'un Ming hanedanının ilk dönemiyle ilgili anlatısının ortaya koyduğu şey budur. Buna göre, Çin ekonomisi çoktan pa-

raya dayalı hale gelmeye başlamıştı; 1436 yılında yürürlüğe konulan Altın Çiçekli Gümüş salmasında yedi güney eyaletinden aynı vergi olarak toplanan hububatın bir kısmının yerine gümüş toplandı. Bu paraya çevirme olayının ardından diğerleri de sökün etti. Yerel kurye istasyonundaki zorunlu görev 1490 ila 1507 yılları arasında paraya çevirildi. Onaltıncı yüzyılın sonuna gelindiğinde, fiilen tüm hizmet alanlarında parasal ödemeye geçilmiş bulunuyordu.¹⁶ Bu kronoloji, bu tür gelişmelerin -1492 yılından sonra başlamış olmakla birlikte gerçekte 1545 yılında Boliviya'daki Protosi maden ocaklarının açılmasını beklemek zorunda kalmış bir süreç olan- Avrupa'nın Güney Amerika gümüşünü mamul mallara mukabil olarak büyük miktarlarda ihracına dayalı olarak gerçekleştirdiğini ileri süren 'parasalcılar' üzerine çalışan tarihçilerin görüşünü yalanlıyor gözükmektedir. Çin elbette ki bu tarihten çok daha önceleri Asya ve Avrupa'ya mal ihraç etmekteydi; dolayısıyla, bu sürecin yolu çoktan açılmış bulunuyordu. Çin'de memurların maaşlarının gümüş ile ödenmesine, aşağı yukarı Kara Veba'nın ardından İngiltere'de kiralara gümüş ile ödenmesine başlandığı sıralarda geçildi.

Brook, Çin'deki bu para kullanımına geçiş için iki neden belirtmektedir. Bu nedenlerden birini nüfus artışı ve toprak azlığı oluşturunuyordu ki, bu gelişme yüzünden bir çok insan el sanatlarına ve öğretmenliğe, diğer bir deyişle, ziraatin bir yan unsurundan ibaret olmayıp mal mübadelesini ve geçim temin etmek için verilen hizmetleri de içine alan etkinliklere yönelmek zorunda kalıyordu. Fakat bu tür zanaatkârlıklar çok daha önceki bir tarihte başlamıştı. İkinci nedeni, Çin gibi muazzam büyüklükteki bir ülkeyi doğrudan mallara ve hizmetlere dayalı bir vergi sistemiyle yönetmenin zorluğu oluşturunuyordu.¹⁷ Diğer bir deyişle, dönemin ziraate dayalı siyasi ve iktisadi sistemlerinin gelişmesinin bir sonucu olan ticaretin en azından iki tarafın varlığını gerektirmesinden, karşı tarafa ve uygulanan ticari sisteme göre bir ayarlamamanın ve uzlaşmanın kaçınılmaz olmasından dolayı, Avrupa'daki koşut gelişmelerde olduğu gibi, Çin'deki bu gelişmelerin de karşı tarafın gerçekleştirdiği tek yönlü bir hareketten çok söz konusu siyasi ve iktisadi sistemlerin bir sonucu olduğunu söyleyebiliriz. İster bir ticari mübadele usulüne göre isterse piyasaya

dayalı olarak gerçekleşsin, herhangi bir muamele sistemi, fikir ve nesnelerin yayılımından bütünüyle farklı bir biçimde olmak üzere aynı derecede güçlü mukabil bir tepkiye yol açar. Piyasanın 'mantık'ıyla da irtibatlı ikiz özellikler olan para kullanımı ve kırsal artı-değerler mallara olan talebi, bu talep de imalatı harekete geçirdi (yine bir Brener tartışması). Böylesi bir eğilim tacir ve imalatçı burjuvazinin büyümesine, müstakil sanatsal uğraşların (Japonya'da Kabuki, İngiltere'de Shakespeare draması) yeşermesine ve sosyo-ekonomik ilişkilerin paraya dayalı hale gelmesine, emtialaşmasına yol açacaktı.

Asya'da ticaretin gelişmesi hakkında engin bilgiye sahip olan Braudel, birbirinden farklı iki ekonomi türünün yan yana varlığını sürdürmüş olduğunu iddia etti. Buna göre, piyasa ekonomisi kırsal artı-değeri düzenli mübadele kalıpları içine çekmekte, iktisadi etkinliğin gayriresmi diğer yarısını oluşturan 'alt-ekonomi' ise 'çok küçük bir alan içerisinde mal ve hizmet takasının yapıldığı bir kendi kendine yeterlilik dünyası'¹⁸ oluşturmakta idi. Birinci tür ekonomiyi Avrupa ekonomisi, ikinci türü ise Asya ekonomisi oluşturuyordu. Bu tasnif, Batı'nın Çin'e yönelik tutumunu ortaya koyan uyuşmazlık sürecinin bir parçası gibi görünmektedir. Ticarete, şehirlerde, kültürde ve nüfusta karşılaşılan benzerlikler bir yana konup fark veya farklılıklar büyütülmekte ve iki farklı etkinlik tasnifi oluşturulmaktadır. Doğu'da doğan kapitalizm, Batı'nın 'bireysel' kapitalizmine kıyasen 'kolektif' diye nitelendirilmektedir. Brook, bununla ilgili olarak, piyasa ekonomisinin sadece Avrupa'ya has bir yanının bulunmadığını, aynı niteliklerin Ming döneminin Çin'inde de bulunabileceğini belirtmektedir. Doğrusu ben, (ne kadar basit olursa olsun) içinde ticaretin yer aldığı ekonomilerin çoğunda bu ikili etkinliğin var olmaması için hiçbir neden görmüyorum. Bir alım-satım dünyası var olduğu gibi, bugün kelimenin tam anlamıyla aileye indirgenmiş durumda olan bir takas dünyası da mevcuttur.

Brook, Çin ekonomisinin hem ticaret hem imalat alanında, özellikle de tekstil ve seramik imalatı alanında hayli faal olarak rol aldığına da dikkat çekmektedir. Bununla birlikte Brook, Batı'daki tacirlerin kırsal işçilere avans olarak hammadde vererek

bu işçilerin ürünlerini kontrol altına almasına karşılık, Çin'deki tacirlerin bir sabah ellerindeki malzemeyi dokumacılara satıp ertesi gün bu dokumacıların ürünlerini satın aldıklarını ileri sürmektedir. Birincisi üretimi *içeriden* kontrol etme yöntemi oluştururken, geç dönem Ming tacirleri kazançlarını üretim sürecinin dışında temin etmekteydi.¹⁹ Masatoshi, üretim ilişkilerinin etkilenmemesinden dolayı bu ikinci yöntemin 'gelişmeyi [yani, kapitalizmi] tetikleyici bir şey olarak görülemez' olduğunu ileri sürmüştür. Görmüş olduğumuz üzere, Doğu'nun merkantilist etkinliğini Batı'nın merkantilist etkinliğinden ayırt etmek için Braudel de benzer bir girişimde bulunmuştur. Kapitalizmi ticaretin genişlemesiyle otomatik olarak ortaya çıkan bir şey olarak değil de piyasa ekonomilerinin zirvesinde şekillenen bir şey olarak gören Braudel, bu sürecin bütünüyle Avrupa'ya has olduğunu ileri sürmüştür. Benzersizlikle ilgili bu argüman, son bölümde ele aldığım ticari işlemlerin birbiriyle ilintisini ve ticaretin doğasında var olan karşılıklı bir yana bırakırsak, su götürmez bir gerçek olan ondokuzuncu yüzyıl Avrupa ekonomisinin eşsizliğini izah için bugünden geriye bakılarak kurgulanmış gözükmektedir. Braudel'in Doğu ve Batı'daki ticaret arasındaki farklılıkla ilgili bu görüşü, en azından merkantilist kapitalizmin gelişimi açısından tartışılır mahiyettedir. Aynı ikili ayrım, Wallerstein'in dünya ekonomisi kavramında da, özellikle de onaltıncı yüzyılda kapitalizmle birlikte zuhur eden Avrupalı dünya ekonomisi kavramında da mevcuttur.²⁰

Bununla birlikte, Çin'de kapitalizmi geliştirmek için hiçbir 'başarısızlık' söz konusu olmadığı halde başka bir şey meydana getirildi: 'Yerel ekonomilerle bağlar kurmak için devletin ulaşım ağlarını kullanan, temel üretim birimi olarak kırsal ailenin düzenini bozmaksızın belli bölgelerin ardışık üretim süreçlerinin kentsel ve kırsal işgücünü örgütleyen, üretilen üründen tüketimi bütünüyle kesmeksizin tüketim kalıplarını yeniden düzenleyen kuşatıcı bir piyasa ekonomisi...' vesaire.²¹

Braudel, Wallerstein, Masatoshi ve Brook'a göre, Çin'de Avrupalı anlamıyla kapitalizmin geliştirilmesi mümkün değildi. Farklı bir tavır takınan birçok Çinli yazar, 'kapitalizm filizleri'nin

erken bir dönemde zuhur etmiş olduğunu ileri sürüyor. Ticaretin gelişmesinde 'kapitalizmin mantığı'nın mevcut olduğuna kuşku bulunmadığından, söz konusu Avrupalı yazarların argümanları hayli zayıf gözükmektedir. Geç dönem Ming Çin'inde üretim ilişkileri apaçık bir biçimde değişmiş ve toplumsal hiyerarşiler kökten etkilenmişti. Çin, öyle görünüyor ki, ticaret ve imalat ekonomilerinde kapitalizm istikametinde daha ileri adımlar atmada başarılı olmuş bulunuyor. Hong Kong, Tayvan, Singapur ve yakın tarihler itibariyle de anakara Çin'inde bu kadar başarılı olunmasının nedeni muhtemelen budur; Hong Kong, Tayvan ve Singapur, bu tür gelişmeleri gerçekleştirmeye zaten hazır bulunuyordu.

Bir sanat tarihçisi olan ve oldukça farklı bir yaklaşım sergileyen Clunas, gelişmeleri değerlendirme açısından 'Erken Yeni Çağ' (1500-1800) kavramının 1950'lerde Çin'de başlatılan ve 'artık klişeleşmiş olan "kapitalizm filizleri" tartışması'ndan daha verimli olacağını düşünmektedir. Clunas, dikkatleri üretim tarzları yerine tüketim tarzlarına yöneltmeyi öneriyor. İlke olarak elbette her ikisine de bakmak gerekir; ama Douglas, Schama, Appadurai ve hatta Bourdieu'yu ikinci alana doğru izlemeye kalkışmak, eğer birincileri görmezden gelmeye yol açacaksa, hatalı bir tutum takınılmış olacaktır.

Ming hanedanının (1368-1644) son döneminde, yani onaltıncı yüzyılın sonları ile onyedinci yüzyılın başlarında, tüketim üzerinde odaklanış, değerli nesnelerin, daha doğrusu, lüks nesnelerin genel işlenilişinin bir parçası olarak bir uzmanlık literatürünün doğmasına neden oldu. Ming hanedanı, yönetimlerine karşı güçlü bir tepki doğmuş olan Moğolların sürülüp çıkarılmalarının ardından yönetimi ele geçirmişti. Rönesans Floransa'sındaki ve Altın Çağ Hollanda'sındaki benzer ve neredeyse eşzamanlı durumlarda da olduğu gibi, maharete duyulan bu ilgi, Wen Zhenheng'e ait *Treatise on Superfluous Things* (1615-20) adlı eserin başlığında da işaret edildiği gibi lüks ürünlerin tüketimine yöneldi. Oniki bölümden oluşan bu kitabın bölüm başlıkları bu ilginin boyutları hakkında bir fikir verebilecek mahiyettedir:

- 1 Stüdyolar ve dinlenme mekanları
- 2 Çiçekler ve ağaçlar
- 3 Su ve kayalar
- 4 Kuşlar ve balıklar
- 5 Kaligrafi ve resim
- 6 Masalar ve kanepeler
- 7 Kapacak
- 8 Giysi ve ziynet
- 9 Tekneler ve arabalar
- 10 Eğlence ve tertip
- 11 Sebze ve meyve
- 12 Tütsü ve çaylar

Bunların hepsinin ‘gereksiz şeyler’ olmadığına kuşku bulunmadığı gibi bazıları da simgeseldir. Fakat tümünü lüks tutum başlığı altında değerlendirmek mümkündür. Diğer listeler, yiyecekler, kumar, fahişeler ‘ve geç dönem Ming hanedanının yüksek zümreye mensup zengin insanların ulaşabildiği diğer tüm lüks mallar’²² ile ilgili kısımları içermektedir. Görmüş olduğumuz üzere, Clunas bu durumu üretim tarzlarındaki değişikliklerden çok tüketim tarzlarındaki değişiklikler açısından değerlendirmektedir.²³ Fakat bu ikisinin birbiriyle yakından ilgili olduğu açıktır. Nitekim, onaltıncı yüzyılın sonu ‘Çin’in gelişen dünya ekonomisiyle ilk kez bütünleşmesine’ ve (Brook’un da dile getirdiği gibi) devlet gelirlerinin ticarileşmesine, nüfusta meydana gelen hızlı bir artışa ve arazi boyutlarının küçülmesi yüzünden kırsal düzenin güçlendirilmesine tanıklık etti.²⁴ Clunas’a göre bu süreç, Çin’in pazar ağlarının büyümesine yol açmakla birlikte tacirlerinin sayısının artmasını sağlamamıştır. Bununla birlikte, bu önerme, özellikle de tacirlerin daha önemli olan kültürel rolünü dikkate alacak olursak, kabul edilebilir gözükmemektedir.

Lüks yaşam ile ilgili literatür, onüçüncü yüzyılın ilk yarısında kaleme alınan *Record of the Pure Registers of the Cavern Heaven* başlıklı esere kadar geriye gitmektedir. Fakat Song hanedanı dönemine ait olan bu eser, ancak, bu türe gerçek bir ilginin olduğu Ming hanedanının geç döneminde yayınlandı. Lüks nesnelerin ve mücevherlerin sahteliği ve sahiciliği ile ilgili olan bu yazı

türü, 'bu tür bilginin [Çin'de] çok erken bir zamanda bir metaya indirgenmesi'ni sağlamıştı; nitekim, Gao Lian'ın *Eight Discourses in the Art of Living* başlıklı kitabı ve benzerleri piyasada mevcuttu. Babası zengin bir hububat tüccarı olan Gao, babasının mezarının kitabesini yazdırmak için son derece seçkin bir kitabe yazarını istihdam etmişti. Fakat, tüm çabalarına karşın baba ve oğul ekonomik başarıyı siyasi bir güce çevirememiş ve Gao sınav sisteminde başarılı olamamıştı. Bununla birlikte, uğradığı bu başarısızlık Gao'yu 'seçkinlerin tipik eğlencesi olan sanat eseri toplama ve ilgilenme'ye iştirakten alıkoymamıştı, 'çünkü onaltıncı yüzyıla gelindiğinde resim sanatının ürünlerini elde etme hususunda ekonomik engellerin aksine, tüm sosyal engeller çözülmüş bulunduğu gibi dönemin en önemli uzmanlarının bir kısmını da ticaret kökenli insanlar oluşturmaktaydı.'²⁵ Dolayısıyla, Clunas'ın daha önceki değerlendirmesinin her halükârda aksine olarak, üretim ve mübadele sistemindeki değişiklikler nedeniyle taccirlerin konumu kesin bir biçimde değişmişti. Bu eserler sadece girişimcilerin kendileri için değil fakat aynı zamanda imparatorluğun bir ucundan diğer ucuna kadar yayılmış bulunan yerel seçkinler için de üretilmişti; dönemin merkezi Avrupa'sında yayınlanan *Hausvater Literatur*'undan bütünüyle farklı olmayan almanaklar ve 'gündelik kullanım için ansiklopediler' yayınlanmaktaydı. Bu dönem aynı zamanda, *Jin Ping Mei* (1617) gibi mensur kurmacanın da gelişme kaydettiği bir dönemdi. Bu gelişmelerin Avrupa'daki gelişmelerle kronolojik koşutluğu bir kez daha çarpıcılık arz etmektedir. Gerçekten de Clunas, muhtemelen Flavio Biondo'nun 1430'larda *media aetas* [Orta Çağ] fikrini geliştirmesiyle başlayan erken dönem Batı Avrupa Rönesansı'nda olduğu gibi, Çin'in de kendi geçmişine dikkat yönelttiği düşüncesindedir.²⁶

Ming 'süsleme sanatları' ile ilintili şahıs isimlerinin sayısını, 'erken dönem Ming hanedanının "memuriyet" sisteminin belirli aralıklarla ve belli süreler için devlet adına ücretsiz çalışmak zorunda bıraktığı sanatkârların karşı karşıya bulundukları sınırlamalardan tedrici olarak kurtulmaları' belirlemiştir.²⁷ Dönemin aşağı yukarı 1450 yılından itibaren giderek artan ticarileşmesi, devletin vergiler ve piyasa lehine olarak bu yükümlülüklerden vaz geçmesini sağladı. Şahıs isimlerinin kullanımı, ayrıca, ano-

nim süsleme sanatçılarının hamilerin isteklerine veya doktrinin sınırlamalarına sıkı sıkıya bağlı olarak çalıştıkları 'Orta Çağ' modelinden ziyade İtalyan ressamların aşağı yukarı 1500 yılında başlattıkları resimlere imza atma tipik uygulamasının bir muadili olarak görülerek 'bireycilik' kavramı ile de irtibatlandırılmıştır. Fakat, Batı'daki bu fenomenin yorumları artık tam tersi bir istikamete yönelmiştir: 'Eserler, hiyerarşik bir biçimde *yönetilen* ama kolektif çalışmaya dayalı olan bir teşebbüsün standartlara uygun olduğunu göstermek için imzalanmakta' ve imza, sadece ressam değil fakat aynı zamanda kefil olarak girişimciye de ait bulunmaktaydı.²⁸ Bunun doğru olması olasıdır, fakat çömlekçilerin işaretlerinin yerini isimlerin almasını ifade eden ve giderek artan kullanımı, okur-yazarlığın artmasıyla kesinlikle irtibatlı olan imza dışında kalite temin etme yolları da mevcuttur.

Sanat eserlerinde şahıs isimlerinin kullanımı sadece Ming hanedanının geç döneminde görülmedi. Resimlerde, özellikle de aydınlar için yapılan resimlerde imza uygulaması uzun zamandır mevcuttu. Ticari markalar, Song hanedanının (960-1279) onüçüncü yüzyıla denk düşen ve hayli ticarileşmiş olan son döneminde bilinmekte, özellikle de lüks vernikte, boyalı seramik yastıklarda ve benzeri ürünlerde kullanılmaktaydı; fakat, yabancı malların lüks ürünler olarak büyük ölçüde yaygınlaştığı bir dönem de olan onaltıncı yüzyılın sonlarında Çin piyasasının gelişmesiyle birlikte bu uygulama da genişledi. Song dönemi, lüks ürünlerde ulusal bir piyasanın teşekkülüne tanıklık etti ki, bazı Marxist bilimadamları bunu 'kapitalizmin filizleri' ile bağlantılandırmıştır. Onaltıncı yüzyıla gelindiğinde, bu piyasa, imparatorluk çapında varlık göstermekteydi.

Mal (mübadele için imal edilmiş ürün) kavramı ile kapitalizm arasında herhangi bir doğrudan ilinti olsa da olmasa da, bu fikrin daha geniş yorumlanması gerekse de gerekme de, Ming döneminde parasal değerlemeye tabi olmayan bir alış-veriş işlemi pek yoktu. Sadece sanat eserlerinin değil fakat zirai toprakların, eğlencenin, kamu hizmetlerinin, dini ve ritüel icraların ve basılı eserler biçiminde bilginin de parasal değeri mevcuttu.²⁹ Bununla birlikte, bilgi ve cinsel hizmetler örneklerinde de olduğu gibi, bu işlemlerin bir çoğu ile ilgili olarak belli bir duygu kar-

maşası söz konusuydu. Bu durum en çok da resim için geçerliydi. Onaltıncı ve onyedinci yüzyıllarda 'profesyonel' ve 'amatör' ressam ayrımı büyük bir önem taşımakta, amatör ressamlar seçkinler zümresine mensup bulunmakta, profesyoneller ise seçkinleri hamiler olarak görmekte idi. Aradaki fark zamanla başka yerlerde de olduğu gibi önemini yitirdiyse de sanat eserlerinin 'avami' pazarlarda satılmaması gerektiği duygusu varlığını korudu. Clunas'ın da işaret ettiği gibi, 'pazarlar, açık anlamını topluma kazandırılması gereken yapının bir modeli olarak pazarı reddetme girişiminde bulan mallar temin edebilmekteydi.'³⁰ Hiçbir surette Çin ile sınırlı olmayan bu duygu karmaşası, güçlü gerilimlere yol açtı.

Her şeye rağmen metalaştırma yaygınlaştı. Rowe'a göre, Çin'in geç imparatorluk dönemi (1600-1900), 'yoğun ticarileştirme, para kullanımı ve kentleşme'³¹ özelliği arz ediyordu. Cohen,³² bu özelliklere, 'metalaştırma'yı, özellikle de toprak haklarında meydana gelen metalaştırmayı eklemektedir. Metalaştırmayla ilgili olarak, Cohen, belli bir topluluk içerisinde suyun kullanımıyla ilgili haklar da dahil olmak üzere, Çinlilerin bu tür hakların satışı veya taahhüdü bağlamında Tayvan'da düzenledikleri birçok kontratı analiz etmektedir. Bu kontratlar, (Norveçlilerin 'odals-hakkı'* düzenlemesinin ve Normandiya'daki düzenlemelerin oluşturduğu örnekler itibarıyla eski Avrupa hukukunda sık sık görüldüğü üzere) yakın akrabalara bu hakları satın alma fırsatının zaten tanınmış olduğu ifadesine normalde yer vermektedir.³³ Bu hakların birçoğu aralarında aile cemiyetlerinin de yer aldığı tüzel kişiliklere aitti ve bu cemiyetlerin üyeleri, alınıp satılabilir birer meta durumunda olan hisselerle sahip bulunuyordu. Bu cemiyetler arasında Askeri Birlik Tanrısı, Eski Yeryüzü Tanrısı, Eski Edebiyat Tanrısı, Konfüçyüs ve diğer cemiyetler yer alıyordu. Hepsi de yılda bir toplanıyor ve ayrıntılı muhasebe defterleri tutuyordu. Hisse sahipleri sık sık kâr payı alıyor ve münasip bir kira ödemeleri koşuluyla topraktan zirai anlamda yararlanma önceliğine sahip bulunuyorlardı. Dernekler, Cohen'in incelediği köyün çeltiklerinin aşağı yukarı üçte birinden kira geliri elde ediyordu.

* odals-right

Cohen, bu amaçlar doğrultusunda bu kadar çok kontratın düzenlenişinin çok güçlü bir devletten ('şark despotizmi') çok görece zayıf bir devletin varlığına işaret ettiğini düşünmektedir. Akrabaların çıkarları kontratlarla sınırlanmakta -yani, bir satışın ardından gerçekleştirmeleri muhtemel itirazların önüne geçmek için yakın akrabalara bu hakları piyasa fiyatından satın alma fırsatının tanındığı ama onların buna yanaşmadığı not edilmekte- idi. Metalaştırma, esas itibariyle hemen hemen hiç devlet müdahalesi olmaksızın cemiyetler tarafından düzenlenen bu gibi kontratlarla güçlü bir şekilde desteklenmekteydi. Gerçekten de, devletin güçlü olduğu zamanlarda değil de zayıf olduğu zamanlarda bu kontratların sayısında bir patlama gerçekleştiğini görmekteyiz. Çünkü bu kontratlar 'cemiyet dayanışması'ndan³⁴ güç almakta ve 'devlet tarafından önemli bir müdahalenin yokluğunu izhar göstermekte' idi. 'Hukukun üstünlüğü' esas itibariyle yöreseldi.

Görmüş olduğumuz üzere, Çin'in münevver zümresinin dünyası ticaret ve lükse karşı bir duygu ikilemi yaşıyordu; söz konusu zümre, devletin 'kökleri'ni (*ben*) ziraat, 'dallar'ını (*mo*) ise zanaat ve ticaret olarak değerlendirmeyi öneriyordu. Köklerin esas teşkil etmesine karşın dallar böyle değildi ve dolayısıyla da kuşkuya açıktı. Bu dalların devletin hayat enerjisini tüketen lüks ürünler ürettiğini ve bu dallara gösterilen dikkatin rejimin çöküşüne yol açacağını düşünüyorlardı. Lüks ve müsriflik devletle başlayıp dışa doğru yayılır; bunu, zanaatkârların çiftçilik için elzem şeyleri imal etmek yerine modaya uyup elzem olmayan ürünleri üretmeye yönelmeleri izler. 'Şeyler' ile ilgili rahatsızlık Ming hanedanı dönemine kadar oldukça yaygın olarak varlığını sürdürdü. Farklı seslerin de yükselmiş olmasına karşın, bu sesler küçük bir azınlığa aitti.

Tüketimi kontrol altına almak amacıyla sık sık tüketimi kısıtlayıcı yasalar yapıldı. Appadurai, bu durumu, daha önceki toplulukların değişmez toplumsal sınıf sistemleri ile daha sonraki modaya duyarlı toplulukların daha esnek olan toplumsal sınıf sistemleri arasında bir orta yol olarak değerlendirmektedir.³⁵ Bununla birlikte, tüketimi kısıtlayıcı uygulamaların daha önceki

dönemde sınıf veya statü ile giysi veya diğer maddi unsurlar arasında var olan ilintiyi sürdürüyor olması ve zaman zaman 'pürîtenik' bir mahiyet kazanan daha genel bir sakınım estetiğini ifade ediyor olması olasılığı daha yüksektir. Mukerji³⁶ ve diğerleri, bu türden bir materyalizmin kapitalizmin ilk basamağını oluşturduğunu ileri sürmüştür. Fakat Clunas, bu özelliğin Batı Avrupa ile sınırlı olmadığını ve muhtemelen (Wallerstein'in eserinin vurguladığı gibi) o sıralarda Doğu ile Batı'nın aynı mübadele sistemi içerisinde (fakat çevrenin bir parçası olarak başlangıçta değil) çekilmekte olmasından dolayı eşzamanlı olarak Çin'de de mevcut olduğunu ileri sürmektedir. Clunas, onaltıncı yüzyıl Çin'inin 'Avrupa'ninkilerle benzerlik arz eden çok sayıda tüketim kalıbını sergilemekte'³⁷ olduğu, bu tüketim kalıplarının 'değişimin bir sonucu olmaktan çok motoru' olduğu yargısına varmaktadır. Bununla birlikte, arz ve talep faktörlerinin, üretimin, mübadelenin ve tüketimin bağıntısını çözmek zordur; genel kabul görmüş bir değerlendirmeye göre, ziraatin ve topraklarını kendi kullanmayıp başkalarına kiralayan toprak ağasının ticarileşmesi Ming toplumunun bağlarının çözülmesine neden oldu. Zenginliklerin kesin bir şekilde artmasına karşın servetin yatırılabileceği verimli ilgilerin pek söz konusu olmamasından dolayı elde edilen zenginlik tüketim mallarına yöneldi ve zamanla tüketimi kısıtlayıcı yasaları geçersiz hale getirdi. Taklit ortadan kalkmadı, fakat yasadan çok modaya dayalı hale geldi.

Clunas'ın onaltıncı ve onyedinci yüzyılın geç dönem Ming Çin'indeki lüks tüketim ile ilgili çalışması, 'değişimin bir motoru' olarak tüketim düzeyinde Batı Avrupa ile makul bir karşılaştırmanın yapılabileceği izlenimi oluşturuyor. Her iki bölgede de lüks malların üretim ve tüketimi nihayet büyük ölçüde ziraatin verimliliğine ve ticarileşmesine dayanıyordu ki, Brener, Wallerstein ve diğer bir çok isim Batı'da 'kapitalizmin filizleri'nin büyümesini buna bağlamakta; Brook, Clunas ve diğerleri ise benzer gelişmelerin belki de daha ileri düzeyli olarak Doğu'da da gerçekleştiğini ileri sürmektedir. Bir artı-değer mübadelenin ve uzmanlık gerektiren etkinliklerin zuhuru yol açmaktaydı. Fakat, Sombart'ın 1300 yılından 1800 yılına kadar Batı'da ticaretin gelişimini lüks mallara olan talebin sağladığını ileri sürmesine karşılık, lüks

ürünlere Batı'dakine oranla Doğu'da daha büyük bir ilgi gösterilmiş gibi gözüküyor. Belki de Batı'da üretime yatırım için daha büyük fırsatlar doğmuştu; Doğu'da 'bu tür kaynakları verimli bir şekilde değerlendirme imkanı son derece sınırlıydı.'³⁸ Bu doğru olsaydı, sanayileşmeye dönük hareket açısından bakıldığı takdirde, Batı'nın üretken güçleri ve teknolojisi bu sıralarda belli alanlarda Doğu'dan belli bir ölçüde daha ileri durumda olurdu. Fakat aradaki farklılıklar ehemmiyetsiz boyutta görünmektedir.

Clunas'ın tartıştığı uzmanlık türü, değer biçme tarzlarının ancak metinlerde ayrıntılandırılıyor olmasından dolayı zenginle fakir arasındaki uçurumun büyümesine yol açan okur-yazarlıkla doğrudan alakalıdır. Daha önceki yazılı kültürleri tartışan yazarların çoğuna göre, okuyup yazamayan (ve genellikle de çoğunluğu oluşturan) insanların tipik özelliğini 'kültürel yoksulluk' oluşturmaktadır. Bu değerlendirme, bazen 'kültürel çalışmalar' diye anılan ve dikkatleri okur-yazar kültürünün seçkin cephelerinden uzaklaştırarak 'sıradan yaşamlar'a, çalışan sınıflara, 'popüler kültür'e çeken şeyde zuhur eden moda tarafından bir şekilde değişikliğe uğratılmış bulunuyor. Fakat söz konusu insanların bir anlamda yoksul oldukları kesindir; örneğin, Çin'de okula gitmemiş olan insanların sadece Konfüçyen metinlerin muhtevasından haberdar olmalarına aracılık edilmekte ve uygun görüldüğü takdirde, taklit düzeyinde kalmak koşuluyla piyes, şiir, kurmaca ve benzer türlerin 'yüksek kültürü'ne katılmalarına izin verilmekteydi. Bunun aksine olarak, tüm üyeleri aynı anlamda 'kültürel açıdan yoksul' olan Gana'daki LoDagaa kabilesi örneğinde olduğu gibi, hiç kimse bütünüyle sözlü bir kültür iddiasında bulunmamaktaydı. Merkezi Gana'nın Gonja ve Asante topluluklarında nüfusun bir kısmının yönetici seçkinlerin tüm etkinliklerine tam olarak iştirak etmemelerinden dolayı yönetime daha az dahil edildikleri ileri sürülebilir; bununla birlikte, bu siyasi mahrumiyet, tür itibariyle yazılı kültürlerde dile getirilenlerden çok daha sınırlı görünmektedir.

Bu toplulukların Clunas'ın Çin ile ilgili olarak ele aldığı türden uzmanlık üzerine çok sınırlı olarak vurguda bulunuşu, okur-yazarlığın yokluğu ile el ele gitmektedir. Hiyerarşik olarak tanımlanmış 'sınıflar' ve farklılık gösteren bir toprak sahipliği ile ilinti-

li ayırıcı yaşam tarzlarıyla Bronz Çağı sonrasının toplumlarında karşılaştığımız bu uzman türü, tabakalaşmanın kendisinden çok, aynı zamanda bir sosyal tabakalaşmayı da ifade eden iktisadi tabakalaşmaya bağlı görünmektedir. Hiyerarşinin bir kısmını okur-yazarlık belirlemektedir; ümmiler 'alt', okur-yazarlar ise 'üst' sınıfa mensuptur. Çin'de, aynı farklılık eksenini, ya, yani 'zarif' ve *su*, yani 'kaba' karşıtlığında³⁹ ifadesini buluyor. Tabakalaşmanın olmadığı Ganalı LoDagaa üyeleri arasında ise, tabakalaşma ile ilgili kavramların zarif bir şekilde biçimlendirilmiş bir yay için de kullanıldığını görmekteyiz ki, böyle bir yay için 'zarif' veya 'iyi' anlamına gelen *viela* terimi kullanılmaktadır. Fakat 'kaba' teriminin hiçbir gerçek karşıtı yoktur. Nihayet, sınıfsız bir toplumda hepimiz 'kaba', 'bayağı', 'avami'yiz.

Böylesi bir değerlemede kullanılan bir diğer önemli karşıtlığı da antik ve modern ayrımı oluşturmaktadır. LoDagaa dilinde benzer kelimelerin *-kuuri*, yani 'eski', *paala*, yani 'yeni'- bulunmasına karşın, aynı değer ifadeleri gerçekte nesneler için her nasılsa kullanılmamaktadır. Diğer yandan, *tengkuori*, yani 'eski ülke' terimi, örneğin, dönülen yer veya hac gerçekleştirilen yer olarak bir değer ifade etmemekle birlikte menşe ismi olarak bir değer ifade etmektedir ki, belli bir ata ile alakalı nesnelere bir iyilik atfediliyor olması mümkündür. Fakat, eski oluş, bir başına herhangi bir değer ifade etmemektedir. Ayrıca, tüm nesnelerin ve eylemlerin hem fayda hem de haz temin etmesinden dolayı Çin'de 'fayda' ve 'haz' karşıtlığının da söz konusu olduğunu sanmıyorum. Burada, 'basitlik ve dürüstlüğe karşı lüks ve uçarılık gibi meselelerle ilgili en eski klasik tartışmalarda'⁴⁰ olduğu gibi hiçbir bariz ahlaki boyut yoktur. Çin'de hazzın kibar davranışın bir özelliği olarak görülmesine karşın, lüks gibi bunu da fazla ciddiye almak tehlikeliydi. Bu kibarlık kavramına, ('ekabir' tarafından) sanatkarların (ve özellikle de kadınların) etkinliklerine (becerilerine) yönelik bir küçümseme eşlik etmekteydi; amatörlerin etkinlikleri, becerilerini geçim temin etmek için sergileyen profesyonellerin etkinliklerinden daha yüksek bir değere sahipti. Diğer yandan, eğitim gerektiren uzmanlık, amatörcü ilgi ile karşılaştırılmaktadır. Aynı zamanda, taklit olanı ayırt etmeyi de içine alan bir beğeni hiyerarşisi de mevcuttu.

Bray, bize, Çinlilerin zamana karşı koymuş olan ve Batı tarafından ancak Sanayi Devrimi ile devralınan ticari ve teknolojik başarılarının bir anlatısını sunmaktadır. Brook, Çin'in para kullanmaya Amerikan gümüşünün gelişinden önce başladığını düşünmesine karşılık, başkalarının da yaptığı gibi, kapitalizme götürmeyen farklı bir ekonomi biçiminin geliştiğini ileri sürmektedir. Fakat Clunas'ın da ortaya koyduğu gibi, merkantilist etkinlik malların, özellikle de lüks malların kapsamlı mübadelesi ile ilgiliydi ki, bu mallar hem yönetici hem de orta sınıflara hitap etmekte ve karmaşıklık itibariyle Batı'dakinden farklı olmayan bir kültür üretmekteydi. Bu argümanlar, Elias⁴¹ gibi 'medenileşme süreci'ni esas itibariyle Batılı toplumların bir özelliği olarak gören kişilerle ilgili olarak hatırı sayılır ölçüde kuşku oluşturmuş bulunuyor.

Fakat, iktisadi düzeyi temel alarak Doğu ile Batı arasında gerçekleştirilen belki de en kapsamlı ve en kuşatıcı mukayeseyi Pomeranz'ın⁴² yakın zamanlarda yayınlanmış olan eserinde görmekteyiz. Pomeranz'ın eseri, bu revizyonun bilim piyasasında genel kabul görmesi için uzun bir zamanın geçmesinin gerekmesine karşın, dünya tarihinin geçirmeye başladığı değişim açısından önemli bir işaret teşkil etmektedir. Görmüş olduğumuz gibi, onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyılın kalburüstü toplumsal düşünürleri -sosyoloji alanında Marx ve Weber, iktisat alanında Smith ve Malthus-, 'Asya'nın çöküşü'ne, Doğu'nun iştirak hususunda başarısız olmasına mukabil sanayileşme, modernleşme ve kapitalizmin Batı'da zuhur etmesini izah edilmesi gereken esaslı bir mesele olarak değerlendirmekteydi. Avrupalılar ne gibi avantajlara sahipti, Asya'da ne gibi engeller mevcuttu? Bu soru, yirminci yüzyılda Braudel, Wallerstein, Chaudhuri ve Landes tarafından, mukayeseye daha az yer vermek suretiyle de E. Jones, Stone, Hall, Elias ve Doğu'ya en azından örtük bir biçimde Batı'nın 'üstünlük'ü açısından bakan birçok nüfus tarihçisi tarafından tartışıldı. Bu kişiler arasındaki sosyologlar ve toplum tarihçileri uzun zamandır varlığını koruyan, kökleşmiş kültürel farklılıkları incelerken, iktisatçılar ve iktisat tarihçileri daha yakın zamanlara özgü farklılıkları teknoloji mahiyetli değişiklikler olarak değerlendirmiştir. Her iki grup da, cevaplamaya soyundukları sorunun öngördüğü foyayı Doğu'da bulma eğilimi sergilemiştir.

Bununla birlikte, uzun dönemli bir değerlendirmede bulunduğumuz takdirde, Bronz Çağı'nın 'kentleşme devrimi'ni ve onun kırsal muadili olan ileri ziraati izleyen ehemmiyetli gelişmelerin çoğunun Asya'da gerçekleşmiş olmasından dolayı, bu gibi üstünlüklerin zamanla kayıtlı olduğuna hiç kuşku kalmamaktadır. Asya kıtası, tarih öncesi devirler ve Çin üzerine çalışan tarihçilerce 'medenileşme süreci' olarak anılan şeyin öncülüğünü yapmış ve Yunan dünyasının kapılarının açıldığı vakte kadar Avrupa'ya fiilen rehberlik etmişti. Klasik medeniyetlerin çöküşünden sonra bile, Çin ve Hindistan, tıpkı Batı Asya'nın Müslüman dünyası ve daha sonraları da onların bilgi ve başarılarının büyük bölümünü miras alan Batı Asya gibi gelişme göstermişti.⁴³

Avrupa merkezli yaklaşıma, geneli itibariyle Blaut, daha doğrudan doğruya olarak da bizi dünya görüşlerimizi yeniden gözden geçirmeye [*ReOrient*] çağıran Frank tarafından saldırılmıştır. Fakat, bir Çin iktisat tarihçisi olan Pomeranz, soruyu bir başka şekilde sormamızı önermektedir. Doğu neden Yangtze deltasında olduğu gibi Batı'dan farklı bir yol izlemiştir? Kitabının alt başlığında Çin ve Avrupa isimlerine yer vermiş olmasına karşın Pomeranz, bunları mukayese birimleri olarak kabul etmemekte, Avrasya'nın bir ucundan diğer ucuna kadar uzanan topraklardaki birbirinin elbette ki eşi olmayan ama nüfus yoğunluğu, ticarileşmiş ziraat, görece serbet pazarlar, mülkiyetin güvenliği ve kapsamlı elsanatları endüstrileri (ön-sanayileşme) itibariyle birbirine benzeyen 'çekirdek bölgeler'i kıyaslamamız gerektiğini ileri sürmekte, 1800 yılına kadar çok merkezli bir dünyada yaşadığımızı ve bu merkezlerin sadece birinin değil hepsinin seyrini incelememiz gerektiğini belirtmektedir. Pomeranz, ısrarla vurguladığı bir husus olan ve nüfusun büyüklüğüne ve yiyecek, yakacak, mesken ve elsanatlarına olan talebe bağlı olarak ortaya çıkan kaynak sıkıntıları ve ekonomi itibariyle benzer özelliklere sahip gördüğü yerler olarak (başta Yangtze deltası olmak üzere) Çin'de, Japonya'da (Kanto ovası) ve Hindistan'da (Gucarat) birkaç 'çekirdek bölge'nin ismini verir. Bu taleplerin ekolojik sorunlar doğurması nedeniyle, taleplerin karşılanış şekilleri birbirinden büyük ölçüde farklı olmuştur.

Pomeranz'a göre, söz konusu çekirdek bölgelerin ekonomileri 1800 yılına kadar temelde birbiriyle orantılı idi. Pomeranzın argümanları, esas itibariyle, neo-klasik, piyasa tarafından belirlenen türden bir ekonomik veri analizi üzerine kuruludur. Bununla birlikte bu analizde, siyaset, teknoloji, ideoloji, din ve aile ile ilgili mülâhazalar değil, ekolojik değerlendirmeler son derece merkezi bir yer tutmaktadır. Pomeranz'ın 1800 yılı gibi geç bir tarihte çekirdek bölgelerdeki benzerliklerle ilgili değerlendirmesi duygulara veya önceden şekillenmiş bir görüşe değil, bir kısmı kendisi tarafından oluşturulmuş ayrıntılı ölçülere dayalıdır. Gerçekleştirdiği araştırma, onu, Avrupa'nın ve özellikle de İngiltere'nin piyasalar, sermaye varlığı veya yatırım güvenliği itibariyle sanayileşme stratejilerini benimseme hususunda diğer çekirdek bölgelerden temelde daha hazır durumda olduğu yönündeki yaygın düşünceye karşı çıkmaya götürdü. Küçük farklılıkların (mesela, bazılarının küçük olduğunu kabul etmeyebileceği türden bir fark olan faiz oranlarındaki farkın) mevcudiyetini kabul etmekle birlikte, Pomeranz, bunların daha sonra gerçekleşecek radikal mahiyetteki 'büyük dönüşüm'ü izah edemeyeceği görüşündedir. Gerçekten de Avrupa, bazı açılardan diğer çekirdek bölgelere nispetle daha kötü bir konuma sahipti ve bu sayede, örneğin görece daha az yoğun olan ve yayılmaya imkan tanıyan toprağın kullanımı itibariyle, 'geri kalmışlığın avantajları'ndan yararlanabilmişti. Pomeranz, şeker tüketimi ve çay ve kahvenin de aralarında yer aldığı diğer gündelik 'lüks' ürünlerin tüketimi gibi birçok ölçü vasıtasıyla bu çekirdek bölgelerde ortaya çıkmış olan benzer yapıları ortaya koymaya çalışmaktadır. Ayrıca, yoğun nüfusa sahip bölgelerde evrim geçirerek koşulları daha akışkan hale gelmiş bulunan toplumsal hiyerarşide, hem statü elde etmek hem de edinilen statüyü perçinlemek için sanat eserleri gibi lüks ürünlerin kullanımı itibariyle benzerlikler yanında, özellikle de sürekli değişen bir moda geliştirmiş olmaları ve israfı önleyici yasalara uygun hareket etmeleri sebebiyle yeni seçkinlere eski seçkinler tarafından yöneltilen serzenişlerde de benzerlik mevcuttu. 'Gereksiz Şeyler Üzerine Bir Risale' gibi nutukların Çin'de Avrupa'daki benzerlerine oranla biraz daha önce ortaya çıkmış olması, kültürel emtianın

ticarileşmesinin Doğu'da daha erken bir zamanda gerçekleştiği izlenimini oluşturmaktadır.

Pomeranz, tüm bu çekirdek bölgelerin cari örgütlenme ve teknoloji düzeyleri itibariyle belli bir anlamda potansiyel büyümelerinin sınırlarına ulaştıklarını, mevcut seyirlerini ve yaşam standartlarını sürdürme hususunda ekolojik mahiyetli benzer sınırlamalarla karşı karşıya kaldıklarını ileri sürmektedir. Bu sınırlılıkların çevre bölgelerin ekonomilerinden yararlanılarak geçici olarak çözümlenmesi, elsanatı ürünleri ve teknolojik bilgi ihracı karşılığında yiyecek, yakacak, elyaf ve inşaat malzemeleri itibariyle Malthusyen gereksinimlerdeki gediğin kapatılması, toprağa dayalı ürünlerdeki kıyafetsizliğin giderilmesi mümkün olmuşsa da çevre bölgelerinde sonunda çekirdek bölgeye yetiştirilmiştir. Büyük farklılık burada ortaya çıkmaktadır. Emek-yoğun veya sermaye-yoğun stratejiler izlemek suretiyle bu ekolojik sınırlılıklar dengelenebilmiştir. Emek-yoğun strateji Çin 'çıkamaz'ına, sermaye-yoğun strateji ise Batı sanayileşmesine götürmüştür. İngiltere'nin sermaye-yoğun stratejiyi hayata geçirebilmesi, esas itibariyle, girişimcilik becerilerini miras almış olması, daha yüksek bir bilim ve teknolojiye sahip bulunması dolayısıyla ve hatta belli bir ahlak veya ideoloji sayesinde değil, fakat en azından kısmen, (Wrigley ve diğerlerinin ileri sürdüğü gibi) enerji krizini ormanların tahribinin (örneğin metallerin kullanımı üzerinde) yol açtığı ekolojik sınırlamaları ortadan kaldıracak şekilde çözecek olan demir ve kömür madenlerinin buluşmasını sağlayan coğrafi tesadüf sayesinde olmuştu. Bu buluşma, Sanayi Devrimi'nin gereksindiği makinaların imali için enerji (kömür) ve materyalin (demir) her ikisini de temin etmişti. Fakat hepsinden önemlisi, başarılı denizaşırı savaşların yapılmasını ve kolonilerin kurulmasını sağlayan ve ekonomik büyümeye olan katkısı Adam Smith tarafından bile dile getirilen 'askeri fiskalizm' idi. Burada da yine İngiltere, boşaltılmış toprakları ve köle plantasyonları tütün, şeker ve ip hammaddelerinin, özellikle de giyecek yapımında kullanılan pamuk gibi ihracat ürünlerinin hem tüketim hem ihracat için sistemli bir şekilde üretilmesini mümkün kılan Amerika'ya yayılmayı başarabilmesi dolayısıyla şanslıydı; zira toprak ve kaynak yetersizliği dolayısıyla söz konusu ürünle-

rin çekirdek bölgede üretilmesi mümkün değildi. Pomeranz, Amerika'daki kolonilerin sadece hammadde temin etmekle kalmayıp elsanatı ürünleri ve mamül maddeler için bir pazar da temin etmesi dolayısıyla bu avantajı, sanayileşmenin üzerine kurulduğu temel olarak görmektedir.

Pomeranz'ın anlatısını güçlü kılan unsurlardan birini, Batı'nın sonraki başarılarına dayalı önyargıları çürütmek için ayrıntılı ekonomik veriye yer vermesi oluşturmaktadır. Pomeranz'ın yaklaşımının 'rasyonel optimizasyon' varsayımları içeren (ve ekolojiye kadar uzanan) neo-klasik bir çerçeveye dayanıyor oluşuyla sınırlı kalmamak kaydıyla, bu güçlü yan, bir ihtilaf kaynağı olmaya da adaydır. Bu çerçevede, ekonomi ile ilgili olmayan değişkenler, özellikle de uzun ve kısa dönemli üstünlükler itibariyle çok farklı bir yol tutturmuş olan Avrupa-merkezci yazarları ilgilendirdiği kadarıyla, çoğu kez Pomeranz'ın argümanının büyük ölçüde lehine olarak bir kenara koyulmaktadır. Hayli pratik bir yaklaşım sergileyen Pomeranz, Britanya'yı, yakıt olarak oduna bel bağlamaktan kurtulup fosil yakıta geçişi ve son derece önemli olan tekstil endüstrisi için gerekli hammaddeleri Amerika'dan temin edebilmesi dolayısıyla şanslı olarak görmektedir. İktisat, ahlakı ve girişimcilik yeteneği ile ilgili olarak ileri sürülen diğer avantajları sessizce bir kenara itmektedir. Bir yerde Avrupa'da alfabetik yazı kullanan matbaanın varlığından söz etmektedir ki, matbaa makinasının bilimsel devrim diye isimlendirilen şeyle irtibatlı olarak sanayi ve ziraat alanlarında gerçekleştirilen icatlar ve gelişmeler ile ilgili teknolojik ve bilimsel bilginin birikimi ve dolaşımı itibariyle bir avantaj teşkil ettiği kesindir. Bu devrimle ilintili teknolojik gelişmelere ve bu gelişmelerin sürdürülebilir büyümeye olan katkısına daha fazla vurguda bulunulabilirdi. Dahası, modernleşme süreci açısından üretim tarzı ve vasıtaları kadar iletişim tarzı ve vasıtaları da önem arz etmektedir.

Parthasarathi, Pomeranz ile ilgili hacimli değerlendirmesinde, Pomeranz'ın Asya ve Avrupa'nın anahtar bölgeleri arasında gerçekleştirdiği mukayeseyi Avrupa'nın üstünlüğü ile ilgili kökleşmiş varsayımları düzeltici bir çaba olarak sıcak bir şekilde karşılamaktadır;⁴⁴ Parthasarathi'nin ifadesine göre, bundan böyle 'Avrupa'nın üstünlüğüyle ilgili bıkırtıcı ve köhnemiş argümanla-

rı sürdürmek zor olacak.’⁴⁵ Fakat Parthasarathi, bunu söyledikten sonra, sonraki farklılaşma açısından ekolojik izahların tek başına yeterli olmadığını ileri sürmektedir. Örneğin, Batı Avrupa’nın iktisadi gelişiminde, özellikle de himaye ve işgücü disiplini açısından çok daha esaslı bir yere sahip olan merkantilist ideoloji doğrultusunda gerçekleştirilen devlet politikaları ile ilgili bir değerlendirmenin bulunmayışını eleştirmektedir. Bununla birlikte, kesinlikle Batı Avrupa ile sınırlı bir uygulama olarak kalmayan himayeye Asya’nın ipek endüstrisinde daha kapsamlı olarak başvurulmuş; iş disiplini ise, E. P. Thompson’un⁴⁶ da belirttiği gibi, çoğunlukla fabrika sahiplerine destek temin etmiş olan devlet politikalarından çok (ABD’deki Rhode Island fabrikalarında olduğu gibi Çin’de de) endüstriyel üretimin bizzat kendi içinde zuhur etmiştir. Bir rekabet üstünlüğü elde etmek için İngilizler, geçmişe göre daha kesintisiz ve daha uzun süre çalışmak zorunda kalmıştır.

Bana göre Parthasarathi, Pomeranz’ın Avrupa’nın iktisadi gelişmesinde teknolojik değişimin önemini küçümsemediğini belirtmekle çok daha önemli bir hususa değinmiştir. Kuzey-Batı Avrupa’nın neden ‘onsekizinci yüzyılın sonlarında *ekolojik imkanları geliştirme gücüne* sahip devrimci teknolojik ilerlemeler’⁴⁷ kaydettiği sorusunun cevaplanması gerekmektedir. Pomeranz, değişikliklerin ‘teknolojik açıdan durağan bir Asya’ya karşı dinamik bir Avrupa’nın ürünü’ olmadığını ısrarla vurgulamakta haklı olmasına karşın, nedense teknolojik değişimin önemini ısrarla küçümsemektedir. Ki bu değişim seyri, eski eğitsel ve teknolojik başarıları -yani, Nef’in İlk Sanayi Devrimi diye isimlendirdiği şeyi ve bilginin birikimi ve dolaşımında meydana gelen büyük gelişmeleri- kısmen içinde barındıran bir tarihe sahipti.

Söz konusu dinamik seyir, ayrıca girişimcilerin rekabet saikleri ile de irtibatlandırılmaktadır: ‘Pamuk ile ilgili olarak, Hintlilerden daha fazla tekstil üretimi yapma ihtiyacının Britanyalı pamuk üreticilerinin yenilikçi etkinlikleri için bir saik oluşturduğuna dair bol miktarda kanıt mevcuttur.’⁴⁸ ‘İhtiyaç’ terimi izaha muhtaçtır. O sıralarda İngiltere o kadar büyük miktarda Hint pamuğu ithal etmekteydi ki, bir ithal ikamesi için duyulan ihtiyaç açıktı. İngilizler rekabet edebilmek için yenilik gerçekleştirmek

zorundaydı. Benzer baskılar demir endüstrisi alanında da mevcuttu. Kara ve deniz ordusunun taleplerinin oluşturduğu saikle, teknik ilerlemeler ve kömür kullanımı İsveç ve Rus ithalatlarının doğurduğu rekabette devreye sokuldu. Bunun sonucunda Britanya, pamuk imalatı (ve ona hizmet eden demir endüstrisi) şaşırtıcı bir büyüme gerçekleştirdi. Bu büyüme, örneğin yünlü ve ipekli kumaş üreten yerel tekstil üreticilerinin yakınmalarına neden olacak hacimdeki Hint ithalatlarının bir ikamesini üretmekle başlamıştı. 1815 yılına gelindiğinde, Britanya'nın pamuk tüketimi 80 milyon pound ağırlığa ulaşmış bulunuyordu; daha yirmi yıl önce dünyanın kalburüstü pamuk üretim bölgelerinden biri durumunda olan güney Hindistan'ın pamuk tüketimi 20 milyon pound idi. 1850 yılına gelindiğinde, Britanya yılda yaklaşık bir milyar pound ağırlığında pamuk ithal etmekteydi ki bunun büyük bölümü ihraç içindi. Bu üretimden elde edilen kârlar demiryollarını ve diğer endüstri kollarını besledi. Bununla birlikte, el yapımı kumaşı diğerlerinden daha ucuza üretebildikleri için Hintliler ve Çinliler, 'bükümü mekanikleştirmek, emek kullanımını rasyonelleştirmek veya diğer yollardan imalat sürecini dönüştürmek ihtiyacı hissetmiyorlardı'. İktisadi ve toplumsal baskılara tepki niteliğindeki bu hamleler, Büyük Farklılaşma'yı ve sanayi kapitalizminin doğuşunu belirledi.

Tüm bu süreç içerisinde büyük bir önem arz etmelerine karşın, teknolojik değişikliklerin ekonomi ve bilgi sistemlerinin durumundan bağımsız olarak değerlendirilmeleri elbette mümkün değildir. Bu husustaki eksikliğine rağmen, Pomeranz'ın eserinin kapitalizmin kökenleri, Doğu'nun çöküşü ve Batı'nın yükselişi ile ilgili tartışmanın seyrinin değişmesine yardımcı olacağına kesin gözüyle bakılabilir.

Notlar

1 Bray 2000: 65.

2 Bray 2000: 1.

3 Landes 1969: 29-30.

4 Elvin 1973. Elvin aslında teknolojik 'durağanlık'ı ondördüncü yüzyıldan ondokuzuncu yüzyıla kadar süren bir süreç olarak izaha çalışmaktaydı.

5 Clunas 1991.

- 6 Brook 1998.
- 7 Brook 1998: 10.
- 8 Brook 1998.
- 9 Tsuji 2002: 18.
- 10 Bray 2000: 11.
- 11 Brook 1998: 69. McDermott (özel görüşmemizde) şu yorumda bulundu: 'Kraliyet ailesinin üyelerinden kölelere kadar Çinli erkeklerin hiç birinin ticari işlemlerden kazanç elde etmeye karşı tavır takınmamış ve bir çoğunun da böyle bir arayış içine girmiş olması Çinli "tacirler" ile ilgili olarak anahtar bir özellik arz etmektedir. Tacirler -yani ticaret dışında başka bir iş yapmayan kişiler- memurluğun getirisinin ticaretinden daha fazla olmasından dolayı imparatorluk yönetiminin en azından ilk 1500 yılı boyunca saygın kişiler değildi: Onaltıncı yüzyıldan itibaren bu durumun değişmesiyle birlikte sadece ticaretle meşgul olan kişilere karşı tutum da değişti ve bazı seçkin çevrelerde daha olumlu bir şekle büründü. Onaltıncı yüzyıldan itibaren bu hususta hatırı sayılır bir bölgesel farklılık mevcuttur; bununla birlikte, (sokak satıcısı veya küçük dükkan sahibi olan çoğu tacirlerden farklı olarak) zengin tacirlerin ilgi duyuları ve toplumsal becerilerinin olması durumunda resmi çevrelerde yer edinebildiğine kuşku yoktur.'
- 12 Brook 1998: 111. Sorun merkezi hükümetle değil de yerel yönetimle, yabancı tacirlere keyfi vergiler yükleyen yamen katipleri gibi 'gayriresmi görevliler' ile yaşanıyordu.
- 13 Brook 1998: 102.
- 14 Tsien 1985: 96.
- 15 Brook 1998: 116.
- 16 Brook 1998: 88-9.
- 17 Brook 1998: 88. Bakır, kırsalda birçok alanda kullanılmaya devam etti.
- 18 Braudel 1977: 24; Brook 1998: 200. Braudel, Hindistan ve Çin, Japonya ve İslam ülkeleri de dahil olmak üzere modern kapitalizmin öncüleri ile ilgili olarak oldukça ayrıntılı bir çalışma gerçekleştirdi. Braudel, kapitalizmin piyasa itibarıyla önkoşullarının bölgenin tamamında mevcut olduğunu düşünmekte, ama yine de en yüksek mali işlem düzeylerine sadece büyük ölçüde politik nedenlerle Avrupa'nın ulaştığı yargısına varmaktadır. Fakat Braudel bunları üstünkörü analiz etmekte, Avrupalı kentlerin varsayılan özgürlüğüne ve kumar oynamaya istekliliğine ayrıcalık vermektedir. Bununla birlikte, birinci nitelik müphem ve tartışmalı; ikinci nitelik ise, Çin'de belki de daha bariz olduğu gibi, her iki nitelik de tacir kültürünün yaygın nitelikleriydi. Braudel'in eserini bir başka yerde daha ayrıntılı olarak tartışabileceğimi umuyorum. Ben kapitalizmi, büyük ölçüde, üretim tarzına göre tanımlayan bir bakışla değerlendirmekteyim. Bununla birlikte kapitalizmi, sadece pazar veya emtia mübadelesi ile sınırlı olmayıp belli kredi uygulamalarının gelişiminden yararlanma da dahil olmak üzere, kendisinin yol açtığı müba-

dele tarzı itibariyle değerlendirmek de kesinlikle mümkündür. İkinci değerlendiriş şekli, 'hukukun ve paraya çevirilebilir evrak uygulamasının ve "ihdas edilmiş" mevduatın gelişmesi, kapitalizmin yükselişini araştırma hususunda bize en iyi alameti temin etmektedir' ([1954] 1994: 78) diyen Schumpeter ile irtibatlıdır. Ingham şöyle demektedir: 'Kapitalizmin alameti farikasını kendine özgü parasal kurumlarında aramak gerekir' (2003: 302). Modern finans, ulusal borç ve vergileme açısından ekonomik alış-verişin gelişmiş formlarını temsil etmekteyse de, bunların kağıt paranın ilk kullanıldığı yer olan Çin'de iptidai biçimde de olsa mevcut olduğu kuşkusuzdur.

19 Brook 1998: 199.

20 Wallerstein 1974: 347vd.

21 Brook 1998: 201.

22 Clunas 1991: 36. Lüks mal pazarı, Çin'in bir ucundan diğer ucuna kadar eşit derecede güçlü şekilde gelişmedi. Lüks mal pazarının en güçlü şekilde filizlendiği yerleri Yangtze Vadisi, Büyük Kanal'dan Beijing'e kadar uzanan kıyı ve güneydoğu sahili boyunca yer alan belli şehirler oluşturmaktaydı.

23 Clunas 1991: 4.

24 McDermott, büyük toprak ağalarının ellerindeki toprakların tartışmalı olarak Ming hanedanının, son yüzyılı içerisinde hacim itibariyle arttığını ileri sürmektedir. Hakkında en çok bilgiye sahip bulunduğumuz bölge olan aşağı Yangtze deltasında zengin memurlar servetlerini toprağa yatırabilecek kadar kendilerini emniyette hissetmişlerdi; o vakte kadar, ilk Ming imparatorlarının deltanın çekirdek bölgelerindeki büyük toprak sahiplerinin topraklarını müsadere ediş ile ilgili bilgileri ve vergi korkusu onları toprağa yaptıkları yatırımı asgari düzeyde tutmaya sevk etmişti. Ming hanedanının son döneminde ödül uygulamasının yaygınlığı dolayısıyla emlakta da şişme meydana geldi; vergilerin tehdidi altında bulunan avam, topraklarını resmi görevlilere bağışlayıp onların toprağa bağlı hizmetçileri olmayı (yani, aksi takdirde ödemek zorunda kalacakları vergilerden daha düşük bir kirayı onlara ödemeyi) tercih etmekteydi. Başka yerlerde, Hunan ve Henan'da, imparatorluk hanehalkı üyelerinin özel toprakları hacim ve önem itibariyle büyümüş gözüküyor.

25 Clunas 1991: 15.

26 Bununla birlikte, Ming hanedanının aydın kültürü Ming öncesi döneme ancak yüzeysel bir ilgi göstermekteydi. Klasiklere karşı tutumları ise farklı olmuş gözüküyor (Nylan 1999).

27 Clunas 1991: 64. Song dönemi öncesi ressamalarının genellikle zanaatkar olmalarına karşın bu ressamaların çoğu aydınlar sınıfına mensuptu. Onyedinci yüzyılın başlarından itibaren tüm ressamlar para için çalışmaydı; ancak bunun yegane amaç olup olmadığı hala önem arz etmekteydi. Hat sanatının şahsileşmesi, Nylan'a (1999: 19) göre, Doğu Han döneminin sonlarında gerçekleşti. Daha önceleri yazı, 'değerli bir nes-

neye veya örnek bir şahsa ilave bir saygınlık katmak' gibi 'işlevsel bir güzellik' elde etmek için kullanılmaktaydı. Sonra, 'güzel yazı, -artık isimsiz bir zanaatkâr olmayıp (...) yüksek statüye sahip bir kişi olan' yazıcının özel nitelikleri ve kabiliyetleri ile irtibatlandırılmaya başlandı.' Böylece, yazı, Nylan'ın terminolojisine göre 'sanat' halini aldı.

28 Burke 1987: 64.

29 Clunas 1991: 117.

30 Clunas 1991: 120. Onaltıncı yüzyıla gelindiğinde, 'adi' terimi bir yazı türü için kullanılmaktaydı. Tam da amatör ve profesyonel arasındaki sosyal ayrımın aydınların sohbetlerinde can alıcı önemde bir yer işgal etmeye başladığı sırada, Dong Qichang'ın teorileri sayesinde aydınların resimlerinin (*wenrenhua*) satış veya sipariş üzerine yapılmaktaydı. Nylan (1999: 19), güzel yazının bir zanaatkâr etkinliğinden bir sanata dönüşümünü, bu meşguliyetin boş vakte sahip bireyler için bir statü işareti haline gelmesiyle irtibatlandırmaktadır. Wei-Chin döneminde (M.S. 220-420) bir grup halini alan söz konusu bireyler kendilerini taht için uygun bir seçenek, aşırı yetkilere sahip otoriteye karşı rakip bir kaynak olarak görmekteydi.

31 Rowe 1984: 1.

32 Cohen 2002.

33 Çin hukuku en azından Song döneminden itibaren toprak satın alma hususunda itiraz etme hakkını akrabalara ve yakın komşulara tanıyordu. Bu 'mukaveleler'i 'niyet ilanları' olarak nitelemek daha uygun düşecektir.

34 Cohen 2002: 90.

35 Appadurai 1986.

36 Mukerji 1983.

37 Clunas 1991: 172.

38 Clunas 1991: 161.

39 Qing döneminin başlarından itibaren bayağı ve zarif arasındaki ayrım, bir çok okur-yazar çiftçinin ümmi olarak, Konfüçyen insanlık ve ahlak fikirlerinin sahası dışında yer alan akılsız hayvanlar olarak görülmesine yol açtı. Uzmanlıkla ilgili olarak ayrıca bkz. Nylan 1999.

40 Clunas 1991: 84.

41 Elias 1994. Zerafetin Çin'de ve Asya'nın diğer bölgelerinde daha önce geliştiği hususunda genelde bir mutabakat mevcuttur. Kağıdın tuvalet için kullanımına kağıdın ortaya çıktığı ilk zamanlarda, Avrupa'dan asırlarca önce geçilmişti.

42 Pomeranz 2000. Çin uzmanlarının bazıları Pomeranz'ın Yangtze vadisi ile ilgili verilerini eksik bulmuş ve ekonomik gelişmenin önemini muhtemelen abarttığı yargısına varmıştır. Söz konusu uzmanlar, Çin'in diğer bölgelerinin gelişmelere ayak uydurmakta ve tacirlerin rolünün değişmekte olduğu onsekizinci yüzyılda fazla teknolojik gelişme görmemektedir.

- 43 Goody 2003a. Çin'deki kent devrimi, Yakındoğu standardlarına göre geç bir tarih olan M.Ö. 2200 civarında gerçekleşti.
- 44 Parthasarathi 2002: 270.
- 45 Parthasarathi 2002: 293.
- 46 Thompson 1967. Aslında iş disiplini bir çok kırsal toplumda büyük ölçüde gelişmişti; bkz. Thomas Smith'in Edo Japonya'sı ile ilgili çalışması (1988). Fakat aynı şey, geç dönem imparatorluk zamanları itibariyle Çin ve hatta Afrikalıların gerçekleştirdiği türden basit zirai rejimler için de geçerliydi.
- 47 Parthasarathi 2002: 280; italikler kendisine ait.
- 48 Parthasarathi 2002: 288.

'Sermaye' terimi İngilizce'de ve diğer Avrupa dillerinde uzun zamandır kullanılıyor. Bu kelimenin daha fazla servet biriktirmek için ayrılan ticari servet (tacirin serveti) anlamında kullanılışıyla ise ilk kez onsekizinci yüzyılın başlarında (1709) karşılaşırız. Kapitalist terimine gelince, bu terim, ilk olarak aynı yüzyılın sonlarındaki Sanayi Devrimi'nin ardından Arthur Young tarafından (1792) kullanıldı. Young, bu terimi, Fransa'nın doğrudan vergi ödeyen az sayıdaki zenginini tanımlamak için kullanmaktaydı. 1845 yılında ise, Disraeli, *Sybil*'de bir çoğunun yoksulluk içinde yüzdüğü bir zamanda 'kapitalistler serpilmekte, muazzam servet biriktirmekte' diye yazmıştı. Bütün bir sistemi ifade eden bir terim olarak kapitalizm terimi ise ilk kez Thackeray'nin *The Newcomes* (1854) başlıklı romanında kullanılmış, benimsenen bu terim, aynı tarihlerde en ünlü şekliyle Karl Marx tarafından inceden inceye işlenmiştir.¹ Marx şöyle demiştir: 'Emtianın dolaşımı sermayenin çıkış noktasıdır. Emtia üretimi ve emtia dolaşımının gelişmiş biçimi olan ticaret, ticaretin ortaya çıkmasını sağlayan tarihi önkoşullarla birlikte ortaya çıkar. Dünya ticareti ve dünya piyasası onyedinci yüzyılda sermayenin modern tarihini başlatmıştır.'² Marx, feodalizm üzerinde çözücü bir etkiye bulunmuş olmasına karşın, bir üretim tarzından bir diğerine geçişi izah hususunda merkantilist sermayenin bir başına yeterli olmadığını ileri sürmüştür. Bununla birlikte, sanayileşmenin zuhurunda da gözlemlendiği üzere, alternatif üretim vasıtalarının ortaya çıkması durumunda, ondokuzuncu yüzyılın Hindistan'ında da olduğu gibi, yeni sisteme yatırım yapmak için

tacir sermayesi bulunabilmektedir. Bu yatırımla birlikte tekstil imalatında tam bir dönüşüm gerçekleşmiş, ev 'endüstri'si ortadan kalkmış ve makinalarla donatılmış fabrikalarda ücretleri büyük ölçüde tacir sermayesiyle ödenen emekçiler tarafından gerçekleştirilen imalata geçilmiştir. Dönüşümü bu ikisinin terkihi, yani (sadece tacir sermayesiyle sınırlı olmamak kaydıyla) sermaye ve yeni üretim araçlarının oluşturduğu bileşim sağlamıştır. Marx'a göre, ticari etkinliğin artışı takip eden ikincinin ortaya çıkışından önce, feodal üretim tarzının zayıfladığı ama endüstriyel üretimin henüz ortaya çıkmadığı onaltıncı ve onsekizinci yüzyıllar arasında tacirlerin ve merkantilistlerin hakimiyetinde olan bir dönem geçirilmiştir ki, bu özellikler, Nef'in, Birinci Sanyai Devrimi (aşağı yukarı 1540-1640) diye isimlendirilmesine karşın çoğunlukla merkantilist kapitalizm diye nitelenen şeyde bariz bir şekilde gözlenmektedir.

Marx'ın kapitalizmin kökenleri ve gelişimi ile ilgili argümanı esas itibariyle Avrupa'nın tecrübesine dayalıdır. Ona göre, burjuvazinin kökenini teşkil eden imtiyazlı kent sakinlerinin ortaya çıkmasını Orta Çağ'ın serfleri sağlamıştı. Kapitalizm, daha genel olarak, sadece daha önceki toplumlarda ya bir alt sınıfı oluşturan ya da ticari etkinliklerin ve okur-yazarlığı gerektiren uzmanlıkların Asya'da olduğu gibi Avrupa'da da yaygınlaşmasıyla hakim bir unsur halini alan tacirlerle sınırlı kalmamak koşuluyla burjuva kesimiyle irtibatlandırıldı. Bu gelişmeye giden yolu Amerika'nın keşfi, Amerikan altın ve gümüşü ve daha sonraları da ihracat için üretilen hububat, Ümit Burnu'nun dolanılması ve bu yolla gerçekleştirilen ticaret açtı. Dahilde ve hariçte büyüyen pazarlar endüstriyel üretimin gelişmesini sağladı.³ Amerika'dan değerli metallerin ithali ve koloni ticareti de dahil olmak üzere ticaretten elde edilen kârların sermaye birikimini kolaylaştırması, üretim tarzında meydana gelecek değişikliğin habercisiydi. 'Hiç kuşku yok ki,' diye yazar *Kapital*'de Marx, 'onaltıncı ve onyedinci yüzyıllarda ticarete coğrafi keşiflerle eşzamanlı olarak ortaya çıkan ve ticari sermayenin gelişimini hızlandıran büyük devrim, feodal üretimden kapitalist üretime geçişin temel faktörleri arasında yer alıyordu.'⁴ Görmüş bulunduğumuz şey, sanırım, (kolonyal mübadeleyi dışta tutacak olursak) böylesi bir

ticari genişlemenin, endüstriyel üretime geçişi sağlayacak müteakip dönüşümün başlangıçta sınırlı kalmasına yol açan bir olgu olsa bile Avrupa ile sınırlı olmadığıdır. Nitekim, üretim araçlarından yoksun bir işçi sınıfının doğuşunu ticaret değil de makinalaşma sağlamıştır.

İşgücü örgütlenmesini olmazsa olmaz bir unsur olarak görenler de çıkmıştır. Runciman'ın tanımına göre kapitalizm, resmen özgür olan işçilerin 'kâr amacıyla pazarda rekabet eden mevcut girişimciler tarafından düzenli istihdam için işe alınıyor'⁵ olması durumunda vücut bulur. Resmen özgür işgücü bir çok koşul içerisinde bulunabilir; kapitalizme geçiş, ücretli emeğin ekonominin tamamına hakim hale gelmesiyle gerçekleşir. Bunun karşıtını elbette ki daha önceki dönemlerin toprağa bağlı, köle benzeri işgücü veya hatta köle işgücü oluşturmaktadır. Fakat, kapitalist veya endüstriyel işgücünü 'özgür' diye isimlendirmek bazı açılardan yanıltıcıdır. Sanayileşme öncesi çiftçi toplumlarında, özellikle de çapa ziraatinde işgücü çok daha 'özgür'dür. Ganalı arkadaşım bunu kesinlikle böyle görmekteydi. Kadınların köle olduklarını düşünmekte hatalı olmasına karşın, bu görüş, kendisinin 'daha özgür' işgücü biçimleri perspektifinden bakarak vardığı bir yargı değildi. Bu tanım, iktisatçıların veya liberal yazarların -J. S. Mill'in *On Liberty* başlıklı denemesinde gerçekleştirdiği türden- ekonomik özgürlük tanımından farklıdır. Gana'da ekonomik özgürlük, bireyin kendi yaşam tarzını seçmesiyle ilintili bir meseledir ki, arkadaşım bu olasılığa aynı derecede sahip değildi. Fakat, Peacock'un da işaret ettiği gibi, bu hareket özgürlüğü ile 'iş yerindeki hiyerarşik düzen tam bir uyumsuzluk içerisinde gözükmekte'dir. Marx'ın anlatısındaki işçi zincirleri tüm sanayi toplumlarında burada devreye girmektedir, zira 'yabancılaşmanın temeli kurumsal değil teknolojiktir.'⁶

Kapitalizm kavramını karmaşıklaştıran unsurlardan birini, kapitalizmin -toprağın kullanım ve mülkiyet hakkı sistemleri temelinde tanımlanan- feodalizmden doğuşuna ilişkin Avrupa'ya özgü problem oluşturmaktadır. Bu dönüşümü tartışan Batılı teorisyenler daha önceki ekonomiyi feodal lordlar ve onların ziraî nüfusla olan ilişkileri açısından inceleme eğilimi sergilemektedir; feodalizm tam da bu bağlamda tanımlanmaktadır. Bu ke-

simin halkın büyük çoğunluğunu kapsadığı kuşkusuzdur. Fakat halkın veya dönemlerin, bazen karmaşık imalat ve mübadele ilişkileri içerisinde de olabilen diğer kesimini görmezden gelmek mümkün değildir. Bronz Çağı'nın kentsel devriminden bu yana, insanlar ve merkezler, diğer mal ve hizmetler veya para ya da mübadele değeri için mal ve hizmet üretmiş ve mübadeleyi kaçınılmaz olarak içeren ihtisasa dayalı etkinliklerle meşgul olmuşlardır. Kentlerdeki hiç kimse kendi kendine yeterli değildir; hiçbir erkek veya kadın bir ada değildir. Bu mübadelenin bir kısmı kent toplumu içinde, bir kısmı kırsal sektör içinde veya kırsal sektörle, bir kısmı da büyük ölçüde lüks mal ticareti şeklinde olmak üzere bütünüyle dışarı ile gerçekleşmiştir. Ne tür siyasi kontroller söz konusu olursa olsun getirilenlerin götürülenleri bir şekilde dengelemesi gerektiğinden bir pazar unsurunun mevcudiyeti kaçınılmazdı; bir kâr-zarar hesabının var olması gerekiyordu. Hint iktisat tarihçisi Habib⁷ şöyle demektedir: 'Bir zirai toplum geliştiğinde, belli zirai ürünlerde bölgelerarası mübadelenin başladığını ve bu temel üzerinde, daha da ötesi, kırsal alandan artı-değer temin etme temeli üzerinde, kentsel bir ekonominin eninde sonunda ortaya çıktığını evrensel bir gerçek olarak kabul edebiliriz.'

Artı-değer kavramını buna dahil etmek, sermaye birikiminin ücretli işgücü istihdamının bir sonucu olan artı-değere el koymak suretiyle gerçekleştirildiğini gözden kaçırmak anlamına geliyor. Böylesi bir birikim, ileri tarımda teraslama uygulamasına gidilmesi örneğinde olduğu gibi, sanayileşme öncesi sistemlerde de gerçekleşmiştir. Bu birikim, bizzat çiftlik işçileri veya işverenin, hak ettiğinden daha düşük ücret verdiği madunlar üzerinden sağlanmıştır. Her iki durumda da, verimkar yatırımdan [productive investment] müteşekkil bir birikim söz konusudur. Bunun bir kısmının lüks mallara ve diğer tüketici kalemlerine harcanabilmesine karşın, Bronz Çağı sonrası kültürlerde bile bir kısmı yatırım olarak değerlendirilebilmiştir. Merkantilist, imalatçı ve zirai girişimlerin gelişimleri o zamandan beri bu şekilde gerçekleşmiş, makinalaşmanın ve endüstriyel üretimin gelişimiyle birlikte de kuşkusuz çok daha büyük bir hız kazanmıştır. Fakat, birikim fırsatlarının artması sonucunda temponun da

hızlanmasına karşın, onsekizinci yüzyıl Avrupası, süregelen ekonomik büyümenin gerçekleştirildiği ilk yer değildir.⁸

Kırsal perspektif, kaçınılmaz bir biçimde, burjuvazinin ve 'kentlerin kökeni' hakkında, yani bu kentlerin sakinleri, tacirleri, 'profesyoneller'i, alış-verişini yaptıkları malların çoğu zaman üreticiliğini de gerçekleştiren dükkan işleticileri ve başkalarının ürettikleri malların ticaretini yapan ve pür para-adamlarıyla ilgili sorular ortaya çıkarmaktadır. Feodal bakış açısıyla değerlendirildiklerinde bu insanlar, marjinaler olarak, müstakbel para babaları olarak görölmektedir. Hem tarih öncesini hem de tarihsel dönemleri kuşatan bir dünya perspektifiyle bakıldığında ise öykü değişiklik arz etmektedir. Kentler ve ticaret, Bronz Çağı'nın (aşağı yukarı M.Ö. 3000) zuhurunu izleyen dönemde hayli gelişmiş olarak Yakındoğu, Mısır, İndus vadisi ve Çin'deki Sarı Nehir vadisinde mevcuttu.⁹ Bu yerlerdeki topluluklar Gordon Childe'in 'kentsel devrim' diye isimlendirdiği deneyimi geçirdiler; her ne kadar imalatçılar toplumda belli başlı mevkileri ellerinde bulundurmuyorsa da, kentler, tacirler, profesyoneller ve imalatçılar o vakte gelindiğinde tam anlamıyla teşekkül etmiş bulunuyordu.

Tacirlerin ilk medeniyetlerdeki konumu, Childe'in Mezopotamya'daki ilk 'şehirler'in, ilk 'medeniyet'in gelişmesi ile ilgili anlatısında ele alınmış ve analize tabi tutulmuştur. Şehirlerde, din adamlarına, yöneticilere ve zanaatkârlara ilaveten 'herhangi bir kutsal hanehalkına mensup olmamasına, dolayısıyla da bu hanehalklarının listelerinde yer almamasına karşın, kent yaşamı için gerekli ithalatları (ve ihracatları) düzenlemede vazgeçilmez olan profesyonel tüccarlar veya tacirler [de] vardı.'¹⁰ Umman'dan, İran'dan, Suriye'den, Anadolu'dan ve hatta Avrupa'dan malzeme getirilmesi gerekiyordu. Bu işle meşgul olan ve aralarında muhtemelen karada kervan, denizde ise küçük filolar kullanan Samilerin de yer aldığı personel arasında farklı kesimlerden insanlar bulunmaktaydı. 'Tıpkı Avrupa'nın iş kurumlarının Afrika ve Çin sahillerinde fabrika ve koloni kurmalarına benzer bir biçimde, sınırlarda navlun ve yük toplamak için yarı-daimi temsilcilikler kurulmuş olmalıdır. (...) Bu koşullar dolayısıyla

la, Şark'taki "ticaret," kültürün yayılımında bugünkünden daha güçlü bir vasıta teşkil etmekteydi.'¹¹ Oppenheim, Anadolu'daki Kanes'te (aşağı yukarı M.Ö. 2000) yaşamış ve bol belge bırakmış olan Asurluların dikkat çekici ölçüde hareket serbestisine sahip bulunduklarını, çok zengin olabildiklerini, toplumsal statüleriyle iftihar ettiklerini ve yüksek ahlaki ölçülere sahip olduklarını yazmaktadır.¹² Özgür sanatkârlar kervanlarla seyahat ederek maharetleri için bir pazar arayabilmekte, kendi dinlerinin gereklerini yerine getirebilmekteydi. Örneğin, Akkad'ta bir Hint tapınağı mevcuttu. 'Kültürler bu şekilde aktarılmışsa, faydalı sanat ve zanaatların da aynı kolaylıkla yayılması mümkündü. Ticaret, beşeri tecrübe birikimini artırmaktaydı.'¹³ Ticaret yerleşim yerlerinin çeşitliliğini artırmaktaydı.

'Vazgeçilemeyecek ölçüde önemli olan ve meslekleri dolayısıyla seyahat etmek zorunda bulunan tüccarlar'ın mevcudiyeti elbette ki mallar için olan talebe ve imalatın gelişmesine bağlıydı. Childe, bir 'endüstriyel nüfus'tan,¹⁴ etnik farklılıklardan (ve çatışmadan) ve sınıf mevcudiyetinden de söz eder. 'Para' kullanan, bir yazı türü ile birlikte 'soyut' bir ölçüm de geliştirmiş bulunan bu 'yeni orta sınıf', daha önceki 'putperest' toplumda bir 'para babası' rolü oynamışlardı. (Tabirler Childe'in tabirleridir). Yakın zamanlara kadar kesinlikle hakim konumda olmamakla birlikte mübadele sistemlerinin, imalatın genelinin ve bilgi alanındaki gelişmelerin birbirine eklemlenmesini sağladıkları için kentlere ve kent sakinlerine dikkat çekmekteyim. Buraları, ekonomik, siyasi ve daha genel kültürel terimler açısından müstakbel değişikliklerin çekirdeğini oluşturmuşlardı. Bu merkezler, daima içerisinde yer aldıkları bu kalkışın başlama noktasını temin ettiler.

O halde, dünyadaki gelişimlerin tasnifinde Avrupa'ya gösterilen teveccüh hatırı sayılır sorunlara yol açmaktadır. Bu yaklaşım, antikiteden feodalizme, daha sonra da kapitalizme geçişe evrensel bir 'evrimci' ehemmiyet atfetmekte, böylece Asya (burada Asya despotlukları öcüsünü bir tarafa bırakalım) feodalizm üretme hususunda bir istisna halini almaktaydı. Buna karşın, biz, hem Doğu'nun hem de Batı'nın Bronz Çağı ve Bronz Çağı'nın kentsel devrimi itibariyle ortak köklerinin olduğunu düşünüyö-

ruz. Nitekim, sadece feodalizmin daha geniş çaplı olarak var olduğu değil fakat aynı zamanda Asya despotlukları da dahil olmak üzere, Doğu ve Batı'daki rejimlerin tamamının aynı sistemin farklı biçimleri oldukları inandırıcı bir biçimde ileri sür÷lmüştür.¹⁵

Dolayısıyla, feodalizm üzerinde yoğunlaşma, ortak kökenin gölgede kalmasına ve kentlerin Batı'da oynadığı rolün layıkıyla takdir edilememesine yol açmış bulunuyor. Zamanla tüm yerlerdeki kentler, büyük zirai toprak sahiplerinin, yani feodal aristokratların aleyhine olarak siyasi açıdan giderek artan bir şekilde önem kazandı. Kraliyet ve aristokrasinin kentlerin önemini, özellikle de mal, hizmet, para ve 'yüksek' kültür temin ediciler olarak oynadıkları ehemmiyetli rolü ister istemez tanımak zorunda kalması üzerine, kentlerin gücü, devlet idaresinin geri kalan kısmına nispetle arttı. Zira zanaatkârlar, dükkan işleticileri ve hizmet sektöründe görevli kişiler de dahil olmak üzere, kentlerin ve kentlerde meskun burjuvazinin mevcudiyeti bu sistemlerin uzun süreli mukavemetleri için elzemdi. Feodalizmin sözde yükselişi, 'antik toplum'un, kentsel süreklilikte zayıflamaya yol açan -ama Batı'da bile bütünüyle ortadan kalkmasını sağlayamayan- kentsel devrimin Batılı vârislerinin çöküşünü temsil etmekteydi. Aynı sıralarda Şam'da, Bağdat'ta ve Doğu'nun diğer bir çok şehrinde kentsel yaşam devam etmekte ve gelişmekteydi. Medeniyet, yazılı kültür, Yunanlıların ve dolaylı olarak da Mezopotamya'nın başarılarına yaslanarak gelişti ve büyüdü. Aynı şey Çin ve Hindistan'da da gerçekleşti. Üretim sistemleri giderek daha da karmaşılaşarak gelişti; Çin'de (kağıt ve matbaanın kullanımıyla) kitap, (çifte hasatın uygulanmasıyla) pirinç, ipek,¹⁶ bronz ve çini¹⁷ üretimi gerçekleştirildi ki, bunların bir kısmı ihraç malları arasına girdi. Bilgi ağları ve bu ağların bulunduğu yerde doğal olarak vücut bulan ticaret Doğu ile Batı arasında yayıldı.

Tarihçi Thomas Glick, teknolojinin yayılımını üzerine görüş bildirirken şöyle der: 'Genelde, yüksek Orta Çağ'da teknolojik yayılım hareketi, bir diğer teknik yenilik yurdu olan İran vasıtasıyla Çin'den Hindistan'a ve Batı'ya doğru bir seyir izlemektedir.'¹⁸ Sinologlar aktarımın yavaşlığı, İslamcılar ise hızlılığı üzerine vurguda bulunmaktadır. Bu, durumdan duruma değişiklik arz etmekteydi. Çin, belli döküm tekniklerinin gelişimi veya el

arabası gibi daha basit aletler itibariyle Avrupa'nın neredeyse bin yıl ilerisindeydi. Bununla birlikte, kağıt kullanımı, sekizinci yüzyıl ortaları ile onuncu yüzyıl ortaları arasında Semerkant'tan Endülüs'e yayıldı, Arap rakamlarının yayılması için ise birkaç onyıllık süre yetti.

Kağıt, seramik ile birlikte Çin'in 'endüstriyel ölçekte'¹⁹ imal ettiği yegane maldı. M.Ö. ikinci yüzyıla ait kağıt parçaları ile karşılaşmış bulunuluyor. Kağıt, Doğu Jin hanedanı dönemine (317-420) gelindiğinde gündelik kullanıma girmiş bulunuyor ve birçok farklı amaçla kullanılıyordu. Kağıdın ilk zamanlarda yerel olarak üretilmesine karşın, Çin devleti, 1101 yılında, sırf kağıt para basmak için kendi kağıt fabrikalarını kurdu. 'Söylenenlere bakılırsa 1175 yılında Hangzhou fabrikasında binden fazla işçi çalışıyordu. Sichuan'da tüm sakinleri kağıt işçisi olan köyler mevcuttu ki, bu işçilerin çoğunu daha iyi ücret elde etmek amacıyla çiftçiliği bırakmış kişiler oluşturuyordu.'²⁰ Atalar kültüyle irtibatlı olarak cenaze sahiplerine parasal yardımda bulunma âdetinin yaygınlığı ve 'basımda meydana gelen muazzam artış' dolayısıyla kağıda olan talepte büyük bir artış meydana geldi. Bu kağıtlar fabrikalarda üretilmekteydi; 1597 yılına gelindiğinde, 'bir Jangxi bölgesinde her biri 1000 ila 2000 işçi istihdam eden 30 kağıt fabrikası vardı.'²¹

Kağıt, Arapların sekizinci yüzyıldaki gelişlerinden önce Budist keşişler ve İpek Yolu tüccarları vasıtasıyla batı istikametinde Orta Asya'nın bir ucundan diğer ucuna yayıldı. Kafkas Dağları'ndaki sekizinci yüzyıla ait bir mahalde, üzerinde Çince yazılar yer alan ve alış verişi bilgilerine yer veren kağıtlar bulundu.²² Arap dünyasınca sekizinci yüzyılda kullanılmaya başlayan kağıt Müslüman Avrupa'ya onuncu yüzyılda ulaştı; buradaki ilk kağıt fabrikaları ise onikinci yüzyılda kuruldu. Birkaç zanaatkârın ele geçirildiği sekizinci yüzyıla kadar Çinlilerin, kağıt yapımı ile ilgili bilgiyi bir sır olarak sakladığı sık sık söylenmekteydi. Tsien²³ bunu reddetmekte ve bu hikayenin sonradan, Avrupalıların hammaddeler ve imalat üzerinde tekel kurmak amacıyla patent başvurusunda bulunacakları sırada, fabrikalarında çalışan işçilerden sadakat yemini talep etmeye varacak ölçüde ticari sırları korumaya kalkışmasının ardından türetildiğini ileri sürmekte-

dir. Kağıt önce doğuya doğru Kore'ye ve Japonya'ya, ardından da batıya doğru Turfan bölgesine göç etti. Daha sonra Semerkand'a, oradan da hızla Bağdat'a geçti ki, burada 794 yılında Çinli işçiler tarafından ikinci bir kağıt fabrikası tesis edildi. Kağıt, bu tarihten itibaren parşömenin yerini aldı ve Arapların Avrupa pazarına kağıt arzı onbeşinci yüzyıla kadar sürdü. Kağıt, Endülüs'te onuncu yüzyılda görölmeye başlandı ve ilk İspanyol kağıt fabrikası, keteni ile ünlü olan Xativa'da kuruldu.

'Bürokratik gereksinimin Müslüman resmi görevlileri kağıdı benimsemeye sevk etmiş olması mümkündür; fakat, kağıdın İslam topraklarında ulaşılabilir durumda olması kitapların ve yazılı kùltürün Avrupa'nın başka hiçbir yeriyle mukayese edilemeyecek ölçüde büyük bir yaygınlık kazanmasında da etkili oldu.'²⁴ Kitap nüshaları, matbaa makinasına sahip olan Çin'dekinden bile çok daha fazla sayıda basılmaktaydı. Herbirine Kur'an'ın ve Kur'an'ın lisanının kutsiyeti atfedilen kitaplar, Kurtuba'dan Çin sınırlarına kadar uzanan bir kùltürün parçalarıydı; söz konusu dil, malların ve fikirlerin hızla yayılmasını sağlayan muazzam bir ortak pazarı temsil ediyordu. Kur'an'ın -'kitap temelli bir kùltür' olan- İslam'da yazıya olağandışı bir saygınlık tanınması bu yayılmayı kolaylaştırdı.

Semerkand'a beş asır sonra ve ancak bu kentin Müslüman Abbasi hanedanı tarafından fethedilmesinin ardından ulaşmış olmasına karşın, kağıt, bürokrasi tarafından benimsendi ve izleyen iki asır içerisinde kağıt kullanımı İspanya'da yaygınlaştı. Bürokrasinin mantar gibi büyümeye meyilli yapısı kağıt vasıtasıyla güçlendiği gibi, kağıt kullanımı için bir teşvik unsuru da teşkil etti. Kağıt imalatı için kullanılıp kullanılmadıklarını bilmiyor olmamıza karşın, onuncu yüzyılda Bağdat'ta mevcut olan kağıt fabrikalarının ürünlerine Dicle Nehri'nde demirlemiş bulunan ve imalathane olarak kullanılan gemilerin ürünleri de katkı temin etmiş olabilir. Bununla birlikte, daha önceki bir dönemde, dokuzuncu yüzyılın Şam şehrinin dış kesiminde su enerjisi ile çalışan kağıt fabrikaları mevcuttu. Burada kağıt önemli bir endüstri maddesi halini aldı ve güvercinle haberleşme için imal edilen hafif şekli de dahil olmak üzere, şehrin Timur tarafından yağmalandığı 1401 yılına kadar geniş ölçüde ihracı gerçekleştiri-

len bir ürün olma özelliğini korudu. Bundan sonra, kağıt imal etme tekniğini Araplardan öğrenmiş olan İtalya'dan 1340'larda başlayan ithalat büyük ölçüde arttı. Kağıdı kayıt tutma amacıyla kullanmalarına karşın, başlangıçta, Müslümanların, Yahudilerin ve Hristiyanların gönülleri kutsal kitapların parşömen dışında herhangi bir şeye yazılmasına el vermemiş, bu hususta ilk tutum değişikliğine gidenler Müslümanlar olmuştur.

İspanya'da Hristiyanlar tarafından işletilen ilk kağıt fabrikası 1157 yılında Fransa sınırı yakınlarındaki Vidalon'da inşa edildi. Sicilya'dan kağıt ithal etmekte olan İtalya'da ilk zamanlarda resmi belgeler için kağıt kullanımı yasaklandıysa da sonraları durum değişti ve Fabriano'da 1268-76 yılları arasında bir kağıt fabrikası inşa edildi. Sonraları kağıt imalatı Bologna'ya (1293) ve İtalya'nın kuzeyindeki diğer şehirlere yayıldı. Fransa'da ilk kağıt fabrikası 1348 yılında Troyes'te tesis edildi. Almanya kağıt imalatına ondördüncü yüzyılın sonlarında başladı ki, bu kağıt, Nuremberg'te kullanıma sokulan ahşap kalıplı baskı makinalarıyla yapılan baskılarda kullanılmaktaydı. Hollanda'da 1428 tarihinde bir kağıt fabrikasının var olduğunun söylenmesine karşın, burada kağıt imalatının kayda değer boyuta ulaşması 1586 yılına kadar söz konusu olmadı. Kağıt üzerine kayıtlı ticari işlemlerin ilk olarak ondördüncü yüzyılın başlarında ortaya çıktığı İngiltere'de Caxton gibi ilk basımcıların ithal malzeme kullanmak zorunda kalmasına karşın, kağıt fabrikaları 1495 yılından önce boy gösterdi. İki asır sonra, yani onyedinci yüzyılın sonlarına gelindiğinde, İngiltere'de 600 kağıt fabrikası mevcuttu.

Baskı teknikleri de benzer bir seyir izlemiş görünmekte, bu hususta Moğol fetihleri esnasında Doğu ile Batı arasında yakın temas gerçekleşmiş bulunmaktadır. İlk olarak miladi altıncı ve yedinci yüzyıllar arasında Çin'de Budistlerin metinlerinde kullanılmış olan kalıp baskı Gutenberg'den önce Avrupa'ya gelmiş bulunuyordu. Tsien'e göre, Çinlilerin baskı makinasının Türkçe konuşan ve alfabetik bir yazıya sahip bulunan Uygurların meskun olduğu bölgeye yayılmasının ardından zaman zaman tipo baskının kullanılmış olması bu adaptasyonun 'doğal olduğunu göstermekteydi.²⁵ Uygurlar, Moğollar tarafından fethedildi ve İran'ı fethedecek olan Moğol ordularına katıldı. Onüçüncü yüz-

yılın ortalarından ondördüncü yüzyılın başlarına kadar Çin etkisi güçlüydü. Çinlilerin uygulaması örnek alınarak 1294 yılında Tebriz’de de kağıt para basımı gerçekleştirildi. Resmi tarihçi Resideddin, kaleme aldığı dünya tarihinde (1301-1311) Çinlilerin baskı makinası hakkında kısa bir bilgiye yer ayırmıştır. İslam dininin matbaaya teveccühünün olmamasına (Tanrı’nın ve Peygamber’in isminin elle istinsah edilmesi gerekiyordu) karşın, Mısır’da miladi 900 ila 1380 yılları arasına ait basılı birkaç malzeme bulunmuştur.

Kağıt, endüstriyel olarak üretilen tek ürün değildi. Ledderose,²⁶ bronz, ipek, lâke, seramik ve ahşap ürünlerle ilgili olarak ‘Çin sanatı diye isimlendirdiğimiz ürünlerin çoğu fabrikalarda üretildi’ demekte ve çok erken bir tarihte başlamış olan fabrika üretimi ile neyi kastettiğini çok iyi bilmektedir. Fabrika, bir usta ile çıraklarından oluşan atelyeden farklıdır ve tanımı sistemik özelliklerine, işgücünün örgütlenmesine, iş bölümüne, kalite kontrolüne, toplumsal üretime ve standardizasyona göre yapılmaktadır. Fabrikanın başında, zanaatkâr olması gerekmeyen fakat üretimin örgütlenmesinden sorumlu olan bir birey bulunmaktadır.

Ledderose’a²⁷ göre, Çinlilerin fabrika sisteminin Avrupa’daki gelişmeler üzerinde etkide bulunmuş olması mümkündür. Père d’Entrecolless, Meissen’de Avrupa’nın ilk seramik fabrikasının tesis edildiği ve onyedinci yüzyıl Avrupa’sında, örneğin Fransa’da Colbert (1619-1685) tarafından devlet fabrikalarının tesis ettirildiği sırada yaşanan süreci ayrıntılı bir şekilde tasvir etti. Wedgwood, 1769 yılında Stradford’da tüm iş bölümü imkanlarını kullanan ve fabrika disiplini üzerinde yoğunlaşan bir fabrika kurdu.²⁸ Wedgwood, uygulamaya koyduğu bilgiyi Père d’Entrecolless’in mektuplarını okumak suretiyle elde etmişti.

Avrupalıların teorileriyle ilgili sorun, kentlerin ve kentleşmenin rolü ile ilgili bu tartışmada özellikle kritik bir hal almaktadır. Modernleşme, Fritz Lang’ın *Metropolis* adlı eserinde ve hayal gücüne dayalı diğer birçok kurmaca eserde de resmedildiği üzere, bazen şehirlerin büyümesiyle, çoğunlukla da aşırı büyümesiyle eşdeğer birşey olarak sunulmaktadır. Fakat ondokuzuncu ve yirminci yüzyıldaki büyüme kalıpları her nasıl olursa olsun, modernleşmenin sadece Batı’ya veya kapitalizme özgü bir şey

olmadığı açıktır. Hindistan'ı ilk ziyaret eden kişiler, tıpkı Çin'e bir deniz yolculuğu gerçekleştirmiş olan Marco Polo gibi, gördükleri kentlerin büyüklüğü ve karmaşıklığı karşısında şaşkına dönmüştür. Bu yüzden, modern yaşamın belirleyici özelliğini kentlerin veya kentlerin sakinlerinin oluşturmasının söz konusu olamayacağı düşünüldü. Bunun bir sonucu olarak Avrupalı bilim adamları, Batı'nın kentlerinin ve özellikle de Orta Çağ'ın başlarında kuzey İtalya'da ortaya çıkan komünlerin esas itibarıyla birbirinden farklı olduğu yargısına vardı. Bu farazi tarihsel farklılık, daha sonra, kapitalist bir sistemin temelini oluşturabilmek için gerekli unsurlar olan girişimcileri, özgürlüğü seven burjuvaziyi üretme yeteneğine sadece Batılı kentlerin sahip olduğunu göstermek amacıyla, teorik Asya kentleriyle yapılan kıyaslamaya uygulandı.

Çin ve Hindistan'ın kentleriyle ilgili olarak yakın zamanlarda eser vermiş olan Rowe²⁹ ve Gillion³⁰ gibi tarihçiler, bu farazi farklılığın hayli kuşkulu olduğunu ortaya koydu. Japonya, Çin, Güneydoğu Asya ve -muhtemelen daha az kayda değer olmakla birlikte- Hint alt-kıtasında gerçekleştirilen endüstriyel üretimin hızı ile ilgili varsayımlar için de aynı şey söz konusuydu. Birçok bölgenin kentlerinin sakinleri yeni üretim biçimlerini ve üretim biçimlerinin gerektirdiği toplumsal ilişkileri benimsemeye hazır görünmekteydi ki, bu bulgu, Avrupa'nın eşsizliğiyle ilgili fikirlerin çoğu ile ilgili kuşkuyu daha da artırdı. Elbette ki tamamını değil: Diğer bölgeler karmaşık imalatı geliştirmişse de, Avrupa, makinalar kullanmak suretiyle 'endüstrileşme'yi diğer kıtalardan daha önce gerçekleştirdi. Fakat, 'modernleşme'yi bir yana bırakacak olursak, geniş anlamda kapitalizm bütünüyle farklı bir konudur.

Bronz Çağı'nın ardından Asya'nın bir ucundan diğer ucuna kadar burjuvazinin yükselişinin bir değerlendirmesini yapmak, bir izah sorunu yaratmaktadır. Gayrimaddi unsurlarla ilgili hiçbir kanıta sahip olmamalarından dolayı, arkeologlar, Bronz Çağı'ndan Demir Çağı'na geçiş örneğinde olduğu gibi, üretim tarzlarındaki gelişmeleri ancak genel anlamda izah edebilmektedir. Fakat, Neolitik devirde olduğu gibi birçok değişiklik dünyanın her yerinde meydana geldiğinden, bu özellikleri elde etmek ve-

ya geliştirmek için belli bir kültürel kümelenimin gerektiğini varsaymak mümkün değildir. Bununla, söz konusu daha özel faktörlerin önemsiz olduğunu değil fakat bazı sosyo-ekonomik gelişmeler için daha kuşatıcı izahlar bulmamız gerektiğini kast etmekteyiz.

'Devrim' kavramının içerdği ani ve kökten değişimi bir anlığına bir kenara bırakacak olursak, tüketim kalıplarındaki değişiklikler giderek karmaşıklaşan mübadele sistemleriyle irtibatlı olarak tedricen gerçekleşmiştir ki, tüketim kalıplarındaki değişiklikler kaçınılmaz olarak üretim sistemlerindeki değişikliklerle ilintilidir. Örneğin, gerçekleştirilen geliştirmeler, çoğu zaman, basit 'mekanizma' kullanımı da dahil olmak üzere tekstil ürünleri üretimiyle ilgiliydi. 'Durağan,' 'geleneksel' toplumlarda bile potansiyel olarak her zaman mümkün bir şey olan değişimi kaçınılmaz olarak bir afet olarak görmek yanlıştır. Değişim çoğunlukla hayırlıdır.

Burjuvazinin yükselişi, Batı Avrupa'da olduğu gibi, Avrasya dünyasının tamamında da tedrici olarak gerçekleşmiştir ki, burjuvazinin Avrasya'daki yükselişi, ticaretin hem ulusal hem de uluslararası ölçekte gelişmesiyle ilintilidir. Kıtalararası ticaretin gelişiminde, sözde Keşifler Çağı'nda açılan ve Doğu ve Batı Hint Adaları'na kadar uzanan deniz rotalarının kullanılması, Kuzey ve Güney Amerika'dan altın ve gümüşün Avrupa'ya taşınması da etkili oldu. Fakat bu gibi etkinlikler, Sahra ötesi altın³¹ ticareti, baharat, ipek ve Doğu'nun diğer tekstil ürünlerinin³² uzun ömürlü ticareti gibi daha önceki ticaret ağlarını yeniden canlandırdı ve genişletti ki, Doğu, zengin tüccarların yükselişine Yakındoğu³³ ve Çin³⁴ yanında Hindistan'da ve diğer yerlerde de -buralarda, Avrupalıların varışından çok daha önce zengin tüccarların bulundukları söylenmektedir-³⁵ çoktan tanıklık etmiş bulunuyordu.

Avrupa'nın bu yayılımının gerçekleşmekte olduğu sıralarda, Hint Okyanusu'nda ve Çin Denizleri'nin tüm önemli limanlarında çoğu Gucarat ve doğu Coromandel sahillerine mensup olan Hintli tacirlerle karşılaşılmaktaydı. Gerçekten de, Vasco da Gama, Doğu Afrika'dan Hindistan'a Gucarat'lı bir rehber vasıtasıyla ulaşmıştı. Onbeşinci yüzyıldan itibaren, büyümekte olan bu diasporaya kuzeydeki Sind de katkıda bulundu. Babür döneminde bazı tacirler karayolunu kullanarak İran'a ve Turan'a ulaştı.³⁶

Arap kaynaklarına göre, Hintli tüccarlar, en azından dokuzuncu yüzyıldan itibaren İran Körfezi'ndeki Sırafta olduğu gibi, Umman, Socotra ve Aden sahillerinde de sıklıkla görülmekteydi. Yine Kahire'de bulunan Geniza belgelerinden ve Yakındoğulu Hristiyan ve Yahudi gruplarının Hindistan'daki dağılımından biliyoruz ki, kıtalararası ticaret çok daha önce başladı ve Batı'ya olduğu gibi, Malakka'ya, Hindicini'ye ve hatta daha da ötesine kadar Doğu'ya doğru da yayıldı. Ondördüncü yüzyılda Hindu tacirler, güney Çin'deki Quanzhou (Zaitun) limanındaki Hindu tapınağını ziyaret için düzenli olarak Güney Çin Denizi'ne deniz yolculuğu gerçekleştirmekteydi.

Eğer merkantilist servet ve para kullanarak mübadele (bunlar, çok daha önce klasik dönemde iyi bir şekilde temsil edilmiş olmalarına rağmen) 'feodalizm'in çözülmesini sağlamışsa, aynı şeyin Avrasya'nın geri kalan kısımlarındaki (muhtemelen 'haraçgüzar') rejimler için de geçerli olması gerekirdi. Asya ülkelerinin yöneticilerinin tüccarlara karşı hasmane davrandığının sık sık söylenmesine (aynı şey bir çok Batılı yönetici için de söylenmiştir) karşın, tıpkı hukukçuların, yöneticilerin ve din adamlarının oluşturduğu uzmanlaşmış 'okur-yazar' burjuvazisi gibi tüccarlar da varlığını sürdürmüş ve yöneticiler için önemli hizmetler vermiştir. Bu rejimlerin orta sınıflara olan ilgilerinde değişikliğe yol açan şey, daha genel anlamdaki okur-yazarlığa dayalı iletişimin gelişmesi de dahil olmak üzere, bu hizmetlerin ve ticaretin her düzeyde önem kazanması oldu.

Parthasarathi, Pomeranz'ın teorileri hakkında yorumda bulunurken, Pomeranz'ın farklılıkların söz konusu olduğu bölgeleri bağımsız ele almış ve 'Avrupa ile Asya arasında özellikle de ticaret ve mamül mal alanındaki önemli mübadeleleri ve bağları görmezden gelmiş'³⁷ olduğuna işaret etmektedir. Avrasya karayollarının iki ucu arasında süren bu ticaret, iktisadi etkinlikler için önemli bir zemin temin etmekteydi. Parthasarathi'ye göre, bu, ekonomik baskıların ve fırsatların son derece farklı olduklarını göstermektedir. Fakat bu ekonomiler bir çok ortak yana da sahipti, zira hepsi de, belli bilgi türlerinin harcanan çabalara karşın engellenemeyen mübadelesi de dahil olmak üzere belli başlı taraflar arasında iletişimi kaçınılmaz kılan anonim bir ticaret sis-

temi içerisinde yer almaktaydı. Bilginin yayılmasını önleme girişimine örnek olarak, M.Ö. 3000 civarında başlayan ipek üretimi ile ilgili bilgilerin sır olarak kalmasını sağlamak amacıyla konan ölüm cezasını zikredebiliriz.³⁸ Fakat bu sır muhtemelen İranlı iki Nesturi keşiş tarafından altıncı yüzyılda ifşa edildi ki, söylenenlere bakılırsa bu keşişler bambu ağacından yapılmış asalarının içine birkaç yumurta gizlemişti. Arap ve Bizans dünyaları vasıtasıyla Çin'den Avrupa'ya sadece ipek değil fakat aynı zamanda ipeği işleme teknikleri, eğirmen ve çıkırık iği de ulaştı.³⁹ Yakındoğru, daha miladi ikinci yüzyılda, gelişmekte olan bir ipek dokuma endüstrisine sahip bulunuyor ve Çin'den ham ipek ithal ediyordu. Araplar bu teknolojiyi İspanya'ya sekizinci yüzyılda aktardı. Müslümanların fetihlerinin ardından bir ortak ilgi ve sık iletişim alanı zuhur etti ve Avrasya kıtasının tamamına yayıldı. Zamanla ipek dokuma tekniğı Akdeniz'in tamamına, Korint'e, Venedik'e, Palermo'ya ve Endülüs'e de yayıldı. İspanya'daki Gırnata ilk merkezlerden biri oldu. Fransa'daki ilk atelye Haçlılar zamanında Tours'ta kuruldu. Onüçüncü ve ondördüncü yüzyılın İtalyan ipek endüstrisinin de ithal hammadelere dayalı olmasına karşın, İspanya ve Sicilya'daki Müslümanlar kendi ürettikleri ipeği kullanmış görünüyorlar. İtalya'daki ham ipek üretimi, muhtemelen Bizans ve Venedik ile olan irtibat sayesinde, onuncu yüzyılda Po vadisinde başladı. Salerno'daki üretimin ise onbirinci yüzyılda Doğulu dokumacılar ve çiftçilerden yararlanılarak başlatıldığını görmekteyiz.

İtalya'nın Avrupa ipek pazarlarındaki ticari başarısı onüçüncü yüzyılda, özellikle de Lucca, Venedik ve Floransa'da başladı. Kuhn, ipek üretme tekniklerinin ve makinalarının Çin'den Avrupa'ya temelde tacirler tarafından fakat uzun bir dönem içerisinde aktarıldığını ileri sürmektedir. Eğirmen ve çıkırık iği bu aktarımın birer parçasını oluşturunuyordu. Pedalla çalıştırılan ipek sarma cihazı onbirinci yüzyılda kullanılmaktaydı; bunun aşağı yukarı 1510 yılında İtalya'da çizilmiş olan ilk resmi 'Çinlilere özgü' birçok özelliğı yansıtmaktadır. Fakat temelde ekonomik nedenlere⁴⁰ dayalı olarak, teknikler, kentlerde, hayli rekabetçi bir atmosferde kaydedilen gelişmeleri korumak için büyük çaba harcayan İtalyan endüstrisine kıyasla Çin'de fazla gelişmedi. 1272

veya 1276 yılında Borgesano isimli Luccalı bir sürgün, su ile çalışan ipek büküm cihazı icadını Bologna'ya getirdi ve söz konusu Luccalıya Bologna'da büyük itibar gösterildi. Bununla birlikte, Bolognalılar, makinalaşmaya bir katkı sağlayan bu icadı onaltıncı yüzyılda bizzat kendilerinin gerçekleştirdiklerine inanmaktadırlar. Makinayla ip imal etme ile ilgili bilginin diğer kentlere yayılmasının önü kesildi. Bu endüstri kolunda çalışan Bolognalı işçilerin söz konusu sırrı ifşa etmesi ölüm cezası konularak yasaklandı⁴¹ gibi, ipek fabrikası işçilerinin diğer kentlere göç etmeleri de yasaklandı. Yine de bu teknikler, kuzey İtalya'nın diğer kesimlerine ve onsekizinci yüzyılın başlarına gelindiğinde benzer sınırlamalar getirecek olan Fransa ve İngiltere'ye de aktarıldı. 'Ticaretin karşılıklı etkileşime yol açmasından dolayı, Orta Çağ ticari hayatı, Akdeniz'de de, ada Avrupa'sında da, Baltık'ın etrafında da birçok benzerlik sergilemekteydi.'⁴² Howard, her ne kadar Hristiyan ve Müslüman şehirlerinden söz etmekteyse de, aynı şey diğer yerlerin ticari merkezlerindeki yaşam için de geçerliydi. Bol miktarda benzerlik mevcuttu.

Bilginin yayılımının etkilerinin kıtalararası düzeyde gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Uluslararası mübadelenin karşılıklılığı dolayısıyla bu gerçekten de böyle olmak zorundaydı; Hint kumaşına olan talep Avrupa'daki tüketim kalıplarında, sonraları Avrupa'nın Hint kumaşını ve Çin porselenini daha mekanik vasıtalarla üretme çabalarıyla birlikte de üretim kalıplarında değişikliklere yol açtı. Bu süreçler Sanayi Devrimi'nin esasını teşkil eden ve sonraları Doğu'da yeniden üretilen süreçlerdir. Blaut bunu 'çapraz yayılım' olarak isimlendirmektedir.

Bu devrimin, tüketimi değil de bununla ilintili üretim sorununu günyüzüne çıkaran doğrudan nedenini Şark'tan ithal edilen söz konusu ürünlerle rekabet etme teşebbüsü oluşturmaktadır. Avrupa'nın fetih ve yerleşim yoluyla Amerikan altınından ve topraklarından yararlanabilir hale gelmesi bu süreci kolaylaştırmış, bunları ele geçirme arzusu ise Avrupa'yı denizcilik teknolojisini ve askeri donanımını -Cipolla'nın tabiriyle 'top ve yelkenliler'ini- geliştirmeye sevk etmiştir. Üretim alanında rekabeti mümkün kılan makinaların geliştirilmesi, matbaanın gelişinden ve iletişim tarzındaki değişikliklerden büyük ölçüde na-

siplenmiş olan burjuvazinin gelişiminin daha önceki evresinde bilim ve teknolojinin gördüğü desteğe çok şey borçludur.⁴³ Bilimsel bilginin artmasıyla birlikte dini idrakin rolünün zayıfladığını görmekteyiz ki, Weber'in dünyanın 'büyüsünün bozulması' olarak isimlendirdiği bu şeyi birçok birey, dinin bir yana atılması olarak değil de perdelenmesi olarak görmektedir. Bu durum, bir çok ondokuzuncu yüzyıl yazarının sandığı gibi büyü ve dinin sona erışı değil fakat daha sınırlı inanç ve eylem alanlarına kapanışı idi.⁴⁴

Üretim tarzının değişmesini, makinalara ve makinaları kullananlara büyük bir yatırım yapmayı gerektiren Sanayi Devrimi sağlamıştır ki, 'kapitalizm'i geliştiren -ortaya çıkarmak yerine geliştirmekten söz etmemiz, çok daha önceki bir dönemde belli bir tür sınıf veya malikane idaresi altında ücretli bir işgücünün (veya muadilinin) zuhur etmiş olmasından dolayıdır- şeyin de Sanayi Devrimi olduğu söylenebilir. Bronz Çağı'nın özelliklerinden birini, bu çağın hem bir kent hem de bir sanayi proleterya-sının, geçim temin araçlarına bağımsız bir şekilde ulaşma imkanından mahrum olan ve dolayısıyla da başkaları için çalışmak -veya başkalarının eline bakmak- zorunda kalan emekçilerin ortaya çıkmasına yol açması oluşturmaktadır. Sanayi Devrimi'nin gerçekleştirdiği şey, genişlemekte olan üretim ve dağıtım sisteminin muazzam büyüklükteki bir bölümünü bütünüyle ücretli emeğe bağımlı hale getirmek oldu. Sanayi Devrimi, elbette ki, üretim ve dağılım sistemlerini temin etmek için sermaye seferberliğine de bel bağladı. Birçok durumda bu seferberlik, özel girişimçiler veya süreci örgütleyen para-adamlarından müteşekkil federasyonlar tarafından gerçekleştirilmişse de; bazı durumlarda, hükümet denetimindeki örgütler veya sivil örgütler (yani birlikler veya kooperatifler) tarafından da gerçekleştirilmiştir ki, bu gelişme hiçbir surette daha sonraki sosyalist toplumlarla sınırlı olmamıştır. Birincilerin yapı itibariyle kapitalist olmasına karşın, ikinciler hiçbir surette aynı yapıda değildir. Üretim tarzındaki değişiklik, bu ücretli-emek sistemini toplumun tamamını kapsayıcı hale getirmiştir.

Gelin, kent devriminin ardından şehirlerin kültürel gelişimi için bir model tasavvur edelim. Şehirler arasında devamlı olarak

mal mübadelesi gerçekleştirildiği gibi, mal üretim şekilleri ve geniş anlamda -sulama, dokuma ve yazma usullerinin kendileri bağlamında değil fakat bunların uygulamaya konmasını sağlayan fikirler bağlamında- üretim ve iletişim tarzları itibariyle de sürekli bir mübadele söz konusu oldu. Sonra kentler genişledi ve daha çok uzman tarafından hem tüketim hem de mübadele için daha fazla mal üretilir hale geldi. Tekniklerde, ürünlerde, usullerde tedricen meydana gelen gelişmeler, ticaret, seyahat, iletişim veya hac yolları boyunca, malların ve insanların gelip geçtiği yollarda bir o tarafa bir bu tarafa dolanıp durdu. Fikir ve tekniklerin seyyaliyeti ile ilgili olarak daha öte bir aydınlanma için, Endülüslü Mesleme'nin yıldız tabloları ile ilgili eserine bir göz atabiliriz. Mesleme, bu eseri, el-Havarizmi'nin yedinci yüzyılda Hint ve Helen kaynaklarından yararlanarak Yakındoğu'da çizdiği tabloları yeniden gözden geçirmek suretiyle meydana getirmişti. Birçok ilave örnek bulmak mümkündür. Bu bilgi aktarımını gerçekleştiren kişiler arasında, kağıt imalatının nasıl gerçekleştirildiğine dair bilgiyi aktarmış olan Budist keşişler örneğinde olduğu gibi, din adamları da yer alıyordu; Çin'de, fırça, kağıt ve mürekkep yapımı keşişlerin eğitiminin bir parçasını oluşturunuyordu.⁴⁵

Çin'e giden (Romalılar döneminde zaten kullanılmış olan) karayolunun açılması sayesinde, Doğu'nun Avrupa üzerindeki etkisi onüçüncü yüzyıldan itibaren arttı. Onikinci yüzyılda Kudüs Haçlı Krallığı'ndaki Avrupalı ressam, bir kısmı Hindistan ve Çin'in sanatlarından, yani Doğu sanatından esinlenen Bizans ikonlarını taklit etti.⁴⁶ Doğu'nun ürünleri, özellikle de ipek ve porselen, Batı'da uzun zamandır mevcuttu, ki bu ikincisine İslam dünyası aracılık etmişti. Daha sonraları ekonominin büyümesi, 'ilginçlikler'e ve bilgiye olan ilginin genelde artması yanında deniz rotalarının da açılmış olması, çok daha ucuz ithal mallarının çok daha büyük miktarda gelmesini ve özellikle de kent sakinlerinin beğenilerini daha önce hiç görülmemiş ölçüde etkilemesini sağladı.

Bilgi bu yolla tedrici bir şekilde arttı ve yayıldı. Birçok kısa süreli parlayış ve uzun süren gerileme dolayısıyla bu süreç doğrusal bir çizgi izlemediyse de, dolaşım süreci içerisinde bunların yerini zamanla istikrarlı bir seyir aldı. Venedik ve İstanbul gibi

deniz limanları da dahil olmak üzere ticaret limanları, bu seyrin içerisinde özel bir yere sahipti. Gelin, kırsal Avrupa'nın 'feodal' ekonomisi ile değil de kapitalizmin gelişimi ile ilgili bir tartışma için Venedik'i odağa alalım. Ticaretin önceki gerileyişinin ardından, dokuzuncu yüzyıl gibi erken bir zamanda Venedik limanı, Akdeniz'de Arap pazarına hitap eden Avrupalı kölelerin satışı da dahil olmak üzere, dinamik mal mübadelesinin gerçekleştiği bir merkez halini almıştı.⁴⁷ Doğu ile olan bu bağlantılar Venediklilerin 828 yılında St Mark'ın İskenderiye'deki kalıntılarını getirmelerini mümkün kıldı ki, bu kalıntılar, o tarihten itibaren Hristiyan ibadetinin Venedik'teki odağını teşkil edegeldi. Venedikliler, kendi gemilerini inşa eden, kendi cumhuriyetini kuran, özellikle de (aynı zamanda Slavlarla ve kuzey İtalya ile de yakın temas içerisinde bulunan) Cermen devletler tarafından üretilen Avrupa malları için bir dağıtım noktası özelliği arz eden, Doğu'ya yolculuk yapıp oradan başka mallar, özellikle de bu bölgeye ait lüks mallar getiren, kendi 'yüksek' kültürünü, muhteşem resim sanatını, müziğini ve mimarisini geliştirmeyi sürdüren canlı bir tüccar topluluğu teşkil etmekteydi.⁴⁸

Venedik, Avrupa tarihi ve dünyanın gelişimi için sunduğu alternatif model açısından özellikle ilginçtir. Birçok Avrupalı bilimadamı bu üretim tarzının analizi için 'feodalizm'in kırsal özellikleri üzerine odaklaşmakta, kent sakinlerinin etkinlikleri ise, sistemin temellerini tedrici olarak aşındırdığının kabul edilmesine karşın çevresel unsurlar olarak görölmektedir. Arkeolojik bulguların da teyit ettiği gibi, Roma'nın çöküşünün ardından Avrupa'daki bir çok kentin güç yitirdiği doğrudur. Fakat, örneğin İngiltere'deki Roma kenti Verulamium çökmüşse de, Saksonlar tarafından -birkaç yeni kiliseyi bir yana bırakacak olursak, Verulamium'da mevcut olan tiyatrodan, hamamlardan ve kamu binalarından yoksun olarak- inşa edilen St. Albans zamanla onun yerini aldı. Batı Akdeniz ticareti Roma dönemindeki zirvesini yitirmişse de, Doğu'daki İskenderiye, Kahire ve İstanbul gibi kentler çok yönlü mübadele etkinliklerini sürdürdü ve bu suretle batı Akdeniz'deki ticaretin yeniden canlanması ve Avrupa'daki kentlerin gelişmesi için bir çekirdek temin etti. Kentlerin kendileri de, büyük zirai toprak sahipleri, yani feodal aristokratlar ile irtibatlı olarak giderek daha büyük önem kazandı. Kentler, daha

sonra günümüzün muazzam büyüklükteki kent merkezleri halini alana kadar, nüfus ve karmaşıklık itibariyle büyümelerini aralıksız sürdürdü.

Orta Çağ'da, Müslüman İspanya'nın şehirleri, Akdeniz dünyasının tüm bölgelerinden tüccarların ve ticari malların toplandığı önemli merkezler idi. Bu merkezler uzun mesafeli veya uluslararası ticaret için pazar oluşturmaktaydı. Haçlılar döneminde Hristiyan deniz gücünün yayılması ve Hristiyan tacirlerin hakim konuma gelmesiyle birlikte durum değişecekti. Bu merkezlerin güçlerini korudukları sırada, söz konusu uluslararası ticaret, ekonomik malların ticaretinden daha öte bir şey durumundaydı. Müslüman tacirlerin bir çoğunun aynı zamanda iyi eğitilmiş birer âlim de olması, ticaretle birlikte bilgi mübadelesinin de son derece belirgin bir şekilde sürmesini sağladı. Ticaretin büyümesi, burjuvazinin öneminin artmasıyla ve uyumlu bilgi sistemlerinin gelişimiyle irtibatlıydı; nihayet, Orta Çağ'ın sonlarında Hollandalı tüccarlar, çocuklarının daha seküler eğitim görmelerini istemeye başladı.⁴⁹

Tekstil üretiminin makinalaşp endüstriyelmesi, iletişimin destek temin ettiği liderlik değişiminin ilk örneklerinden birini oluşturmuştur ki, bu gelişme, görmüş olduğumuz üzere Britanya'daki Sanayi Devrimi'nin başlangıcıyla irtibatlandırılmaktadır. Bu ülke, özellikle de muazzam sonuçlar doğuracak olan üretim teknikleri ve örgütlenmesi itibariyle önemli yeniliklere imza attı. 1850 yılına gelindiğinde Britanya, yılda bir milyar pound ağırlığında pamuk ithal etmekte ve bununla ürettiği kumaşı tüm dünyaya satmaktaydı. Fakat, tekstil ürünleri uzun zamandır (dokuma tezgahı itibariyle) makine sayısındaki artışa tabiydi ve fabrika örgütlenmesi bu ürünlerin üretiminde önemli bir rol oynuyordu. Kuzey İtalya'daki Bologna şehrinin tekstil üretimi bu açıdan büyüleyici bir örnek teşkil ediyordu.

Gerçekten de, eğer Venedik'in ticaret şehirlerinin gelişimi açısından bir örnek teşkil ettiği söylenebilirse, Bologna'nın da, belli endüstri kollarında veya endüstrinin genelinde, bu gibi kentlerin değişken hakimiyeti ve imalat merkezleri için bir örnek teşkil ettiği söylenebilir. Bilim ve teknolojinin gelişmesiyle birlikte bu değişimlerin ritminin hızlandığının apaçık bir şey olmasına karşın, sürecin kendisi çoktan teşekkül etmiş bulunmaktaydı.

Burada bir tüccar şehirleri ağıının etkinliklerini ele almakta fakat Avrupa ile sınırlı olmayan bu etkinliklerin geneli itibariyle Avrupa'yı ilgilendiren kısmı üzerinde durmaktayız. Bu şehirler çoğu zaman birbirleriyle rekabet halindeydi. Bununla birlikte, bu şehirler birbirleriyle mal mübadelesi gerçekleştirme eğilimi sergilediğinden, bazı hususlarda engelleme girişimlerinde bulunulsa da bilgi akışı sürmekteydi. Ticaretin getirileri, kiliselerin ve evlerin tezyininde, müzisyenlerin ve her türden sanatçının desteklenmesinde de kullanıldığından, bu şehirlerin 'yüksek kùltür' alanında da mübadele gerçekleştirdiğini belirtmek gerekir.⁵⁰

Bologna'nın ipek endüstrisi Lucca'nınkinden, Lucca'nınkı Müslüman Palermo'nunkinden, Lyons'unki de yine Lucca'dan (ve zamanla İslam dünyası vasıtasıyla Çin'den) beslenerek teşekkül etti. Bunlar, zaten tekstil üretimindeki gelişmeleri bünyesinde barındıran önemli ticaret kentleriydi. Etkinlikleri Avrupa'da olduğu gibi Asya'da da daha önceki bir döneme kadar geriye uzanan tacirlerin ekonomik hayatının esaslı bir parçasını oluşturan bu gelişmeler, daima kâr arayışı içinde olan tacir kùltürünün neticeleriydi. Bolognalı tacirler ve imalatçılar böylesine girişimci özellikler sergileyebilmişse de, İngilizlerin kendilerine özgü nitelikleri sanayi kapitalizminin gelişimi açısından o kadar da belirleyici değildir. İtalya'nın modern ticarete ve bankacılığa olan katkısı ile ilgili bilginin çoktan ortaya koymuş olması gerektiği gibi, kapitalizmin ruhu, püritenlerin Protestanlığı ile sınırlı değildi. Kapitalizmin gelişimi daha çok ticaret kùltürlerinin genel iklimi ile ilintiliydi. Tarihçi Habib,⁵¹ kuzey Hindistan'ın Bania tacirlerinden söz ederken bu tacirlerin Calvinistlerin iki meziyeti olan tutumluluğa ve dini bağlılığa sahip olduklarını belirtmektedir.

Daha özele inmek gerekirse, İtalya'daki bu gelişmeleri gözardı ediş, Venedik ve Cenova'nın zaten önemli olan uzun mesafeli ticaretinin gözlerden kaçmasına yol açmaktadır ki, bu merkezler, Doğu'dan hatırı sayılır miktarlarda lüks ürün ithal etmekte, buna karşılık da -temelde Güney Amerika altın ve gümüşünün gelişinden önceki dönemde bu ithalatların finansmanını sağlamak üzere Batı Afrika (Gine) altınını temin etme amacına hizmet etmiş gözüken ürünler olan- Bologna kağıdı ve Venedik boncuğu gibi birkaç mamul ürün ve değerli maden göndermekteydi.

Bu yapı, ticari mübadelenin bir parçası olarak çoktan teşekkül etmiş bulunuyordu.

Bologna örneği, imalatçılığın endüstrileşmesinin onsekizinci yüzyıl İngiltere'sindeki Sanayi Devrimi ile birlikte birdenbire başlamadığını ortaya koymaktadır. Karmaşık makinelerle ipek ipliği imalatının onüçüncü yüzyıldan beri Lucca'da gerçekleştirilmekte olduğuna ve bu imalat şeklinin onaltıncı yüzyılda Bologna'da su enerjisine adapte edildiğine dair elimizde kanıt mevcuttur. Bu kentin ipek imalatı gerçekleştirilen sanayi bölgesi ile ilgili olarak tarihçi Poni'nin çizdiği portrenin de ortaya koyduğu üzere, burada neredeyse tüm endüstriyel örgütlenme biçimleri, atelye sistemi ve makaraya sarma evresi için *Kaufsystem* mevcuttu; fırlatma ise su çarkları ile çalışan fabrikalarda, 'en azından onaltıncı yüzyıla kadar geriye uzanan ve bir fabrika sistemi olarak düzenlenmiş bulunan hayli karmaşık atelyeler'de⁵² gerçekleştirilmekteydi. Bu fabrikalarda iplik üretme süreci hemen hemen bütünüyle makinalaşmış bulunuyordu. 'Bu karmaşık üretim ağı, hammaddeleri getiren ve bunları nihai ürün elde edilene kadar bir üretim evresinden diğerine aktaran birkaç tacir imalatçı tarafından kontrol ve koordine edilmekteydi.' Poni, Bologna'nın yeni yeni gelişmekte olan bir endüstri şehri olduğunu söyleyen Mendels ile aynı görüşte değildir.⁵³ Bologna'nın endüstrisi atelye sistemine (Medick'in kriteri) sahip bulunduğu gibi, aynı zamanda, kentin bir bölgesinin tamamını dönüştüren ve mücavir kırsal alan kadar -Yakınoğlu'ya kadar uzanan bir ipek ticaretine dahil- Venedik gibi çok daha uzak pek çok bölgeyi etkileyen bir endüstriyel etkinliğe sahipti. Daha o tarihlerde, 'Bologna ipek endüstrisi, örgütlenme ve üretim yapısı itibariyle *İngiliz pamuk ekim bölgelerinin 1750-1820 civarındaki durumundan farksız* idi' (italikler bana ait). Gerçekten de, bu teknolojinin bir cephesi, Piedmont'ta uzunca bir süre ikamet eden John Lombe (bu şahıs İtalya'da bir endüstri casusu olarak görülmektedir) tarafından İngiltere'ye aktarılmış ve Büyük Derby Fabrikası'nın inşasında kullanılmıştır.

John, bir tüccar imalatçı olan Sir Thomas Lombe'un (1685-1739) üvey kardeşiydi. Sir Thomas, onu, (bir tasvirinin 1607 yılında yayınlanmış olmasına karşın) sırlarının kıskanç bir biçim-

de saklandığı söylenen İtalyan ipek büküm aygıtına sahip olan firma hakkında bilgi toplamak üzere İtalya'ya göndermişti. John, 1717 yılında birkaç İtalyan işçi ile birlikte İtalya'dan döndü ve 1719 yılında Büyük Derby Fabrikası'nın inşasını başlattı. Söylenlere bakılırsa, Piedmontlu ipek bükümcüleri Lombe'a öylesine öfkeleniler ki, Lombe'un güvenini temin edip ardından onu zehirlemesi için Derby'ye bir kadın yolladılar. Lombe, gerçekten de erken bir ölümle hayata veda etti. Aynı sıralarda Sir Thomas, 'biri en iyi ham ipeği döndürmeye, diğeri eğirmeye, bir diğeri ise bu ülkede daha önce hiç gerçekleştirilmemiş ölçüde bir mükemmellekle en iyi İtalyan ham ipeğini bükülmüş ipeğe dönüştüren ve daha önce Büyük Britanya'da hiç kullanılmamış olan üç kademeli yeni bir motor icadı'⁵⁴ için bir patent aldı. Patentin müddeti dolduğu için oniki yıl sonra patent yenilemek üzere başvuruda bulunduğunda, Lombe'un makinasının parçalarını kullanmak isteyen belli pamuk ve yün bükümcüleri Sir Thomas'ın başvurusuna şiddetle itiraz etti.

Su enerjisinin kullanımı bu mekanizma için belirleyici oldu. Hububat için su değirmenlerinin kullanımı, (Selanikli Antipater'in dediklerine bakılırsa) *norian*ın daha önce kullanılmış olması olasılığı⁵⁵ varsa da, ilk olarak M.Ö. 85 yılında Yunanistan'da gerçekleştirilmiş gözüküyor. Su değirmenleri miladi birinci yüzyılda Çin'de mevcut bulunuyordu; eğer bu iddialar doğruysa, çok hızlı bir teknoloji transferi gerçekleşmiş demektir. Suyun seviyesine bağımlı olmayan ve suyu üstten aldığı için daha iyi sonuç veren çark, miladi üçüncü yüzyılda Avrupa'da daha yaygın bir hale geldi. Bu gelişme, muhtemelen Hristiyanlığın etkisi altında kölelerin azat edilmesi ve kadınların çalışmasını kolaylaştırma girişimleri ile irtibatlıydı. Değirmenler, Endülüs'te olduğu gibi, özellikle de suyun kontrolüne büyük ehemmiyet veren toplumlarda önem arz etmekteydi ve sadece hububat öğütme işinde değil, kağıt imalatı için gerekli suyu temin etme ve sonraları Bologna'da olduğu gibi, ipeği makaraya sarma makinasını çalıştırma için de kullanılmaktaydı. Su değirmeninin Endülüs'te sulama için kullanılmasına sonraları geçildiği, Kastilya'da ise (bir feodal tekel olan) değirmencililiğin bizzat bir amaç, sulamanın ise bir yan ürün olduğu ileri sürülmüştür. Aradaki zıtlık, kırsala öz-

gü iki farklı toplumsal örgütlenme olan feodal ve hiyerarşik Hristiyan sistemi ile kabilelere dayalı ve dayanışmacı Müslüman sisteminin farklılığını sembolize ediyor.⁵⁶ Su, Sanayi Devrimi'nde tekstil ürünleri üretiminin temel enerji kaynaklarından biri halini aldı.

Kuzey İtalya'nın kentlerinin büyümesinde, Venedik ve Ceno-va bankerleri tarafından finanse edilen Avrupa ve Asya arasındaki ticarete tesis edilen tekelin etkisi büyük oldu. Venedik'i Po Nehri beslemekte, bu nehre örneğin Bologna'dan kanallar eklenmekte, kendi ürünleri için, özellikle de tekstil endüstrisi ile ilgili olan yün, pamuk ve ipek için bu nehrin ulaşım elverişli hale gelmesine çalışılmaktaydı.⁵⁷ Bu ticaret büyük servetler temin etti ve Poni'nin (taçsız krallardan müteşekkil) bir 'saray topluluğu' diye isimlendirdiği şeyin ortaya çıkmasında etkili oldu ki, bu topluluk, toplumsal statüyü tüketim malları, zevk inceliği ve adab-ı muaşeret temeline dayalı hale getirdi. Bu da lüks mallara -ipek giysilere, altın ve gümüş mücevherata, müzik aletlerine, zarif mobilyalara, kitaplara, resimlere, gösterilere ve heykellere- ve çok sayıda sarayın, bahçenin ve villanın inşasına olan talebi artırdı. Bu gelişme, kelimenin tam anlamıyla yeni bir toplumun zuhuruyla, Rönesans'ın ortaya çıkışıyla yakından irtibatlıydı ve Shakespeare tarafından bize *II. Richard* (Perde II, sahne i)'de hatırlatıldığı gibi, Avrupa'nın tamamını etkisi altına alan sürekli yeni tarzlar arayışının doğmasına yol açtı:

*Gençlerin tetikte kulakları ayarlıdır daima;
Modalarının haberlerine mağrur İtalya'nın,
Ki bizim ağır aksak ve maymunu ulusumuz
Hala sürdürüyor onları bayağı bir biçimde taklit etmeyi.
Bu dünya boş bir şey ortaya çıkardığında -
Bayağı olmasında bir mahzur yok, yeni olsun yeter-
Derhal çalar onun kulaklarına.*

Fakat, özellikle de Kuzeyli ve Kuzey-Batılı Protestan tacirlerin sakındıkları muazzam bir israfı gerçekleştirerek eski binaları barok süslemelerle, altın varaklarla yeniden tezyin eden kilise de bu değişimin belli başlı faktörleri arasında yer alıyordu.

Lüks kumaşlara olan talep Avrupa'nın bir ucundan diğerk ucuna kadar artış gösterdi. Daha önceleri en yüksek kalite damaskolar, satenler ve kadifeler Şam'da ve Burga'da üretilmekteydi. Fakat, ipek değirmenlerinin kullanıma sokulmasıyla birlikte İtalya mükemmel ip ve daha ucuz ipek üretebilir hale geldi; çünkü su ile çalışan değirmenler, otomatik bir şekilde, elle çalışan 4000 büküm makinasının çıktısına ulaşabiliyordu. İthal ikamesi, zengin olmayanların da güç yetirebileceği ölçüde daha ucuz ipeklerin ortaya çıkmasını sağladı. Artık herkes, asiller, bilimadamları, hukukçular veya doktorlar gibi giyinebiliyordu. İsrafi yasaklayan yasalar ve âdetler ortadan kalktı. Aynı şekilde, Yakınoğu'daki zarif kumaş üretim merkezleri de ortadan kalktı ve bu merkezler ham ipek ihracatına yöneldi. Bu, endüstriyel üretimin gelişiminde sık sık karşılaşılan yeniden geliştirim sürecinin bir parçasını teşkil ediyordu.

İpek imalatı Fransa'daki Lyon'a doğru yayıldı. Bu kentte başkalarının da üs kurmuş olmasına karşılık, bu gelişmede özellikle de Luccalı tüccarların ve bankerlerin büyük yardımı dokundu. Avignon yakınlarındaki papalığa ait saray hazır bir pazar oluşturmaktaydı ki, 1416 yılına gelindiğinde XI. Louis, ipek ithalatının hacminden dolayı çoktan endişeye kapılmış bulunuyordu. İlk zamanlarda Lyons daha ucuz olan ipeği üretmekte, daha pahalı kalemmler için ise, diğerk ülkeler gibi, İtalya'dan yapılan büyük hacimli ithalata bağımlı bulunmaktaydı. Zanaatkârlarının becerisine ve mekanik üretim tekniklerine bel bağlamakta olan İtalya, Tours'a '*à la petite tire*'ın ve 1609 yılı civarında Milan'dan Lyons'a '*à la grande tire*'ın naklini temin etmişti ki, bu cihazlar Çin'in aynı sıralarda geliştirdiği cihazların benzerleriydi.⁵⁸ İtalya'nın büyük kısmı ihraç edilmek üzere gerçekleştirilen üretiminin ölçeği muazzam büyüklükteydi; onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında Cenova'da 8000 dokuma tezgahı vardı ve yapılan bir tahmine göre nüfusun yüzde 60'ı geçimini ipek üretiminden sağlamaktaydı.

Fransa, hakimiyetini onyedinci yüzyılın sonlarına kadar sürdüren İtalyan tekstil ürünlerinin rekabetinden en çok mağdur olan ülke oldu. Tüccarlara özgü itirazlar onaltıncı yüzyıldan beri yapılmaktaydı. Fakat XIV. Louis'nin ve Versay'daki sarayının idaresi altında Fransız monarşisinin gelişmesiyle birlikte durum

değişmeye başladı. Satıcıların İtalyan malı diye satmak zorunda kalmalarına karşın Lyon ipeklerinin kalitesi arttı. Fakat, Fransız aristokrasisinin yılın büyük bölümünde Paris'te toplanmaya başlamasıyla birlikte, Paris, toplumsal hayatı, lüks mal arzını ve müsrifçe harcama ile ilgili sınırlamaları ortadan kaldıran '*moda*'nın gelişimini şekillendirmeye başladı. Paris, görkemli saraylar, tiyatrolar, salonlar, güzel bahçeler ve '*medeni*' sohbetlerle dolu bir yer haline getirildi. Lyonlu tacirler insanların neleri giyinmekte olduklarını veya neleri giyinmek istediklerini tespit için Paris'e gelmekteydi ki, bu ziyaretler, Lyonslu imalatçıların ürünleri vasıtasıyla modanın yılda bir değişmesine yol açacaktı. İtalya o sıralarda bu kesintisiz değişikliklere ayak uydurabilecek durumda değildi; İtalyanların Fransa'dan kopya ettikleri modalar, uygulandıklarında daima '*modası geçmiş*' durumda oluyordu. Zamanla İtalya'nın ipek ticareti teslim bayrağını çekti; önce daha ucuz ürünlere yönelen İtalya, sonraları, Poni'nin '*köklü bir sanayisizleşme krizi*' diye isimlendirdiği ve bizzat İtalya'nın daha önce Yakındoğu'da gerçekleştirdiği süreci yaşamak zorunda kaldı.

Tüccar kültürlerinin gelişimini tartışırken, 1350 ila 1750 yılları arasında Avrupa'da ortaya çıktığına inanılan tacir imparatorluklarının kuruluşundan söz etmiyorum.⁵⁹ Bu imparatorlukların '*ticaret koşulları*' hakkında farklı görüşler zuhur etti. Adam Smith, farklı ekonomik gelişme düzeyine sahip bölgeler arasındaki ticaretin yararının '*müşterek ve karşılıklı*' olduğunu ileri sürmekteydi. Eski ve Yeni Dünya arasındaki ticaret bu kalıba uymamaktaydı; zira '*Avrupalıların vahşiyane adaletsizliği, herkesin yararına olması gereken bir vakayı, bu talihsiz ülkelerin birçoğu için yıkıcı ve yok edici hale getirdi.*' Bununla birlikte, '*karşılıklı fikir alış-verişi*'nin dengeyi yeniden tesis etme olasılığı mevcuttu.⁶⁰ Marx ise, gücün eşit olmadığı yerde eşit mübadelenin mümkün olmadığına inanıyordu. '*Hakim konumdaki bir tacir sermayesi kendisini her yerde bir yağma sistemi olarak ortaya koyar, tıpkı gerek antik gerekse modern zamanların tüccarlarının idaresi altında gerçekleşen gelişmenin vahşice yağmaya, korsanlığa, köleleştirmeye ve boyun eğdirip koloni haline getirmeye bağlı oluşu gibi.*'⁶¹ Bu kavram, mübadelenin genelde birbi-

rine büyük ölçüde denk ve bağımsız tacir kùltürleri arasında gerçekleştiği daha eski zamanlar için doğru görünmemektedir. Fakat, ekonomik düzeylerin farklı ve özellikle de askeri gücün eşit olmaktan uzak olduğu durumlar için Marx'ın bu değerlendirmesi çoğunlukla gerçeklerle uyuşuyordu. Böylesi bir eşitsizlik ateşli silahların icat edilip Avrupalıların askeri açıdan üstün duruma gelmesinin ardından özellikle belirgin bir hal aldı. Avrupalılar artık pek çok durumda, özellikle de şeker, pamuk, tütün, kahve veya çay gibi belli başlı koloniyel ürünlerle ilgili olarak, kendi ticari kurallarını kelimenin tam anlamıyla belirleyebilecek durumdaydı. Plantasyonlar kurularak buralarda kölelerden veya kontratla yükümlölük altına alınan işgücünden yararlanıldı, Tayvan veya Hindistan'da ise düşük ücret ödenen yerel işçiler istihdam edildi. Plantasyonların sahipleri kendi yurttaşlarıyla gerçekleştirdikleri ticaretin koşullarını, sınırlı pazar koşulları altında belirledi ve gerçekleştirilen düzenleme, bir bütün olarak, koloniyel olmayan uzun mesafeli ticaretin karşılıklılığa dayalı mübadelesinden çok farklı oldu. Koloniyel olmayan uzun mesafeli ticarete Adam Smith'in, koloniyel ve neo-koloniyel ticarete ise Marx'ın değerlendirmesi daha uygun düşmekteydi. Ticaret limanları; Avrupa devletlerinin uzun mesafeli ticarete, toprak kazanmaya ve bu ticareti geliştirmeye büyük ölçüde bağımlı hale geldiği Keşifler Çağı'nın ardından ortaya çıkan ticaret imparatorluklarından daha az bağımlı idiler. Bu imparatorlukların ilk evresi 'Ortaklık Çağı' veya 'rekabet çağı' olarak tanımlanmaktadır. Başlangıçta bu ortakların eşit konumda olmalarına karşın, birinin topları ve misket tüfekleri (sonraları ise Gatling topu ve nükleer silahları) varken diğerrinin yoktu. Yegane gerçek eşitlik, yayılmacılıktan önce gerçekleşmişti.

Tacir kùltürler meselesine geri dönelim. Ben, 'tacir' terimini, burada, uzun ve kısa mesafeli fiili mübadele süreciyle olduğu kadar mal ve hizmet mübadelesine dayalı kentsel kùltürler ve kentlerin sakinleriyle irtibatını da içine alacak ölçüde geniş anlamda kullanmaktayım. Bu çerçevenin örneğın Wallerstein'inkinden⁶² çok daha kuşatıcı olmasına karşın, durumu daha iyi ortaya koyacak başka tanımların mevcut olması da mümkündür.

Tacir kültürler, hem tacir imparatorluklardan⁶³ hem de, Mauro'nun⁶⁴ Hansa Birliği ve Doğu Hindistan Kumpanyası gibi büyük ticari birlikler için kullandığı terimi kullanacak olursak, tacir topluluklardan farklıdır. Hansa Birliği, Kutsal Roma İmparatorluğu'na karşı ortak savunma oluşturmaya ve Hollandalılar ile güneydeki Cermenlerin rekabetini kırmaya yönelik bir antlaşma imzalayan kuzeyli bir dizi Cermen kentinden oluşmaktaydı. Tacir kültürler, bu anlamda, ticaret imparatorluklarının bir parçası olma imkanlarına rağmen, belli tacir topluluklarının bir parçasını teşkil etmemektedirler. Bununla birlikte bu kültürler, sadece ticari etkinlikleri itibariyle değil, sahip oldukları 'yüksek' kültür itibariyle de birbirlerine benzemektedir. Ben, tacir kültürlerden söz ederken kentsel ağın tamamını, mübadeleye konu olan malları imal veya arz eden kişileri, sistemin işlemesi için gerekli olan sanatkâr, zanaatkâr, hukukçu, doktor ve profesyonellerin tamamını kast ediyorum. Sanatkâr ve zanaatkârlar da toprak sahipleri ve kilise için yararlı işler görmüş olmakla birlikte, burjuvazi önem kazandıkça bu grupların önemi azaldı. Bu tacirler birçok benzer yana da sahipti. Hint Okyanusu tacirleriyle ilgili olarak Mauro şunları söylemektedir: 'En dikkat çekici şey, bunların Batılı tacirlerle olan benzerliğidir. Neredeyse aynı örgütlenme biçimine sahip bulunmakta, aynı sorunlar ve aynı zorluklarla karşı karşıya kalmaktaydılar. Tacir toplulukları kozmopolit idiler... Her yerde... kültürel nüfuz yanında saygınlık elde etmeye de çalışmaktaydılar.'⁶⁵

Habib de, Hindistan'ın ticaretinin Batı Avrupa veya Merkezi Avrupa'daki ticaretten pek farklı olmadığını, 'komisyonculuk, mevduat bankacılığı, kağıt para ve sigorta gibi kurumların Hindistan'ın kendi ticari dokusundan neşet ettiğini',⁶⁶ yani, benzer durumlara dayalı koşut gelişmeler olduğunu ileri sürmektedir. Habib, 'O halde,' diye sormaktadır:

Avrupalıların Hintli (ve Asyalı) tacirlere karşı elde ettiği zaferin bir hacim ve teknik meselesi olmadığı, şirketlerin seyyar satıcılara, anonim şirketin küçük sermayeye, denizcilerin karacı-lara galebe çalmasından kaynaklanmadığı düşünülemez mi?

Bu üstünlük daha çok aritmetik ve komisyonculuğun gerek daha önceki 'Ortaklık Çağı'nda' gerekse Plassey'den sonra hiçbir karşılık veremediği savaşçılara, toplara ve güllelere dayalı olamaz mı?⁶⁷

Diğer bir deyişle, güç farklılıkları hükümlanlığın esası itibarıyla vardı ve sanayi kapitalizmine yol açan unsurlar diğer tacir kültürlerinde de mevcuttu.

Çin'de ticari etkinliğin Konfüçyen doktrin ve emperyal yönetim tarafından engellendiği sık sık dile getirilmiştir. Fakat, deniz ticareti onuncu yüzyıldan sonra güneydoğu sahil eyaletlerinde gelişme kaydetti.⁶⁸ 'Çinlilerin uzun mesafeli denizaşırı ticareti diğer tacir halklarınkinden hiç de farklı değildi. Bu ticaret, ileri gemi yapım teknolojisini, büyük sermaye yatırımını ve bir ölçüde de resmi korumayı gerektirmekteydi... Tang dönemine gelindiğinde, Çin'de varlıkları resmen tanınmış birçok yabancı tacir topluluğu mevcuttu. Tacirler, görece özgür ve resmen desteklenen bir ticaret atmosferi içerisinde becerilerini geliştirmekteydi.'⁶⁹ Yuan döneminin sonu ve Ming dönemi boyunca (1368-98) daha barışçıl bir sahil ortamı oluşturmak amacıyla denizaşırı ticaretin büyük ölçüde sınırlandırılmasına karşın, tacir toplulukları, Çin'in muazzam büyüklükteki topraklarının sunduğu ticari fırsatlardan yararlanmaya yönelmişti. Her halükarda, Çin'de yaşayan bazı Çinliler de dahil olmak üzere, denizaşırı Çinliler, uzun mesafeli ticaretle meşguliyeti sürdürdü. Nagasaki'deki Hokkien toplulukları, imparatorlukları olmayan tacirler olarak tanımlanmaktadır.⁷⁰ Bu topluluklar elbette ki sözde bir zorbalık rejimi olan Çin imparatorluğuyla irtibat içerisinde bulunmaktaydı; bununla birlikte, Çin hükümeti onları büyük ölçüde bir başlarına bırakmıştı. Tacir toplulukları, İtalyan şehir-devletleri örneğinde de olduğu gibi, imparatorluk olmadan da varlığını sürdürebilmekteydi.

Tacir kültürleri veya alt-kültürleri elbette ki varlıklarını kendi başlarına değil fakat başkalarıyla birlikte sürdürmekteydi. 'Haraçgüzar topluluklar' içerisinde bir tacir kültürü kavramı, Gates'in küçük bir kapitalist ile haraçgüzar üretim tarzı arasındaki diyalektik hususundaki görüşüyle irtibatlıdır. Küçük kapitalistler tacirden çok 'aile işletmesi'ydi;⁷¹ bununla birlikte, Çin'in ipek

üretiminin büyük bölümü elbette ki kırsal aile toplulukları tarafından gerçekleştirilmekteydi. 'Halk kültürü'ne ilaveten sanatçıları istihdam etme ve lüks nesneleri satın alma imkanına sahip bulunan saraylar, kiliseler, tacirler ve burjuvazi tarafından geliştirilen 'yüksek' kültürler de mevcuttu. Saray kültürü, özellikle de Orta Çağ sonrası Avrupa'sının saray kültürü epeyce incelenmiş durumdaydı. Elias'ın kalburüstü eseri⁷² bunu konu almakta ve edebiyat tarihçilerinin olduğu gibi siyaset tarihçilerinin de ilgisini çekmeyi sürdürmektedir. Hami olarak sarayın üstlendiği rol barizdir. Özellikle de Orta Çağ dönemi itibariyle kilisenin rolü de barizdir. Oppenheim'in⁷³ Mezopotamya ile ilgili terimini kullanacak olursak, üç 'büyük örgüt'ün hepsi de, kısmen özerk olan ve 'yüksek' diye isimlendirdiğimiz kültürler veya alt-kültürler geliştirdi. Kısmen minimal ekonomik farklılaşma, kısmen de sürekli dahili evlilikler dolayısıyla kültürün genelde görece homojen olduğunu ileri sürmüş olmama⁷⁴ karşın, kuzey Gana'daki Gonja örneğinde de olduğu gibi, bu kültürlerin ruşeym halinde 'basit' Afrika devletlerinde bile mevcut olduğunu görüyoruz. Buralarda dini çevreyle yakından irtibatlı tacir topluluklarıyla birlikte basit bir sarayın da mevcut olduğunu görmek mümkündür. Bu toplumlarla nüfusun geri kalan kısmı arasında büyük farklar yoktu; kabile reislerinin malikanesindekilerin, avam da dahil olmak üzere diğer malikanelere mensup kadınlarla evlenmeleri söz konusu olabiliyordu. Kuzey Gana'nın reissiz LoDagaa kabilesi gibi daha basit bir toplumun yakınlarında bile, Müslüman tacirlerin meskun bulunduğu bir yabancılar bölgesi veya *zongo* bulunmakta, bu tacirler çiftçilerin ürettiği 'artı-değer'i satın almanın yanında komşu topluma değişik mallar -tuz, kumaş, bazı mamul mallar- da temin etmekteydi. Bu gibi küçük tacir yerleşkeleri, kabile bölgelerinin bir ucundan diğer ucuna kadar yer almakta ve bu bölgelerin siyasi iktisadının bir parçasını oluşturmaktaydı.

Kentsel devrim ile birlikte bu gruplar, Gonja'dakinden farklı olarak, müstakil malikaneler (*Stände*) şeklinde değil de kendilerine özgü 'yaşam tarzı'na sahip müstakil 'sınıflar' olarak zuhur etti. Üretim ve mübadele sistemleri geliştikçe her biri, sanatları kendilerine özgü biçimde himaye etmek suretiyle kendi 'yüksek' kültürlerini oluşturdu. Hindistan'ın Babür imparatorlarının Ta-

vuskuşu Tahtı'na, zarif bir mimariye, büyük kütüphanelere (Ekber'in kütüphanesinde 24,000 kitabın bulunduğu ileri sür÷lmektedir), (İslami yasağa karşın) ressamlara hamilik yapan kişilere ve ilim sahibi maiyete (yür÷rlükteki rejim, *kaghazi raj*, yani 'kağıt ile yönetim' olarak tanımlanmaktaydı) sahip olan sarayı, saray kùltür÷ için bir örnek olarak gösterilebilir.⁷⁵ Onsekizinci yüzyılda bazı Avrupa ve Asya devletlerinde hala önemini koruyan saray kùltür÷, Avrupa'da daha Sanayi Devrimi bile gerçekleşmeden çöktü. Reformasyon, Aydınlanma ve kısmen 'dünyanın büyüsunün bozulması' ile birlikte dini kùltürler de daha az önemli ve özerk bir hal aldı. İktisat ve yönetim biçiminde olduğu gibi, artistik ve entelektüel yaşamda da tacir-burjuva kùltür÷ hakim duruma geldi; bu kùltür, demokratik süreci tertipledi, bir sanayi ekonomisi tesis etti, medyayı ele geçirdi ve seküler araştırmacılığı teşvik etti.

Benim argümanım, Marx, Weber ve diğer birçok kişinin bu büyük tartışmaya yaptıkları katkıları dışlamaz; tersine, Gunder Frank'ın tabiriyle Doğu'yu yeniden daha geniş bir dünya ölçeğinde tartışmanın odağına yerleştirir. Bu daha geniş perspektif kaçınılmaz olarak etnik-merkezcilik veya Avrupa-merkezcilikten sakınmakta veya bunları daraltmakta ve diğer geleneklerin modern 'burjuvazi' ekonomileri ve bilgi sistemlerine katkıda bulunmalarına izin vermektedir. Bu gibi gelenekler, Çin'de (karşıt görüşlerin de dile getirilmiş olmasına karşın) Ching hanedanının ardından, Batı İslamı'nda ise onuncu ve onbirinci yüzyılların (Altın Çağ) ardından hem zirvelerine ulaşmış, hem de bunalım geçirmiştir. Birkaç teknolojik başarıyı bir yana koyacak olursak, Orta Çağ'ın başlarında uzunca bir süre Avrupa da bir durgunluk geçirdi.⁷⁶ Feodalizm, klasik medeniyetin çöküşünün ardından pek de 'ilerlemeci' bir dönemi temsil etmiyordu; feodalizmin bilgi sistemleri, dini kurumların ve dini düşüncenin hakimiyeti dolayısıyla 'kapatılmış, kafeslenmiş ve kısıtılmış' idi. Bir geç dönem antikite tarihçisi olan Wickham,⁷⁷ Orta Çağ başlarının Avrupa'sındaki az gelişmişlikten söz ederken, Amin ve diğerlerinin, koloniciliğin Afrika'daki etkilerinden söz ederken kullandığı terimleri kullanmaktadır. Orta Çağ tarihçisi Duby, altıncı ve dokuzuncu yüzyıllar arasının Avrupa'sı

ile ilgili olarak 'le naufrage de la haute culture' ['yüksek kültürün çöküşü']nden⁷⁸ söz etmiştir. Bazı bölgelerde bu durağanlık çok daha uzun sürdü ve klasik kültürlerin farklı cephelerinin, özellikle de seküler olan ve sanat ve bilgi sistemlerini özellikle ilgilendiren cephelerinin İtalyan Rönesansı ile yeniden canlandıkları vakte kadar, klasik medeniyetlerle hatırı sayılır bir kopukluğun yaşanmasına neden oldu.

Bu çöküş, daha doğrusu 'alabora', dokuzuncu yüzyılda Bağdatlı Mesudi ve diğerleri tarafından kaleme alınan ansiklopedilerde de gözlemlenebilen İslami bilginin yükselişiyle tezat arz etmektedir. Çinli ansiklopedilerin dikkate değer başarıları, Sung hanedanı dönemine kadar geriye gider ve bir dünya dini tarafından fazla baskı altına alınmamış bilgiye sahip bir toplum tarafından üretilmiştir. Avrupa'da, Thomas Aquinas'ın teolojik bilginin bir özetinden ibaret olan *Summae* başlıklı eserini beklemek zorunda kalmaktayız; İslami ansiklopediler orta bir yol izlemekte ama onlar da teolojik bilgiyi öne çıkarmaktadır. Bununla birlikte, bu eserler, iyi bilindiği üzere, Sicilya ve Endülüs'teki (ve daha genel anlamda İspanya'daki) merkezler vasıtasıyla Avrupa'da - tıp, matematik ve diğer birçok alanda- gerçekleştirilen gelişmelere son derece önemli katkılarda bulunan daha geniş bir bilgi sisteminin birer parçasını oluşturunuyordu. Klasik dönem sonrasının Avrupa'sı rekabete ancak iletişim tarzını kökten değiştiren matbaa ve kağıdın gelişinden sonra karşılık verebildi.

Bu gelişmelerden kısa bir süre sonra gerçekleşen ve Batı Avrupa'ya ait bir başarı olduğu herkes tarafından kabul edilen Sanayi Devrimi'nin, (kısa dönemli kesintilere maruz kalmakla birlikte) daha önceki dönemlerin uzun süreli durağanlıklarının yeniden boy göstermesini engelleyecek bir üretim sistemi ve toplum türünü ortaya çıkarmış olması mümkündür. Bununla birlikte bu devrim, liderliğin uluslar arasında el değiştirmesine, örneğin, sanayi üretiminde liderliğin İngiltere'den Almanya'ya, daha sonra ABD'ye ve muhtemelen daha sonra da Doğu'ya kaymasına engel olamamıştır. Gerçekten de, Marx ve Weber'in yapısal ve kültürel teorilerinin, taklitçi bir küreselleşme süreci dışında herhangi bir sürecinin pek şansının olmadığını belirtmesine karşın, Asya'daki bir çok ülkenin, özellikle de Japonya'nın, 'Küçük Kap-

lanlar'ın, Çin'in kendisinin, Güneydoğu Asya'nın büyük kısmının ve Hindistan'daki bazı merkezlerin Avrupa'da geliştirilen üretim biçimlerini (ve bu üretim biçiminin uzantılarını) benimseme hususunda geri durmamaları, burjuvazinin genel başarısının önemiyle ilgili daha önceki argumanımı destekleyici mahiyettedir. Bütünüyle taklide dayalı olmayan bu gelişme, 'burjuvazi'nin ekonomik etkinlik hususunda olduğu gibi bilim, teknoloji ve daha genel anlamda bilgi alanında da daha önce elde ettiği başarılarla dayanmaktadır.

Pomeranz'ın çok-merkezli gelişme kavramına geri dönüyorum. Ben, bunu, özellikle de bilgi ve malumat mübadelesi de dahil olmak üzere, mübadelede rol alan tacir-burjuva kùltürlerinin bir özelliği olarak görmekteyim. Bu mübadele ve dolayısıyla da Adam Smith'in sözünü ettiği eşit duruma gelme süreci, sadece ekonomik etkinlik alanında değil fakat aynı zamanda daha genel anlamda kùltür alanında da zuhur etti. Hatta kronolojik açıdan dahi benzerlik mevcuttur. Lopez,⁷⁹ Orta Çağ'da 950 ila 1350 yılları arasında gerçekleşen ticari devrimden söz etmektedir; Bray,⁸⁰ 1000-1200 yılları arasında genel bir ekonomik gelişmeden bahsetmektedir; Van der Wee⁸¹ ise Orta Çağ sonlarının İtalyan şehir-devletleri tarafından uzun mesafeli ticaretin yeniden canlandırıldığını ve bunun Çin ve Hindistan'dan kara yoluyla gerçekleştirilen trafiğin binyılın ikinci yarısında hızlanmasını sağladığını belirtmektedir. Bu dönemler, 'yüksek' kùltürün üretimindeki değişikliklerle el ele gitmiştir.

O halde, yaşam standartlarının ve kùltürün, 'yüksek kùltür'ün standartlarının her iki kıtanın bir çok yerinde az çok eşzamanlı olarak artmasında pek de şaşılacak bir yan yoktur. Bu yüzden, binyılın başlangıcından beri, tali 'sanatlar' olan dokumacılıkta (giysi), yemek pişirmede,⁸² ziraatte ve çiçeklerin kullanılışında⁸³ olduğu gibi drama ve tiyatrodan, müzikte ve müzik aletlerinde, birçok açıdan resim ve tahkiyede de büyük ölçüde benzer gelişmelerle karşılaşmaktayız. Bu etkinlikler, farklı alanlarda farklı biçimler alsalar da, ticaret, üretim, tüketim ve 'yüksek' kùltür etkinlikleri itibariyle aşağı yukarı aynı karmaşıklık düzeyine ulaşmıştır.

Tüm bunlar, uç derecede herhangi bir Asya ve Avrupa dışlayıcılığının kabul edilemez olduğunu ortaya koymaktadır. Ortak özellikler uzun zamandır insanlık tarihinin bir parçası halini almış bulunuyor. Bu hususta gerek Bronz Çağı gerekse öncesi itibariyle bir gariplik söz konusu değildir. Arkeologlar, taş aletlerde ve diğer insan eserlerinde meydana gelen dünya ölçekli gelişmeleri analiz edip durmaktalar. Bu ortak seyrin, kısmen gelişimin mahiyeti ile ilgili olduğuna kuşku yoktur; başlangıçtaki benzer koşullar benzer gelişimleri davet etmektedir. Fakat, bu kültürler arasındaki iletişimi ve ulaşımı (gemileri ve yelkenlileri) da hesaba katmamız gerekiyor. Bunlar tekstil üretiminin gelişiminde büyük ölçüde etkili oldu. Yeni Çağ öncesinin Avrupa'sında meydana gelen iki gelişme bu hususta açıklayıcıdır: Birincisi, ipeğin yayılmasında ve Çin'den diğer ülkelere aktarılmasında İslam'ın önemli bir rol oynaması; ikincisi ise ipeğin İspanya ve Sicilya'da gelişerek yerini Hint pamuğuna kaptırmasından önce kuzey İtalya'ya, Fransa'ya ve diğer yerlere yayılması.

' "Modernleşme" ve özellikle de "batılılaşma" bir düzey veya bir evre değil' fakat 'doğal olarak bir çok tarafın iştirak ettiği süregelen bir değişim ve mübadele sürecidir.'⁸⁴ Yazar McDermott gözlük camları örneğini ele alıyor. Gözlük camlarının nerede icat edildiği hususunda ihtilaf vardır. Floransa ve Siena ile ilgili iddiaların bulunmasına karşın, kanıtlar ağırlıklı olarak Roma cam yapıcılığının başta gelen Batılı vârisi olan Venedik'e işaret ediyor. Daha önce de değinildiği üzere, Murano ada fabrikaları, yöre için olduğu kadar denizaşırı pazarlar için de üretim yapıyordu. Bu teknoloji, ondördüncü yüzyılda gözlük yapımına yöneltilmiş görünüyor; ilk gözlük resmi 1352 tarihlidir ve Venedik yakınlarındaki kağıt imalatı gerçekleştirilmekte olan Treviso kentindeki bir kilisede yer almaktadır.⁸⁵ Onbeşinci yüzyılın ikinci çeyreğinde Çinliler, kuvarz kristalinden yerel olarak gözlük imal etme fikrini benimsediler ve çok farklı gözlük türleri ürettikleri gibi bir tür *camera obscura* [karanlık oda] geliştirerek, Fransa'da Daguerre'nin gerçekleştirdiği icattan en az bir yıl kadar önce fotoğraf çekecek bir fotoğraf makinasının taslağını da genel hatlarıyla ortaya çıkardılar. Görsel makinalarda gölge oyunları ile irtibatlı olarak cam kullanımı onbirinci yüzyıldan, belki de miladi birinci yüzyıl-

dan beri sürmekteydi. Barut ve pusula ile ilgili olarak ise diğer yönde bir dizi benzer alış-veriş ve gelişme gerçekleşti.

Kentli kùltürlerin mübadele yoluyla birbirlerini izlemeleri gibi genel bir temayül mevcutsa, ondokuzuncu yüzyıl itibariyle Avrupa'nın üstünlüğünden nasıl söz edebiliriz? Bir kùltür veya medeniyetin -matbaanın icadı ve belki de çay vasıtasıyla Çin'in, pamuklu kumaş ve baharat vasıtasıyla da Hindistan'ın gerçekleştirdiği gibi- geçici bir üstünlük elde etmesinin mümkün olmadığını kastetmiyorum. Pomeranz ve diğerlerinin de belirttiği gibi, Sanayi Devrimi'nden önce Batı büyük bir üstünlüğe sahip değildi. Deniz rotalarının açılması, kolonilerin ele geçirilişi, ticaretin ve diğer bağlantıların gelişmesi dolayısıyla elde edilen kazanımlara ilaveten, daha ucuz basım imkanı sağlayan kağıtla birlikte tipo baskı makinasına da sahip bulunuyordu ki, bunlar bilginin geliştirilmesi ve yayılması hususunda büyük kolaylıklar temin etmekte ve aynı zamanda öğrenime olan talebi artırması dolayısıyla bir ihtiyacın oluşmasına da yol açmaktaydı. Bu talepleri onüçüncü yüzyılda Batı Avrupa'da açılan yeni üniversiteler ve okullar besliyor, ama bu kurumlar 'daha yüksek' bilginin temini için gerekli araştırmalara ön ayak olmuyordu. Yazı kùltürüne sahip tüm toplumlarda bir tür okulun mevcut olduğunu görmekteyiz. Bu okullar, Budizm ve Konfüçyüsçülük'te daha az bariz olmak kaydıyla, en azından Akdeniz bölgelerinde ve Hinduizm'de temelde dini veya kanonik bilgiyi aktarmak için kullanılmaktaydı. Fakat belli zaman ve belli mekanlarda ayrıca yeni ve gelişmiş bilgi elde etmek için çaba da gösterildi. Onbirinci yüzyılda ortaya çıkan medreseler vasıtasıyla İslam'da böylesi bir arayış ortaya çıktı. Zafrani, seküler bilginin değişik bir çok yoldan filizlendiği İspanya'nın İslami geleneğinde 'hümanizm' dönemlerinden bile söz etmektedir. Batı Avrupa'da daha belirleyici etkilerde bulunmuş olmakla birlikte söz konusu dönemler, sadece Batı Avrupa'da ortaya çıkmadı. Avrupa'da matbaanın benimsenmesinden önce bilgi sistemlerindeki uyumsuzluk büyük ölçüde İslam'ın lehineydi. Kütüphanelerde yer alan eserler ve kitap üretimi itibariyle var olan büyük farkı ele almış bulunmaktayız. Bu tarihten önce kesinlikle hiçbir bilgi sisteminin kalıcı bir üstünlüğü söz konusu değildi. Aynı şekilde, Marx ve diğerlerinin

onbeşinci ve onaltıncı yüzyılda ekonomik etkinliğin benzersiz bir gelişmesi olarak gördüğü şey, başlangıçta, yeni bir üretim tarzının, yani yüzyıllardır birçok yerde devam edegelen bir sürecin yükselen ritmi olarak kapitalizmin doğuşunu temsil etmekten uzaktı. Kent devriminden beri sürmekte olan bu gelişmeler Avrupa ile sınırlı da değildi. Bu gelişmeleri, kökleri başka bir yerde olan fakat Avrupa'ya geçici bir üstünlük sağlayan Sanayi Devrimi izlemişti ki, bu üstünlük daha önceki bir üstünlüğe değil de cari kıyaslanabilirliğe dayalıydı.

Daha dar bir anlamda kültür ve ekonomi de dahil olmak üzere, Avrasya'daki birçok toplum arasında benzer bir kültürel etkinlik algıladığımız doğruysa, Pomeranz'ın bu kıtaların birbirinden uzak birçok bölgesinde gördüğü türden koşut gelişmeyi, tarihin evrensel güçlerinin yarı-mistik bir şekilde yol açtığı bir sonuç olarak tasavvur edemeyiz. Bu gelişme, kısmen Bronz Çağı'ndan (aşağı yukarı M.Ö. 3000 yılı) beri benzer bir başlangıç ve açılımın var olmasının, kısmen de burjuvazinin ve tacir kültürlerinin yükselişine ve zamanla hakim duruma gelmesine yol açacak olan ticaretin, bütünüyle değilse de (hac yolculukları ve din değiştirmeler de bunda etkili olmuştur) büyük ölçüde etkilediği kentlerin ve bu kentlerin sakinleri arasındaki iletişim ağlarının genişlemesinin bir sonucudur.

Esas itibariyle kent kültürleri olmalarına karşın bu kültürlerin ağları çoğunlukla kırsala da uzanmaktadır. Gerçekten de, bu kültürlerin ürünü olan emtia, Çin'deki ipek üretiminde veya sanayileşme öncesi Avrupa'da olduğu gibi kırsalda da üretilebilmektedir. Dahası, işgücü veya enerji ile, özellikle de su enerjisi ile ilgili nedenlerden dolayı fabrikalar da kırsalda inşa edilebilmektedir. Fakat üretimin, dağıtım ve tüketimden ayrı düşünülmesi mümkün değildir. Nitekim, mal ve hizmetlerin çoğunun dağıtımının ve tüketiminin, özellikle de lüks malların tüketiminin temerküz ettiği yerler kentlerdir. Ben, kentlerle sınırlı olarak algılanmalarını ve mübadelenin öneminin belirginleşmesi için bu kültürleri tacir kültürleri olarak niteliyorum. Fakat bu kültürler aynı zamanda hem üretici (veya başkalarının üretmelerini sağlayıcı), hem de tüketicidir; buna ilaveten, doktorlardan, hukukçulardan, öğretmenlerden ve mümessillerden müteşekkil okur-yazar bur-

juvaları istihdamı da ederler. Zira bu tüketim, bilgi, edebiyat, sanat, müzik ve daha genel anlamda 'yüksek' kùltür üretimini de kapsamaktadır.

Ben, modern yaşamın inkişafının, devrimlerle kesintiye uğrayan klasik antikite, feodalizm ve kapitalizm dönemlemesinden çok; bu merkezi kümeleşmelerin, hem kendi içlerinde hem de birbirleriyle mal, hizmet ve fikir mübadelelerinin uzun dönemli gelişim seyrinin incelenmesi suretiyle kavranabileceği kanaatindeyim.

Notlar

- 1 Marx, 'kapitalizm' terimini 1870'lerin sonlarına kadar kullanmadı. İngilizce'de ilk olarak 1854 yılında Thackeray tarafından kullanılmış olmasına karşın bu terimin yaygın olarak kullanılmaya başlaması söz konusu yüzyılın daha sonraki bir döneminde gerçekleşti.
- 2 *Capital* I, s. 787 ve 163, çev. Sweezy ve Hilton (ed.) 1978: 50.
- 3 *Communist Manifesto* (1848).
- 4 *Capital III*, s. 364; Bottomore ve Rubel 1956: 130.
- 5 Runciman 1995.
- 6 Peacock 1987: 35.
- 7 Habib 1990: 372.
- 8 Nell 1987.
- 9 Adams 1966'da son derece iyi bir şekilde tasvir edilmiş olan Orta ve Güney Amerika'daki gelişmeleri bir kenara bırakıyorum.
- 10 Childe 1964: 104.
- 11 Childe 1964: 105.
- 12 Childe 1964: 92; Oppenheim 1964.
- 13 Childe 1964: 9.
- 14 Childe 1964: 109.
- 15 Wolf 1982.
- 16 Bray 2000.
- 17 Ledderose 1992.
- 18 Glick [ts.]: 1. Glick, sulama ve hidrolik teknolojisi ile ilgili en aydınlatıcı eserinde (1996: 5), benim İslami İspanya'ya Wittfogel tarzı bir model uyguladığımı ve 'sulama yapılan bölgelerdeki çiftçilerin kölelere özgü koşullarda' yaşadığını varsaydığımı ileri sürüyor. Söz konusu görüş, Guichard'ın, yağış almayan kuşakta görece daha özgür çiftçilerin, sulama yapılan kuşakta ise köle çiftçilerin yaşadığı şeklindeki Braudel'e ait dogmatik değerlendirmeye irtibatlandırdığı bir görüştür. Benim eseri-

me doğrudan bir değinide bulunulmamaktadır ki, ben kölelik kavramını asla bu bağlamda kullanmadım; dahası, 'kölegibi' terimine daha geniş bir anlam vermekteyim. Yağmura dayalı olarak ziraat yapan dağlıların ovadakilere nazaran daha az sıkıntı çektiğini düşünüyorum ama bu farklılığa Mann, Jones ve diğerleri gibi gelişme itibariyle büyük bir önem atfetmiyorum (bkz. s. 44-46).

19 Bray 2000: 9. Miladi birinci yüzyılda ucuz kağıdın icat edilmesi okur-yazarların sayısının artmasına, bu da, devletin tüm okur-yazarları istihdam edememesi dolayısıyla işsizliğe yol açtı. Bunun bir sonucu olarak 'Doğu Han hanedanının entelektüel iklimi muazzam ölçüde değişti' (Nylan 1999: 38), okur-yazar seçkinler arasında bir farklılaşma ortaya çıktı ve elyazısına dayanan bir sanat formu olarak güzel yazı sanatı gelişti. Ucuz kağıt, ayrıca, 'bir metni öğrenmek için artık bir üstatla çalışmak zorunda olmamaları' (s. 67) dolayısıyla gençlerin daha kolay okur-yazar olmasını da sağladı.

20 Bray 2000: 9.

21 Bray 2000: 10.

22 Bloom 2001: 40.

23 Tsien 1985: 296.

24 Bloom 2001: 91.

25 Tsien 1985: 306.

26 Ledderose 2000: 4.

27 Ledderose 2000: 101.

28 McKendrick 1961.

29 Rowe 1984.

30 Gillion 1968.

31 Bovill 1968.

32 Miller 1969.

33 Goody 1996a.

34 Bkz. Goitein 1967.

35 Rowe 1984.

36 Markovits 2000: 10.

37 Parthasarathi 2002: 279.

38 Gontier 1995: 311.

39 Kuhn 1988: 418.

40 Kuhn 1988: 428.

41 Poni 2001b: 204.

42 Howard 2000: 113.

43 Eisenstein 1979.

44 Onsekizinci yüzyılın yeni sanayicileri ve bilimsel etkinlikleri ile ilgili genel bir anlatı için bkz. Uglow 2002. Bunların az bir kısmının üniversite eğitimi görmüş olmasına karşın, çoğu muhalif veya özgür düşünür idi.

45 Bloom 2001: 40.

- 46 Lach 1965: 35-6.
- 47 McCormick 2003.
- 48 Romanelli 1997.
- 49 Nicholas 1985.
- 50 Bkz. Howard 2000.
- 51 Habib 1990: 384.
- 52 Poni 2001b: 201.
- 53 Poni 2001b: 220.
- 54 *Dictionary of National Biography* (1893).
- 55 Mokyr 1990: 27.
- 56 Glick 1992: 982.
- 57 Poni 2001a: 6.
- 58 Poni 2001a: 8; Elvin 1973.
- 59 Tracy 1990.
- 60 Adam Smith, zikr. Tracy 1990: 5.
- 61 Marx 1966: 3,343.
- 62 Wallerstein 1974: 19.
- 63 Tracy 1990.
- 64 Mauro 1990.
- 65 Mauro 1990: 278.
- 66 Habib 1990: 398.
- 67 Habib 1990: 399.
- 68 Wang Gungwu 1990: 401.
- 69 Wang Gungwu 1990: 404.
- 70 Wang Gungwu 1990.
- 71 Gates 1996: 21.
- 72 Elias 1939.
- 73 Oppenheim 1964.
- 74 Goody 1971.
- 75 Murphy 1982.
- 76 Bkz. White 1962; ayrıca Blaut 2000'deki ihtirazi kayıtları da dikkate alın.
- 77 Wickham 1994: v.
- 78 Duby 1996: x.
- 79 Lopez 1971.
- 80 Bray 2000.
- 81 Van der Wee 1990: 15.
- 82 Goody 1982.
- 83 Goody 1993.
- 84 McDermott 2001: 10.
- 85 R. Corti, "L'ochiale, che storia", *Scuola Officina* 1 (2002) 24-9.

Kaynakça

- Abrams, R. G. 1966. "Succession to the chiefship in northern Unyamwezi". Goody (ed.) *Succession to High Office*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Abu-Lughod, J. 1989. *Before European Hegemony: The World System AD 1250-1350*. Oxford ve New York: Oxford University Press.
- Adams, R. M. 1966. *The Evolution of Urban Society*. Londra: Weidenfeld & Nicolson.
- Ambrosoli, M. 1997. *The Wild and the Sown: Botany and Agriculture in Western Europe, 1350-1850*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Amin, S. 1974. *Accumulation on a World Scale*. Londra ve New York: Monthly Review Press.
- Anderson, P. 1974. *Lineages of the Absolutist State*. Londra: NLB.
- Andreski, S. (ed.) 1983. *Max Weber on Capitalism, Bureaucracy and Religion: A Selection of Texts*. Londra: Allen & Unwin.
- Appadurai, A. (ed.) 1986. *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Aston, T. H. ve Philpin, C. H. E. (ed.) 1985. *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Baechler, J., Hall, J. A. ve Mann, M. (ed.) 1988. *Europe and the Rise of Capitalism*. Oxford: Blackwell.
- Basu, E. O. 1991a. "Profit, loss and fate: the entrepreneurial ethic and the practice of gambling in an overseas Chinese community". *Modern China* 17: 227-59.
- Basu, E. O. 1991b. "The sexual division of labour and the organization of family and firm in an overseas Chinese community." *American Ethnologist* 18: 700-18.
- Bellah, R. N. 1957. *Tokugawa Religion: The Values of Pre-Industrial Japan*. Glencoe, IL: Free Press.
- Bendix, R. 1960. *Max Weber: An Intellectual Portrait*. Londra: Heinemann.
- Benedict, R. 1935. *Patterns of Culture*. Londra: Routledge.
- Berger, P. L., Berger, B. ve Kellner, H. 1973. *The Homeless Mind*. New York: Random House.
- Blaut, J. M. 1993. *The Colonizer's Model of the World: Geographical Diffusionism and Eurocentric History*. New York: Guilford.
- Blaut, J. M. 2000. *Eight Eurocentric Historians*. New York ve Londra: Guilford.
- Bloom, J. M. 2001. *Paper Before Print: The History and Impact of Paper in the Islamic World*. New Haven, CT: Yale University Press.

- Bohannon, P. J., ve Dalton, G. (ed.) 1962. *Markets in Africa*. Evanston, IL: Northwestern University Press.
- Bois, G. [1976] 1984. *The Crisis of Feudalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Borneman, J. 1992. *Belonging in the Two Berlins*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bottomore, T. B. 1985. *Theories of Modern Capitalism*. Londra: Allen & Unwin.
- Bottomore, T. B. ve Rubel, K. 1956. *Karl Marx: Selected Writings in Sociology and Social Philosophy*. Londra: Watts.
- Bourdieu, P. 1984. *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, çev. R. Nice. Londra: Routledge & Kegan Paul.
- Bovill, E. W. [1933] 1968. *Caravans of the Old Sahara: An Introduction to the History of the Western Sudan*. 2. baskı, gözden geçiren R. Hallett. Londra: Oxford University Press.
- Braudel, F. 1977. *Afterthoughts on Material Civilization and Capitalism*, çev. P. M. Ranum. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Braudel, F. [1979] 1981-4. *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century*, 3 cilt, Londra: Collins.
- Braudel, F. 1992. *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, çev. S. Reynolds. Londra: Harper-Collins.
- Bray, F. 1984. "Patterns of evolution in rice-growing societies." *Journal of Peasant Studies* 11: 3-33.
- Bray, F. 1997. *Technology and Gender: Fabrics of Power in Late Imperial China*. Berkeley: University of California Press.
- Bray, F. 2000. *Technology and Society in Ming China (1368-1644)*. Washington, DC: American Historical Association.
- Brenner, R. 1976. "Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe". *Past and Present* 70; tıpkıbasımı T. H. Aston ve C. H. E. Philpin (ed.) *The Brenner Debate*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
- Brenner, R. 1977. "The origins of capitalist development: a critique of neo-Smithian Marxism." *New Left Review* 104: 25-92.
- Brewer, J. 1997. *The Pleasures of the Imagination: English Culture in the 18th Century*. Londra: Harper-Collins.
- Brook, T. 1998. *The Confusions of Pleasure: Commerce and Culture in Ming China*. Berkeley ve Londra: University of California Press.
- Burckhardt, J. 1929. *The Civilisation of the Period of the Renaissance in Italy*, çev. G. C. Middlemore. Londra: Harrap.
- Burke, P. 1987. *The Italian Renaissance: Culture and Society in Italy*. 2. baskı, Cambridge: Polity.
- Caldwell, J. C. 1982. *Theory of Fertility Decline*. Londra: Academic Press.
- Chaudhuri, K. N. 1978. *The Trading World of Asia and the English East India Company, 1660-1760*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chaudhuri, K. N. 1985. *Trade and Civilisation in the Indian Ocean: An Economic History from the Rise of Islam to 1750*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chaunu, P. 1993. *Christophe Colomb, ou, La logique de l'im-previsible*. Paris: Editions F. Bourin.

- Chayanov, A. V. V. 1986. *On the Theory of the Peasant Economy*, çev. R. E. F. Smith. Manchester: Manchester University Press.
- Childe, G. [1942] 1964. *What Happened in History?* Harmondsworth: Penguin.
- Cipolla, C. M. 1965. *Guns and Sails in the Early Phase of European Expansion, 1400-1700*. Londra: Collins.
- Clunas, C. 1991. *Superfluous Things: Material Culture and Social Status in Early Modern China*. Cambridge: Polity.
- Cohen, M. 2002. "Community creation in late imperial China: corporations, shares and contracts in one rural community." D. Nugent (ed.) *Locating Capitalism in Time and Space*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Cooper, J. P. 1985. "In search of agrarian capitalism". T. H. Aston ve C. H. E. Philpin (ed.) *The Brenner Debate*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Coser, R. L. 1991. *In Defense of Modernity: Role Complexity and Individual Autonomy*. Stanford CA: Stanford University Press.
- Croot, P. ve Parker, D. 1985. "Agrarian class structure and the development of capitalism: France and England compared." T. H. Aston ve C. H. E. Philpin (ed.) *The Brenner Debate*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dasgupta, P. 1999. "Economic progress and the idea of social capital" P. Dasgupta ve I. Serageldin (ed.) *Social Capital: A Multifaceted Perspective*. Washington, DC: World Bank.
- De las Cortes, A. [1625] 2001. *Le Voyage en Chine* (Portekizce'den çevrilmiş). Paris: Chandeigne.
- Deloney, T. [1619] 1961. "Jack of Newbury." M. Lawliss (ed.) *Novels*. Bloomington: Indiana University Press.
- De Vries, J., ve van der Woude, A. 1997. *The First Modern Economy: Success, Failure and Perseverance of the Dutch Economy, 1500-1815*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Disraeli, B. 1845. *Sybil, or, The Two Nations*. Londra: Henry Colburn.
- Douglas, M. ve Isherwood, B. 1979. *The World of Goods: Towards an Anthropology of Consumption*. Londra: Allen Lane.
- Duby, G. 1996. *Feodalite*. Paris: Gallimard.
- Dumont, L. 1977. *From Mandeville to Marx: The Genesis and Triumph of Economic Ideology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Dumont, L. 1986. *Essays on Individualism*. Chicago: University of Chicago Press.
- Eisenstein, E. L. 1968. "Some conjectures about the impact of printing on Western society and thought: a preliminary report". *Journal of Modern History* 40: 9-56.
- Eisenstein, E. L. 1979. *The Printing Press as an Agent of Change: Communication and Cultural Transformations in Early Modern Europe*. 2 cilt, Cambridge: Cambridge University Press.
- Elias, N. [1939] 1994. *The Civilizing Process*, çev. E. Jephcott. Oxford: Blackwell.
- Elvin, M. 1973. *The Pattern of the Chinese Past*. Londra: Eyre Methuen.
- Engels, F. [1884] 1985. *The Origin of the Family, Private Property and the State in the Light of the Researches of Lewis H. Morgan*. Harmondsworth: Penguin.

- Evans-Pritchard, E. E. 1937. *Witchcraft, Oracles and Magic among the Azande*. Oxford: Clarendon Press.
- Fontaine, L. 1984. *Le Voyage et la memoire: colporteurs de l'Oisans au XIXe siecle*. Lyons: Preases Universitaire de Lyon.
- Fortune, R. 1857. *A Residence among the Chinese: Inland, on the Coast, and at Sea*. Londra: Murray.
- Frank, A. G. 1998. *ReOrient: Global Economy in the Asian Age*. Berkeley ve Londra: University of California Press.
- Gao Lian. 1591. *Eight Discourses in the Art of Living*.
- Gates, H. 1996. *China's Motor: A Thousand Years of Petty Capitalism*. New York ve Londra: Cornell University Press.
- Gellner, E. 1992. *Postmodernism, Reason and Religion*. Londra: Routledge.
- Giddens, A. 1971. *Capitalism and Modern Social Theory: An Analysis of the Writings of Marx, Durkheim and Max Weber*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Giddens, A. 1991. *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity.
- Giddens, A. 1996. *In Defence of Sociology: Essays, Interpretations and Rejoinders*. Cambridge: Polity.
- Gillion, K. L. 1968. *Ahmedabad: A Study in Indian Urban History*. Berkeley: University of California Press.
- Glendon, M. A. 1989. *The Transformation of Family Law*. Chicago ve Londra: University of Chicago Press.
- Glick, T. F. 1969. "Medieval irrigation clocks." *Technology and Culture* 10: 424-8.
- Glick, T. F. 1970. *Irrigation and Society in Medieval Valencia*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Glick, T. F. 1992. "Hydraulic technology in Al-Andalus." S. K. Jayyusi (ed.) *The Legacy of Muslim Spain*. Leiden: Brill.
- Glick, T. F. 1996. *Irrigation and Hydraulic Technology: Medieval Spain and its legacy*. Aldershot: Variorum.
- Glick, T. F. [ts.] *Islamic and Christian Spain in the Early Middle Ages*, (<http://libro.uca.edu/ics/ics7.htm>). [20 Mayıs 2003 tarihinde bakıldı].
- Gluckman, M. 1965. *The Ideas of Barotse Jurisprudence*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Goitein, S. D. 1967. *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza, c. 1: Economic Foundations*. Berkeley: University of California Press.
- Gontier, J. 1995. *Une Tradition: la soierie de Lyon*. Le Puy: Bonneton.
- Goody, J. 1962. *Death, Property and the Ancestors*. Londra: Tavistock.
- Goody, J. 1963. "Feudalism in Africa." *Journal of African History* 4: 1-8.
- Goody, J. 1971. *Technology, Tradition and the State in Africa*. Londra: Oxford University Press.
- Goody, J. 1976. *Production and Reproduction: A Comparative Study of the Domestic Domain*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Goody, J. 1977. *The Domestication of the Savage Mind*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Goody, J. 1980. "Rice-burning and the Green Revolution in northern Ghana." *Journal of Development Studies* 16: 136-55.

- Goody, J. 1982. *Cooking, Cuisine and Class: A Study in Comparative Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Goody, J. 1983. *The Development of the Family and Marriage in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Goody, J. 1990. *The Oriental, the Ancient and the Primitive: Systems of Marriage and the Family in the Pre-Industrial Societies of Eurasia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Goody, J. 1993. *The Culture of Flowers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Goody, J. 1996a. *The East in the West*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Goody, J. 1996b. "Comparing family systems in Europe and Asia: are there different sets of rules?" *Population and Development Review* 22: 1-20.
- Goody, J. 1998. *Food and Love*. Londra: Verso.
- Goody, J. 2003a. *Islam in Europe*. Cambridge: Polity.
- Goody, J. 2003b. "Globalisation and the domestic group." *Urban Anthropology* 32: 4-56.
- Goody, J. yakında yayınlanacak. "Socialism and sorcery." C. Hann (ed.) *Divided Inheritances*. Halle.
- Goody, J. ve Addo, N. 1977. *Siblings in Ghana*. University of Ghana Population Studies 7. Legon: University of Ghana Press.
- Goody, J. ve Watt, I. P. 1963. "The consequences of literacy. *Comparative Studies in Society and History* 5: 304-45.
- Habermas, J. 1971. *Toward a Rational Society*. Londra: Heinemann.
- Habib, I. 1990. "Merchant communities in precolonial India." J. D. Tracy (ed.) *The Rise of Merchant Empires*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hajnal, J. 1982. "Two kinds of pre-industrial household formation system." *Population and Development Review* 8: 449-94.
- Hall, J. A. 1985. *Powers and Liberties: The Causes and Consequences of the Rise of the West*. Oxford: Blackwell.
- Hamilton, E. J. 1929. "American treasure and the rise of capitalism, 1500-1700." *Economica* 9: 338-57.
- Harrell, S. 1985. "Why do the Chinese work so hard? Reflections on an entrepreneurial ethic." *Modern China* 11: 203-26.
- Hart, K. 1982. *The Political Economy of West African Agriculture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hart, K. 2000. *Money in an Unequal World: Keith Hart and his Memory Bank*. New York: Texere.
- Heilbroner, R. I. 1985. *The Nature and Logic of Capitalism*. New York: W. W. Norton.
- Heilbroner, R. I. 1987. "Art. Capitalism". *The New Palgrave Dictionary of Economics*, J. Eatwell vd. (ed.) Londra: Macmillan.
- Hill, P. 1970. *The Migrant Cocoa-Farmers of Southern Ghana: A Study in Rural Capitalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hilton, R. 1976. "Capitalism - what's in a name?" P. Sweezy vd. (ed.) *The Transition from feudalism to Capitalism*. Londra: NLB, s. 145-58.
- Hopkins, A. G. 1973. *An Economic History of West Africa*. Londra: Longman.
- Howard, D. 2000. *Venice and the East: The Impact of the Islamic World on Venetian Architecture 1100-1500*. New Haven, CT ve Londra: Yale University Press.

- Hsia, R. Po-Chia ve Scribner, R. W. (ed.) 1997. *Problems in the Historical Anthropology of Early Modern Europe*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Ikegami, E. 1995. *The Taming of the Samurai: Honorific Individualism and the Making of Modern Japan*. Cambridge, MA ve Londra: Harvard University Press.
- Ingham, G. 2003. "Schumpeter ve Weber on the institution of capitalism." *Journal of Classical Sociology* 3: 298-309.
- Jones, E. L. 1981. *The European Miracle: Environments, Economies and Geopolitics in the History of Europe and Asia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jones, E. L. 1988. *Growth Recurring: Economic Change in World History*. Oxford: Clarendon Press.
- Knights, L. C. 1937. *Drama and Society in the Age of Jonson*. Londra: Chatto & Windus.
- Kondratieff, N. D. 1935. "The long waves of economic life." *Review of Economic Statistics*, 17: 105-15.
- Kuhn, D. 1988. *Science and Civilisation in China*, cilt 5, bölüm ix: *Textile Technology: Spinning and Reeling*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lach, D. E. 1965. *Asia in the Making of Europe*, cilt 1: *The Century of Discovery*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lach, D. E. 1970. *Asia in the Making of Europe*, cilt 2, 1. kitap. Chicago: University of Chicago Press.
- Landes, D. 1969. *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Landes, D. 1998. *The Wealth and Poverty of Nations: Why Some Are So Rich and Some So Poor*. Londra: Little, Brown.
- Lane, F. C. 1973. *Venice: A Maritime Republic*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Lantz, H. R. 1981. "Romantic love in the pre-modern period: a sociological commentary." *Journal of Social History* 15: 349-70.
- Ledderose, L. 1992. "Module and mass production." *Proceedings of the International Colloquium on Chinese Art History, 1991, Painting and Calligraphy*, 2. bölüm. Taiwan.
- Ledderose, L. 2000. *Ten Thousand Things: Module and Mass Production in Chinese Art*. Princeton, NJ: Chichester.
- Lee, J. Z. ve Wang, Feng 1999. *One Quarter of Humanity: Malthusian Mythology and Chinese Realities 1700-2000*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Lévy-Bruhl, L. [1910] 1926. [*Les Fonctions mentales dans les sociétés inférieures*] *How Natives Think*, çev. L. A. Clare. Londra: Allen & Unwin.
- Lis, C. ve Soly, H. 1979. *Poverty and Capitalism in Pre-Industrial Europe*. Brighton: Harvester Press.
- Lloyd, G. E. R. 1979. *Magic, Reason and Experience: Studies in the Origin and Development of Greek Science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lloyd, G. E. R. 1990. *Demystifying Mentalities*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lopez, R. S. 1971. *The Commercial Revolution of the Middle Ages, 950-1350*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

- Lowenthal, D. 1985. *The Past is a Foreign Country*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lynch, J. 1964. *Spain under the Habsburgs*. Oxford: Blackwell.
- McCormick, M. 2001. *Origins of the European Economy. Communications and Commerce AD 300-900*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McCormick, M. 2003. "New light on the 'dark ages': how the slave trade fuelled the Carolingian economy." *Past and Present* 177: 17-54.
- McDermott, J. 2001. "Chinese lenses and Chinese art." *Kaikodo Journal* 9-29.
- Macfarlane, A. 1978. *The Origins of English Individualism: The Family, Property and Social Transition*. Oxford: Blackwell.
- Macfarlane, A. ve Martin, G. 2002. *The Glass Bathyscaphe: How Glass Changed the World*. Londra: Profile.
- McKendrick, N. 1961. "Josiah Wedgwood and factory discipline." *History Journal* 4: 30-55.
- Maine, H. S. 1861. *Ancient Law*. Londra: John Murray.
- Malthus, T. R. [1798] 1958. *An Essay on the Principle of Population*, M. P. Fogarty'nin sunuşuyla. Londra: Dent.
- Mann, M. 1986. *The Sources of Social Power*, vol. 1: *A History of Power from the Beginning to A.D. 1760*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mann, M. 1988. "European development: approaching a historical explanation". J. Baechler, J. A. Hall ve M. Mann (ed.) *Europe and the Rise of Capitalism*. Oxford: Blackwell.
- Markovits, C. 2000. *The Global World of Indian Merchants, 1750-1947: Traders of Sind from Bukhara to Panama*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marx, K. [1867] 1970. *Capital*. Londra: NLB.
- Matar, N. 1999. *Turks, Moors and Englishmen in the Age of Discovery*. New York: Columbia University Press.
- Matthews, J. 1996. *Economy and Society in Medieval Malabar (A.D. 1500-1600)*. Changanacherry, Kerala.
- Mauro, E. 1990. "Merchant communities 1350-1750". J. D. Tracy (ed.) *The Rise of Merchant Empires: Long-distance Trade in the Early Modern World, 1350-1750*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Merrington, J. 1976. "Town and country in the transition to capitalism". P. Sweezy vd. (ed.) *The Transition from Feudalism to Capitalism*. Londra: NLB.
- Merton, R. K. 1973. *The Sociology of Science*. Chicago ve Londra: University of Chicago Press.
- Miller, J. I. 1969. *The Spice Trade of the Roman Empire, 29 B.C. to A.D. 641*. Oxford: Clarendon Press.
- Mitchell, W. C. 1929. "Sombart's Hochkapitalismus." *Quarterly Journal of Economics* 43: 303-23.
- Mokyr, J. 1990. *The Lever of Riches: Technological Creativity and Economic Progress*. Oxford: Oxford University Press.
- Morgan, L. H. 1877. *Ancient Society*. New York: Holt.
- Mukerji, C. 1983. *From Graven Images: Patterns of Modern Materialism*. New York: Columbia University Press.
- Muldrew, C. 1993. "Interpreting the market: the ethics of credit and community relations in early modern England." *Social History* 18: 162-83.

- Muldrew, C. 1998. *The Economy of Obligation: The Culture of Credit and Social Relations in Early Modern England*. New York: St Martin's Press.
- Mundy, M. W. 1988. "The family, inheritance and Islam: a reexamination of the sociology of *fara'id* law." A. Al-Azmeh (ed.) *Islamic Law: Social and Historical Contexts*. Londra: Routledge.
- Murphy, V. 1982. "India in the Mughal age." In R. Strong (ed.) *The Indian Heritage: Court Life and Arts under Mughal Rule*. Londra: Victoria ve Albert Muzesi.
- Needham, J. 1954-. *Science and Civilisation in China*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Needham, J. 1969. *The Grand Titration: Science and Society in East and West*. Londra: Allen & Unwin: 385-408.
- Needham, J. 1970. *Clerks and Craftsmen in the West*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nef, J. U. 1958. *Cultural Foundations of Industrial Civilization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nell, E. J. 1987. "Accumulation of capital." *The New Palgrave: A Dictionary of Economics*, ed. J. Eatwell, M. Milgate ve P. K. Newman. Londra ve New York: Macmillan.
- Nicholas, D. 1985. *The Domestic Life of a Medieval City: Women, Children and the Family in Fourteenth-Century Ghent*. Lincoln: University of Nebraska Press.
- North, D. C. ve Thomas, R. P. 1973. *The Rise of the Western World: A New Economic History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nylan, M. 1999. "Calligraphy, the sacred text and test of culture." C. Y. Liu vd. *Character and Context in Chinese Calligraphy*. Princeton, NJ: Art Museum, Princeton University.
- O'Brien, P. K. 2001. "Metanarratives in global histories of material progress." [review]. *International History Review* 23: 345-67.
- Ong, W. J. 1958. *Ramus: Method and the Decay of Dialogue*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Ong, W. J. 1971. *Rhetoric, Romance and Technology*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Oppenheim, A. L. 1964. *Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization*. Chicago: University of Chicago Press.
- Pacey, A. 1990. *Technology in World Civilisation*. Oxford: Blackwell; Cambridge, MA: MIT Press.
- Parsons, T. 1929. "'Capitalism' in recent German literature: Sombart ve Weber." *Journal of Political Economy* 37: 31-51.
- Parthasarathi, P. 2002. "The Great Divergence." [kitap eleştirisi]. *Past and Present* 176: 275-93.
- Peacock, A. 1987. "Economic freedom. Art." *The New Palgrave: A Dictionary of Economics*, ed. J. Eatwell, M. Milgate ve P. K. Newman. Londra ve New York: Macmillan.
- Pedersen, J. [1946] 1984. *The Arabic Book*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Perdue, P. 1987. *Exhausting the Earth: State and Peasant in Hunan, 1500-1850*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Pirenne, H. 1914. *Les Períodes d'histoire sociale du capitalisme*. Brüksel.

- Pirenne, H. [1927] 1969. *Medieval Cities: Their Origins and the Revival of Trade*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Polanyi, K. 1957. *The Great Transformation*. Boston: Beacon Press.
- Pomeranz, K. 2000. *The Great Divergence: China, Europe and the Making of the Modern World Economy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Poni, C. 2001a. "Il network della setta nelle città italiane in Eta Moderna". *Scuola Officina* [Bologna] 2: 4-11.
- Poni, C. 2001b. "Comparing two urban industrial districts: Bologna ve Lyon in the early modern period." P. L. Porta, R. Scazzieri ve A. Skinner (ed.) *Knowledge, Social Institutions, and the Division of Labour*. Cheltenham, Glos. ve Northampton, MA: Edward Elgar, 199-225.
- Prendergast, C. 2003. Codeword Modernity. *New Left Review* 24: 95-111.
- Reher, D. S. 2001. "The demographic transition revisited." Floransa'da düzenlenen 'İkinci Binyılda Dünya Nüfusu Tarihi' ile ilgili IUSSP konferansına sunulan tebliğ.
- Renfrew, C. 1972. *The Emergence of Civilisation: The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium B.C*. Londra: Methuen.
- Ritter, G. A. 2000. *Continuity and Change: Political and Social Developments in Germany after 1945 and 1989/90*. Londra: German Historical Institute.
- Romanelli, G. (ed.) 1997. *Venice: Art as Architecture*. Cologne: Konemann.
- Rothschild, E. 2001. *Economic Sentiments: Adam Smith, Condorcet and the Enlightenment*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Rowe, W. T. 1984. *Hankow: Commerce and Society in China, 1796-1889*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Runciman, W. G. 1995. "The 'triumph' of capitalism as a topic in the theory of social selection." *New Left Review* 210: 33-47.
- Schumpeter, J. 1943. *Capitalism, Socialism and Democracy*. Londra: Allen & Unwin.
- Schumpeter, J. [1954] 1994. *A History of Economic Analysis*. Londra: Routledge.
- See, H. 1926. *Les Origines du capitalisme moderne*. Paris: Armand Colin.
- Smelser, N. 1966. "The modernization of social relations." M. Weiner (ed.) *Modernization: The Dynamics of Growth*. New York ve Londra: Basic Books.
- Smith, A. [1776] 1895. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, J. Nicholson (ed.) Londra: T. Nelson & Sons.
- Smith, R. T. 1988. *Kinship and Class in the West Indies: A Genealogical Study of Jamaica and Guyana*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Smith, T. C. 1988. "Peasant time and factory time in Japan." *Native Sources of Japanese Industrialization, 1750-1920*. Berkeley: University of California Press, 199-235.
- Sombart, W. [1911] 1913. *The Jews and Modern Capitalism*, çev. M. Epstein. Londra: T. E Unwin.
- Sombart, W. 1916-27. *Der moderne Kapitalismus*. 2. baskı, 3 cilt, Leipzig: Duncker & Humblot.
- Sombart, W. 1930. "Capitalism." *Encyclopedia of the Social Sciences*, c. 3. New York: Macmillan.
- Stearns, P. N. 1980. "Modernization and social history: some suggestions and a muted cheer." *Journal of Social History* 14: 189-211.
- Stone, L. 1977. *The Family, Sex and Marriage in England, 1550-1800*. Londra: Weidenfeld & Nicolson.

- Strieder, J. 1929. "The origin and evolution of early European capitalism. *Journal of Economic and Business History* 11: 1-19.
- Sweezy, P. vd. (ed.) 1976. *The Transition from Feudalism to Capitalism*. Londra: NLB.
- Tai Hung-Chao (ed.) 1989. *Confucianism and Economic Development: An Oriental Alternative?* Washington, DC: Washington Institute Press.
- Tawney, R. H. 1921. *The Acquisitive Society*. Londra: G. Bell & Sons.
- Tawney, R. H. 1932-4. "Studies in bibliography: modern capitalism." *Economic History Review* 4: 336-56.
- Thappar, R. 1966. *A History of India*. Harmondsworth: Penguin.
- Thompson, E. P. 1967. "Time, work-discipline and industrial capitalism." *Past and Present* 38: 56-97.
- Tindall, G. 1995. *Celestine: Voices from a French Village*. Londra: Sinclair-Stevenson.
- Todd, E. 1985. *The Explanation of Ideology: Family Structures and Social Systems*, çev. D. Garrioch. Oxford: Blackwell.
- Tracy, J. D. (ed.) 1990. *The Rise of Merchant Empires: Long-Distance Trade in the Early Modern World, 1350-1750*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tsien, T. 1985. *Science and Civilization in China*, cilt 5: *Chemistry and Chemical Technology*, 1. bölüm: *Paper and Printing*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tsuji, Nobuo 2002. "On Kazari". Şu eserin önsözü: N. C. Rousmaniere (ed.) *Kazari: Decoration and Display in Japan 15th-19th Centuries*. Londra: British Museum Press.
- Tylor, E. B. 1871. *Primitive Culture*. Londra: J. Murray.
- Uglow, J. 2002, *The Lunar Men: The Friends who Made the Future 1730-1810*. Londra: Faber & Faber.
- Van der Wee, H. 1990. "Structural changes in European longdistance trade, and particularly in the re-export of trade from south to north, 1350-1750." J. D. Tracy (ed.) *The Rise of Merchant Empires*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vernet, J. 1994. "Natural and technical sciences in al-Andalus". S. K. Jayyusi (ed.) *The Legacy of Muslim Spain*. Leiden: Brill.
- Wallerstein, I. 1974. *The Modern World-System*, vol. 1: *Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press.
- Wallerstein, I. 1997. "Eurocentrism and its avatars: the dilemmas of social science". *New Left Review* 226: 93- 107.
- Wang, Gungwu 1990. "Merchants without empire: the Hokkien sojourning communities." J. D. Tracy (ed.) *The Rise of Merchant Empires*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Watt, I. P. 1957. *The Rise of the Novel*. Londra: Chatto & Windus.
- Weber, M. 1927. *General Economic History*, çev. F. H. Knight. Londra: Allen & Unwin.
- Weber, M. 1930. *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. Londra: Allen & Unwin.
- Weber, M. 1946. "The social psychology of world religions." H. Gerth ve C. W. Mills (ed.) *From Max Weber*. New York: Oxford University Press.

- Wedgwood, J. 1929. *The Economics of Inheritance*. Londra: Routledge.
- Weiner, M. (ed.) 1966. *Modernization: The Dynamics of Growth*. New York ve Londra: Basic Books.
- Wen Zhenheng 1615-20. *Treatise on Superfluous Things*. Nanjing, 1984.
- White, L. 1940. "Technology and invention in the Middle Ages." *Speculum* 15: 141-59.
- White, L. 1962. *Medieval Technology and Social Change*. Oxford: Clarendon Press.
- White, L. 1982. *Machina ex Deo: Essays in the Dynamism of Western Culture*. Cambridge, MA: MIT Press.
- White, L. A. 1959. *The Evolution of Culture*. New York: McGraw-Hill.
- Whittaker, C. R. ve Goody, J. 2001. "Symbiosis, self-sufficiency and seasonality in the Rouergue." *Comparative Studies in Society and History* 43: 225-45.
- Wickham, C. 1994. *Land and Power: Studies in Italian and European Social History, 400-1200*. Londra: British School at Rome.
- Wolf, A. ve Huang, C. 1980. *Marriage and Adoption in China, 1845-1945*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Wolf, E. R. 1982. *Europe and the People without History*. Berkeley ve Londra: University of California Press.
- Wong, Sui-Lun 1988. *Emigrant Entrepreneurs: Shanghai Industrialists in Hong Kong*. Hong Kong ve Oxford: Oxford University Press.
- Woolley, L. 1963. *The Beginnings of Civilization. History of Mankind: Cultural and Scientific Development*, cilt 1, bölüm 2. Londra: Allen & Unwin.
- Wrigley, E. A. 1988. *Continuity and Change: The Character of the Industrial Revolution in England*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wrigley, E. A. ve Schofield, R. S. 1981. *The Population History of England, 1541-1871*. Londra: Edward Arnold.
- Wunder, H. 1978. "Peasant organization and class conflict in East and West Germany." *Past and Present* 78: 47-55.
- Yengoyan, A. A. 1986. "Theory in anthropology: on the demise of the concept of culture." *Comparative Studies in Society and History* 28: 368-74.
- Zafrani, H. 1996. *Juifs d'Andalousie et du Maghreb*. Paris: Maisonneuve & Larose.

Dizin

- Afrika 1, 2, 4, 6, 18, 23, 25, 36, 42-45, 48, 63, 66, 72, 74-78, 80, 81, 83, 85, 86, 93, 94, 119, 144, 149, 157, 165, 174, 175
- AIDS 42, 43, 72
- Almanya 41, 61, 87, 154, 176
- anonim şirket 67, 172
- astronomi 28, 69; *ayrıca bkz.* *usturlab*
- Avignon 169
- Aydınlanma 3, 17, 18, 62, 82, 83, 120, 162, 175
- azınlık 31, 32, 113, 130
- Bacon, Francis 18, 24, 118
- Bağdat 28, 61, 151, 153, 176
- baharat 65, 157, 179
- bankacılık 2, 58, 63, 165, 172; *ayrıca bkz.* *mevduat*
- Batılılaşma 102, 178
- Bizans 34, 159, 162
- Blaut, J. M. 21, 22, 23, 55, 61, 71-80, 83-85, 88, 89, 135, 160, 183
- Bois, G. 22, 23, 53
- Bologna 40, 61, 154, 160, 164-168
- Braudel, Fernand 23, 42, 65, 66, 68, 84, 123, 124, 134, 141, 181
- Bray, Francesca 117, 118, 134, 177, 182
- Brenner, Robert 22, 73
- Britanya 16, 26, 30, 32, 37-41, 49, 52, 67, 68, 72, 84, 118, 138-140, 164, 167
- Brook, T. 119, 121-124, 126, 131, 134, 141, 142
- Budizm 28, 179
- burjuvazi 64, 123, 146, 149, 151, 156-158, 161, 164, 172, 174, 175, 177, 180
- bürokrasi 33, 46, 153
- Cenova 165, 168, 169
- Chaudhuri, K. N. 134
- Chayanov, A. V. V. 96, 114
- Cipolla, C. M. 57, 70, 160
- Clunas, C. 119, 125-127, 129, 131, 132, 134, 140, 142, 143
- Coser, Ruth 7, 8, 9
- Crusoe, Robinson 100
- çekirdek bölgeler 135-137, 142
- de Vries, J. 68, 70
- demografi 36, 67, 92, 101, 109, 110, 115, *ayrıca bkz.* *nüfus*
- demokrasi 2, 8, 16, 45, 100
- denizcilik 25, 57, 66, 86, 160
- Durkheim, Emile 10, 30, 113, 114
- dünya sistemi 66, 84, 85
- ekonomi 2, 17, 21, 24, 34, 51, 62, 63, 65-68, 74, 75, 85-88, 92, 98, 105, 106, 113, 117-121, 123-126, 134-138, 140, 147, 148, 158, 162, 163, 175, 180; *ayrıca bkz.* *iktisat*
- Elias, Norbert 13, 134, 143, 174, 183
- emperyalizm 3
- Endülüs 29, 40, 60, 83, 152, 153, 159, 162, 167, 176
- Engels, Frederick 99, 114
- ev endüstrileri 6
- Evans-Pritchard, E. E. 83, 89, 104
- fabrika 2, 16, 18, 29, 39, 64, 73, 139, 146, 149, 152-154, 155, 160, 164, 166, 167, 178, 180
- feodal ekonomi 67
- feodalizm 17, 21-23, 49, 62, 65, 74, 79, 87, 101, 104, 145, 147, 150, 151, 158, 163, 175, 181
- Finley, M. I. 73

- Fortes, Meyer 8
 Foucault, Michel 11, 12, 13
 Frank, Andre Gunder 23, 55, 61, 66, 74, 84-89, 135, 175
 Fransa 34, 40, 41, 65, 114, 145, 154, 155, 159, 160, 169, 170, 178
 Fransız Devrimi 5, 39
 Gana 5, 8, 76, 89, 94, 110, 132, 147, 174
 Geertz, Clifford 35
 Geniza 69, 158
 Giddens, Anthony 9-14, 19, 20
 Glick, Thomas 151, 181
 Goffman, Erving 8
 Goitein, S. D. 58, 69, 182
 Gonja 5, 132, 174
 Gordon Childe 77, 149, 150
 göçebe 28, 48
 göçmen 7, 31, 39, 42
 Gucarat 66, 135, 157
 Habermas, Jürgen 17, 20
 hac 133, 162
 Hall, John 73, 134
 Hıristiyanlık 17, 21, 25, 37, 50, 75, 102, 167
 Hilton, Rodney 19, 23, 181
 Hindiçini 48, 158
 Hindistan 18, 22, 28, 36, 44-46, 49, 57, 63, 66-68, 76, 79, 86, 107, 112, 118, 135, 140, 141, 145, 151, 156-158, 162, 165, 171, 172, 174, 177, 179
 Hobsbawm, E. 68
 Hollanda 27, 32, 38, 40, 67-69, 84, 125, 154, 164, 172
 Huguenotlar 65
 hümanizm 60, 179
 işgücü 2, 5, 29, 39, 124, 139, 147, 148, 155, 161, 180
 iktisat 17, 23, 29, 30, 33, 35, 45, 52, 68, 74, 85, 87, 111, 134, 135, 138, 148, 175
 İlk Sanayi Devrimi 67, 139
 İpek Yolu 65, 80, 152
 İskenderiye 27, 163
 İslam 3, 24, 25, 26, 27, 28, 34, 35, 38, 39, 41, 50, 60, 61, 69, 75, 78, 80, 82, 83, 118, 141, 151, 153, 155, 162, 165, 178, 179
 İstanbul 162, 163
 ithal ikamesi 85, 139, 169
 Japonya 5, 63, 67, 75, 103, 104, 119, 120, 123, 135, 141, 144, 153, 156, 176
 Jones, E. L. 20, 44, 55, 73, 88, 102, 114, 134, 182
 Kabuki tiyatrosu 120
 Kahire 58, 69, 158, 163
 Kanto ovası 135
 kapitalizm 1-5, 7, 10, 17, 18, 21-23, 45, 48, 58, 59, 61-67, 71, 73, 74, 78-80, 83, 84, 87, 88, 92, 97, 100-102, 104, 105, 113, 114, 123-125, 128, 131, 134, 140-142, 145-147, 150, 155, 156, 161, 163, 165, 173, 180, 181
 Kaufsystem 166
 kağıt 28, 35, 38, 61, 68, 83, 121, 142, 143, 151-155, 162, 165, 167, 172, 175, 176, 178, 179, 182
 keşif 14, 25, 45, 100, 146
 Keşifler Çağı 4, 57, 157, 171
 kolektivizm 98, 113
 koloni; ~ ticareti 146; -cilik 72, 78-80, 82, 175
 komünizm 99
 Kondratieff, N. D. 87, 89
 Konfüçyenlik 63, 64, 120, 132, 143, 173, 179
 korsan 100, 170
 kölelik 182
 Kur'an 43, 153
 Kurtuba 25, 60, 61, 69, 83, 153
 küreselleşme 115, 176
 Landes, David 20, 29-33, 39-51, 53-55, 73, 80, 88, 118, 134, 140
 Laslett, Peter 73
 Ledderose, L. 20, 155, 181, 182
 Levi-Strauss, Claude 14, 113
 LoDagaa 94, 132, 133, 174
 Lombe, John 166, 167
 Lucca 40, 159, 160, 165, 166, 169
 Lyon 169, 170

- Macfarlane, Alan 20, 41, 111
 Magna Carta 41
 Maine, Henry 46
 Malakka 66, 158
 Malthus, Thomas 36, 45, 46, 73, 88, 91, 92, 98, 101-104, 106-108, 111-113, 134, 137
 mandarin 50, 64
 Mann, Michael 73, 88, 101, 102, 114, 182
 Marx, Karl 4, 11, 20, 23, 33, 49, 58, 63, 64, 66, 84, 99, 102, 111, 113, 134, 145-147, 170, 171, 175, 176, 179, 181, 183
 materyalizm 81, 131
 medeniyet 17, 37, 38, 49, 50, 62, 68, 71, 79, 80, 102, 135, 149, 151, 175, 176, 179
 medrese 39, 61, 82, 179
 mevduat 142, 172
 Mezopotamya 45, 51, 80, 149, 151, 174
 mimari 163, 175
 moda 52, 130-132, 136, 168, 170
 modernite 6-8, 10-13, 15, 17, 19, 40, 51, 68, 71
 modernleşme 1, 6-8, 18, 21, 22, 36, 46, 62, 66, 73, 81, 88, 92, 97, 99, 105, 113, 114, 134, 138, 155, 156, 178
 Moky, Joel 23-25, 27, 53, 183
 Moriskolar 65
 Moğollar 28, 125, 154
 Muldrew, C. 54, 68, 70
 Murano 178
 mübadele 4-6, 23, 27, 100, 120-123, 127, 128, 131, 134, 141, 146, 148, 150, 157, 158, 160, 162-166, 170-172, 174, 177-181
 mülkiyet 4-6, 48-51, 77, 99, 103, 105, 107, 112, 147
 Nagasaki 173
 Needham, Joseph 27, 37, 49, 53, 59, 70, 82
 Nef, J. U. 139, 146
 Palermo 159, 165
 pamuk 17, 26, 39, 59, 85, 117, 118, 121, 137, 139, 140, 164, 166-168, 171, 178, 179
 Parsons, Talcott 7, 29, 35
 patent 152, 167
 pazar 2, 33, 48, 50, 121, 126, 129, 135, 138, 141, 142, 146-148, 150, 153, 159, 163, 164, 169, 171, 178
 Pirenne, Henri 1, 46, 53, 58
 piyasa 2, 4, 5, 23, 45, 47, 51, 64, 66, 86, 105, 122-124, 127, 128, 130, 134, 136, 141, 145
 plantasyonlar 137, 171
 Pomeranz, K. 20, 55, 74, 134-140, 143, 158, 177, 179, 180
 proleterya 64, 77, 161
 Protestan; ~ ahlakı 63, 74, 87, 103; -lık 63, 99
 pusula 24, 25, 57, 118, 179
 Quanzhou 158
 Reformasyon 17, 58, 62, 63, 120, 175
 rekabet 15, 16, 47, 49, 50, 111, 139, 140, 147, 159, 160, 165, 169, 171, 172, 176
 Roover, R. 2, 58
 Rönesans 3, 4, 17, 18, 35, 37, 38, 43, 58, 59, 60, 62, 63, 65, 66, 69, 82, 83, 117, 120, 125, 168
 Rönesans akademileri 38
 Runciman, W. G. 147, 181
 sanayi 3, 6, 10, 23, 39, 40, 41, 48, 62, 63; -leşme 1, 2, 4, 7-9, 16, 17, 18, 21, 39, 40, 66, 67, 71, 73, 88, 92, 99, 114, 117, 121, 132, 134-138, 145, 147, 148, 180
 Sanayi Devrimi 3, 6, 16, 17, 18, 26, 27, 29, 32, 37, 38-41, 49, 58, 64, 66, 67, 74, 78, 109, 120, 134, 137, 139, 145, 146, 160, 161, 164, 166, 168, 175, 176, 179, 180
 Schama, Simon 125
 Schumpeter, J. 64, 87, 142
 sekülerleşme 58
 Sicilya 29, 154, 159, 176, 178
 Sind 157
 Smith, Adam 2, 4, 8, 10, 88, 91, 137, 170, 171, 177, 183
 Sombart, Werner 3, 4, 63, 131
 Sosyalizm 109, 113
 Stände 75, 174
 Stone, Lawrence 134
 Şam 151, 153, 169

teknoloji 17, 21, 24, 26-29, 38, 49, 61, 65, 76, 77, 81, 86, 117, 120, 132, 134, 136, 137, 151, 159-161, 164, 166, 167, 173, 177, 178, 181

ticaret 15, 17, 22, 23, 32, 37, 46, 47, 50, 59, 63, 64, 66, 67, 69, 74, 76, 77, 79, 84, 86, 91, 117-125, 127, 130, 131, 141, 145-151, 157, 158, 162-166, 168, 170-173, 177, 179, 180; ~ sistemleri 58

Tuleytula 69

tüketim 52, 96, 102, 120, 121, 124-126, 130, 131, 136, 137, 140, 157, 160, 162, 168, 177, 180, 181

Türkler 28, 43

Tylor, E. B. 30

usturlab 25

Uygurlar 154

üniversite 61, 82, 83, 179, 182

üretim 2, 4, 18, 23, 66, 75, 76, 81, 85, 87, 97-99, 110, 117, 124-127, 131, 138, 140, 141, 145-147, 151, 156, 157, 160-164, 166, 169, 173, 174, 176-178, 180

Venedik 57, 159, 162-166, 168, 178
vergi 84, 96, 111, 112, 118, 122, 127, 141, 142, 145

Versay 169

Wallerstein, Immanuel 20, 23, 35, 64-67, 70, 74, 84, 85, 89, 124, 131, 134, 142, 171, 183

Weber, Max 7, 9-11, 20, 23, 31, 33, 35, 46, 47, 57, 58, 63, 65, 68, 70, 73, 75, 84, 99, 101-103, 113, 134, 161, 175, 176

White, Lynn 20-22, 35, 53, 54, 57, 65, 73, 88, 183

Wittfogel, Karl 49, 101, 181

Wolf, Arthur 105, 112, 115, 181

Wrigley, Anthony 20, 115, 137

Yahudi 7, 31, 63, 69, 154; ~lik 3, 51, 60, 75

Yangtze deltası 135, 142

Yunanistan 37, 60, 100, 101, 167

Zheng He 66, 119

ziraat 17, 21, 22, 24, 39, 40, 44-46, 57, 65, 67, 76, 114, 118, 122, 130, 131, 135, 138, 147, 177, 182